

valóság

A TARTALOMBÓL

Varga Csaba: Természetjog? Jog? Emberi rend, emberi esendőség

Szabados György: Szkítia három tartományáról – A magyar krónikás hagyomány egy fejezete

Szász Lajos: „Nemcsak egyházi, de magyar nemzeti érdek” – Magyar reformátusok csatlakozása az Amerikai Episzkopális Egyházhoz az 1920-as években

Erős Vilmos: „A magyarság létét tápláló népi forrás”. Szabó Istvánnak a magyar parasztság középkori történetével kapcsolatos munkái

Támba Renátó: Gyermek, kép, társadalom. A paraszti gyermekélet megjelenítése a műcsarnoki festők képein

Tamáská Máté: Templom és identitás: Nagy- és Kistoronya (Szlovákia). Két református múltú, ma vegyes felekezetű falu történeti szociográfiája

Egedy Gergely: Horthy és Nagy-Britannia

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
7

9

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2017. szeptember LX. évfolyam 9. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950

Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Magyar Művészeti Akadémia
Nemzeti Tehetség Program
Nemzeti Kulturális Alap

MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

 Nemzeti
Tehetség Program

Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula

Főszerkesztő
Tókéczki László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető
Horváth Krisztina

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-1-767-8262, hirlapelofigetes@posta.hu, eshop.posta.hu,
vagy megvásárolható a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-1-327-8950, titlap@telc.hu.
Árusításban kapható a Lapker Zrt. árusítóhelyein.

Természetjog? Jog? Emberi rend, emberi esendőség

Természetjog? Annak tulajdonítjuk, amit természetnek, a természet saját adottságai szerint megállapodott rendjének vélünk, amiként a Teremtő Isten megalkotta és amivé a DARWINI *branching pattern of evolution*¹ során máig alakult. Mi tehát a természetjog? Az, amit intellektuális rekonstrukcióval az előbbiből eredendő normatívumként (ki)következtetünk. Mit állítunk hát ennek folytán benne? Azt, hogy amit ekként tételezünk, nem saját akaratumk kivetítése, következésképpen érvénye sem ebből ered; mert azért, hogy a dolgok bizonyos rendjét természetjoggá nyilvánítottuk, nem tettünk úgymond mást, mint hogy a természetben egyébként benne rejlőnek pusztán kifejezést adtunk. Vagyis nem a létrehozást jelző *constitutio*, hanem a már fennálló fennállását pusztán az ember számára emberi módon megállapító *declaratio* aktusával éltünk.² Miképpen tesszük ezt? Nos, v i l á g é p ű n k az, aminek segítségével belakjuk a számunkra adottnak tetsző természetet: olyan összefüggéseket keresünk benne, amelyekről vélhetjük, hogy e „belakás” humán vállalkozásának, azaz az emberi értékeknek a szolgálatát/megvalósítását segítheti, ha és amennyiben ezeket, tanulságaikat instrumentalizálva, magatartási szabályokká formáljuk. Hogyan járunk el ekkor? Nos, a holt anyagot – úgymond – megszólaltatjuk. Azaz lehetségesen végtelen, de felismert vonatkozásokból, s összefüggéshalmazból egyeseket végső soron önkényesen – mert csupán egyetlen, általunk megállapított/kiválasztott, számunkra átlátható s indokolható értelmezés és gyakorlati célkövetés keretében s kedvéért – kiválasztunk, és ezzel (akár „a dolog/dolgok természete” néven³) magukban a dolgokban lévő rendnek minősítjük.

Van ilyesmi a természetben? Igen, határozottan, bár emberi felismerése rögvest teremtő erejű, amennyiben ezzel már második természetet – ez az ember teremtette világ⁴ – hoz létre vagy alakít.

Mind ezen közben persze látnunk kell, hogy akkor is, amikor természetjogot állítunk, nem férünk magukhoz a dolgokhoz. Mi „itt” vagyunk, s a természet „ott”. Miként a színpadon vagy elbeszélésünk szavaival múltat imitálunk, m e g i s m e r é s ű n k fogalmiságának nyelvén s logikáján keresztül ugyanígy idézzük fel a természetet is. Az egy és osztthatatlan valóságból, amikor megismerünk belőle, netalán azt korlátozott szolgálatunkra rendeljük, nem egyszerűen dolgokat emelünk ki vagy mozgatunk. Intellektusunkkal arra vagyunk képesek csupán, hogy dolgokat és feltételezett összefüggéseiket jelző, azokra utaló – tehát magukat a dolgokat csupán helyettesítő és képviselő, azaz szimbolizáló – kijelentéseket tegyünk. Gondolkodásunk, megismerésünk során műveleteket immár ez utóbbiakkal végzünk. Dolgokhoz tehát nem is közelítettünk; csupán megneveztünk valamiféle – úgymond – vonatkozást vagy összefüggést, amit mi magunk, többé vagy kevésbé helyes, avagy éppen teljességgel félresikerült megfigyeléssel, magukban a dolgokban rejlőnek véltünk. S hogy e megnevezés alkalmas volt-e vagy sem, e ponton még nem is tudhatjuk. Hiszen csakis s z a v a k k a l o p e r á l u n k, magunktól magunknak, s mert elszakadva minden mástól, végső soron magunkról: önállóan járunk el, ahogy nekünk saját szintünkön – az élet megélését lehetővé tevő emberi képességek [*facultas*] értelmi, érzelmi, intuitív, tudat alattiból fakadó, esetleg ösztön-hajtotta (és így tovább) szintjén – tetszik, éppen nem feltétlenül zavartatva a reáliáktól. Visszajelzés lesz majd

csupán – ha és egyáltalán –, hogy e szavakban végzett művelet sor eredményének gyakorlati cselekvésre váltása létre tudja-e majd hozni a kívánt eredményt – de a legelemből folyamatok mégis roppant összetettségében a legkülönbözőbb akcideneciák okán ez sem közvetlenül vagy feltétlenül a megnevezésről, annak úgymond helyességéről, azaz ilyen vagy olyan értelmű adekvátságáról fog majd szólni.

Nos, továbbmenve, e műveletek végzésekor a logika szabályai szerint járunk el. A kijelentéseinkben alkalmazott terminusok a lehetséges logikai összefüggések tudatosításaikor azonban nem csupán szavakként működtetnek immár, hanem fogalmiasításokként; ezt a szóban forgó terminusok tartalmának s terjedelmének tisztázásával és rendszertani elhelyezésével s meghatározásával, azaz nyelviként megjelenő logikai analitikával érjük el. Ám mi is a nyelv? Megszakítások sorozata: szavaké, amik önálló építőkövek; mondatoké mint önálló kijelentéseké, amikben (nyelveink többségében) a szavak ott betöltött funkciójuk szerint meghatározott egymásutániségben helyezkedhetnek csupán el; végül a mondatok egymásutánjáé, amikben az, hogy az eredendő gondolatiságban miről mit is állítunk, csupán diszkrét, vagyis egymástól elválasztott szekvenciák soraként történhet, valamiféle számunkra értelmessé tett rendben követve egymást.⁵ Ezzel szemben a valóság nem diszkrét, hanem elválaszthatlanul összefüggő egész, ráadásul önmagával sem azonos, mert csupán egyes pillanatainak intellektuális reprezentációja, azaz gondolati kivetítése mutatja be statikumként megszakítatlanul és visszafordíthatatlanul előrehaladó folyamatszerűségét, élő dinamikáját. Olyan egység tehát a valóság, amelynek tekintetében csupán az állítólagos vonatkozásaira/összefüggéseire történő utalás – azaz merőben emberi aktusként a megnevezés, majd fogalmiasítás, illetőleg megszakítatlan folyamatszerűségéből az 'esemény' megragadhatóságába történő kiszakítás, a tény-szerűsítés – az, ami a darabokból felépültség, a darabokra törtség/törhetőség látszatát adja. Vagyis még egy legeszményibben hű és teljes emberi megismerés sem lehetne – elvileg sem – más, mint tudatosan végrehajtott mesterséges hamisítás (*reductio; simplificatio*) a dolgok lényegének felismerhetése örvén – azért, hogy emberi gondolkodás s kommunikálás róla (vagyis bármiről és mindenről) egyáltalán megindulhassék, azaz, hogy e valóság intellektuális reflexió tárgyává tétethessék. Valóság és fogalom között tehát eleve és elvileg kizárt bármiféle azonosság, egyezés, vagy teljes átfedés – eltérő síkok eltérő létei ezek: az egyik pusztán van, a másik pedig idealizáló emberi projekcióként egyszerűen gondoltatik.

Ebből az immár többszörös feltételelenségéből viszont kényszerűen következik, hogy az embernek nincs és nem is lehet úgymond objektív rálátása a világra: bármiféle emberi közelítés eleve a mi saját – kultúránként s így koronként is változó, egyes társadalmi épp-így-léteket pontosan így jellemző, és ezzel *hic et nunc* aktualitású megállapodásszerűségeket kifejező – világlátásunktól előfeltételezett előzetes megértés [*Vorverständnis*] függvénye. Ennek következtében az emberi megismerő, intellektualizáltan rekonstruktív eljárások eleve nem vezethetnek másra, mint valamiféle relativizált alternatívításra, hiszen legjobb esetben is: adott eredményre jutottam, mert adott előfeltevéseimből másra nem juthattam. Míután azonban a dolgok lehetséges belső összefüggése maga az elvi végtelenség, semmiféle módon nem katalogizálhatjuk ennek teljes tárházat, vagyis azt, hogy miféle előfeltevésekből még miféle más eredményekhez érkezhettünk. Emberekként, az ember számára értékes – végső soron az emberi gyakorlat [*praxis*] számára valamiféle közmegegyezés szerinti hasznos – módon eszerint nem is tehetünk mást, mint hogy e végtelenségéből egyes végeseket – csupán – kiemelünk.

Ámde mi is történik egy tudományos eljárás során? Fogalmiasítással azonosságokat [*identitas*] újratételezünk, s ennek során azt, amit attól (ezért vagy azért, de mindig csakis fennálló – célratörő – érdeklődésünk köréből kiindulóan) különbözönek

vélünk, különbözőségnek [*differentia*] tételezzük, s ezzel ezen emberi tételezésű azonosságból kiiktatjuk. Látszat szerint teljességgel személytelen logikai játszma zajlik itt; ennek csele azonban rögvest nyilvánvalóvá válik. Mert hiszen kizárólag emberi kijelentés képezheti logikai összefüggés megállapításának, következtetés levonásának tárgyát. A l o g i k a tárgya ugyanis nem a valóság, hanem annak – kiválasztott szeletének – embertől gondolatban képzett mása, a fogalmiságokban kifejezett kijelentés. Arról szól ugyanis a logika, hogy amennyiben valóságleírást célzó azonos összefüggésben k_1 fogalmi kijelentést teszek i igazságigénnyel, akkor egy k_2 fogalmi kijelentés igazságigénye az előbbtől eleve eldöntöttnek fog bizonyulni; illetőleg hogy amennyiben azonos összefüggésben egyszerre teszek k_1 és k_2 fogalmi kijelentést i igazságigénnyel, úgy ezekből egy eleve meghatározott k_3 fogalmi kijelentés és annak i igazságigénye fog következni.⁶ Mindez azonban ugyanúgy, ahogyan a megnevezés [*nominatio*] és fogalmiasítás [*conceptualisatio*] viszonylagos tetszőlegességét is megállapítottuk, nem szól s nem is szólhat arról, vajon mennyire jártunk el jogosan akkor, amikor különbözőséget állítva egy bizonyos emberi tételezettségű azonosság-halmazból valamely összetevőt/ tagot az A és $non-A$ polarizált dichotomizálásával kihátráltunk. Eljárásunkat csupán világlátásunk erejével igazolhatjuk. Merthogy voltaképpen pusztán emberi gondolatot vetítettem a külvilágra. Egyébként néma, az ember számára hozzáférhetetlen dolgokra projekcionáljuk azok emberi értelmezését, hogy a dolgokban valamiféle emberi akarat szerinti uralom – egyáltalán: megértés, a külvilág intellektuális birtokba vétele, befolyásolása vagy alakítása változatlan folyamatosságának a biztosítása vagy megváltoztatása – kivitelezhetővé válják. Ez pedig már eleve *extrapolatio*: nem a logika birodalma és/ vagy kompetenciája többé, hanem emberi gyakorlatunk valóságot generáló és ezzel az immár említett második valóság, az ember társadalmi szintű valóság-létrehozatala szerepjátszásáé, ami – lévén addig nem létezettnek az alkotása – immár kizárólag lételem-télelileg ítéltető meg.⁷

T e r m é s z e t j o g ? Előbbi fejtegetésünkkel látszólag kiforgattuk e terminust éppen általunk adott meghatározásából, hiszen a fentiek értelmében voltaképpen bármiféle jog – azaz rendszeremtől szándék vagy annak normatívumokban történő megvalósítási kísérlete – természetjog, merthogy az egyetlen közös és értelmes alpból mint kizárólagos forrásból indul ki: Mik vagyunk? A teremtettség isteni aktusával mibe vettünk? S magunk és környezetünk adottságaiból mivé lehetünk? Hiszen tudhatjuk: bárhová is rugaszkodjunk, csakis saját talajunkról, a mindegyikünk számára adott testi-lelki berendezkedéssel, emberi képességeinkkel s ezeknek a további fejlődés és differenciáció nyomán általunk talált/feltalált segítőivel (mint karunk-lábunk jelképes meghosszabbításai-val) ugorhatunk.⁸ Akkor pedig, ha magabizóvá váltan fantasztikumokba rugaszkodnánk el, szintén nem másból, mint a valós ittlétünkben megtapasztaltból merítünk.⁹ Pontosan úgy, mint ahogyan az egészséges vagy beteg ember elvagyódása, fantazmagóriája, delíriumos lázálma sem lehet más, mint előzetes emlékképekből szőtt szövemény, tehát egyfajta realizmus maga is – talán csak szövése módjában vagy konfigurációjában mutatva egy új változat (mint eddig nem ismert akár harmónia) lehetőségét.¹⁰

Látható tehát, hogy mindaz, amit a természetjog örvén a megismerésről, megismerhetőségről mondtunk, minden emberi *cognitio* sajátja, az úgynevezett tudományos megismerése is.

Mi akkor hát az, amit éppen megkülönböztetésül szoktunk természetjognak nevezni? Nos, leginkább tiltakozás [*protestatio*], valamiféle addig közmegegyezésszerűen elfogadottan jogként beállítottal/beállítandóval szemben a visszaállítás [*restauratio*] jogcíme – tehát hivatkozási alap, amellyel egy jogként fellépő normatív igényt a

mögöttes természet meghamisításával megvádolva a jövődőknek emberibbnek tetsző alakíthatása/átformálhatósága jegyében éppen diszkreditálni igyekszünk.

Mert látnunk kell, hogy a jogban eleve egy kettős ellentmondás rejlik. Pontosabban szólva: kettős hamisítás ez, s egyúttal kettős leplezés is, ami minden kétségbevonáskor persze lelepleződik. Mik is ezek? Nos, már eleve, genezisében, egyfelől a jog azért és annyiban jog, amiért és amennyiben a bennünk öröklötten vagy tanultan (edukáltan és szocializáltan) rejlő késztetésektől, lelkiismereti/morális értékrendszerrel valamelyest/valamiben különbözik. Minthogy a jog, amiről beszélünk, nem belső, hanem külső. Szemben a morállal, ami magamból fakad; és ha ez érzékenyen különválnék környezetemtől, úgy az többé-kevésbé szelíd vagy brutális nyomással legfeljebb megkísérelhetné rábírní engem a többséghez történő alkalmazkodás szükségéről. A jog viszont eleve hatalmi pozícióból ered, egy jogkibocsátó autoritástól. Erejét s érvényét egyaránt ebben tudja, merthogy a jog formális normatíválással szabja meg az egyébként szabad emberi cselekvés kereteit és határait. Ami a parancstól abban különbözik, hogy nem személyes, és nem konkrét. Ehelyett minden címzetthez adresszáltan egyöntetűen szólóan és elvont általánosságban ír le meghatározott helyzetekben megkívánt vagy elkerülendő magatartást. S mégis: már maga az a tény, hogy jog egyáltalán fennáll, egész léteben a közösségi jó biztosítására irányuló személytelen szükségességet hangsúlyozza. Azt a szükségességet, amelynek gyökere magában a közösség mikénti létezésében/létezendőségében rejlik, és amelynek felismerője/megfogalmazója a jog eredeti éthosza szerint csupán közvetítő, akire a *kimondás* feladata hárul¹¹ – merthogy történetesen ő az, aki, mint a hatalom birtokosa, a közösség jólétéért elsődlegesen felelős. Másfelől – és az előbbiből következően – ennek a normatívumnak olyannak kell lennie, mint ami az imént látott előfeltételezés szerint akár kialakulhatna magától, bármiféle tudatos tétélező közreműködéstől függetlenül is – csupán annyi különbséggel, hogy ez esetben nélkülözné a szervezetség többletnyomatékát és erejét. A szóban forgó ki nem mondott állítás szerint így ez már magában a közösségben eleve fennáll, tudatosodásától függetlenül. Már pedig, ha így van ez, úgy külsőlegesített/külsőlegesítő kimondása csupán járulékos szükségesség, amit részben az egyértelműség, részben a megszervezésből adódó többletelnyők biztosítása, részben pedig a még aranykorban [*Golden Age*]¹² természetes feltételek közt élő ősoktól a mai összebonyolodásig, a társadalmi differenciáció komplexitásáig terjedő időben az emberek viselkedésében bekövetkezett romlás, a mércétől elcsúszás, a nyájnak fegyvelmező erő híján történő szétszéledése, deviáns gyakorlatok lehetséges, ám gyakorlatilag mindenkor bekövetkező általánossá válása tesz elodázhatatlan feladattá. Nem véletlen ezért, hogy legkorábról feltalált ősi jogemlékeink mindig az istenség nevében és felhatalmazásával szólottak (s persze korántsem csak azért, hogy az uralkodó tétéhez háttér-legitimálással járuljanak, hanem annak kinyilvánítására, hogy a felelős nem tesz ezzel mást, mint az isteni akaratból evilágunkon eredetileg telepített rendet jogaiba visszaállítja); következésképpen éppen aktuális időszerűségének indokolása sem volt más, mint egy restaurációs szándék kinyilvánítása. Hiszen, mint láttuk e szép ideát, valahai időkben, aranykorban úgymond még minden rendben ment, és természeti/természetes lényként viselkedtek az emberek, azóta azonban erkölcsaik elromlottak: sanyargatják egymást, és főként özvegyeiket, árváikat, tehetetlenjeiket¹³ – ezért kell a régi norma újraállítása.

Nos, a legitimitáció lassan, fokról fokra, szemérmesen szekularizálódik, ezzel párhuzamosan maga a kibocsátott jog is akarat-jelleget ölt,¹⁴ s a „rég, jó szokás” helyreállítása [*restitutio*]¹⁵ mellett/helyett megjelenik egy új rend, s ezzel egy új vagy javított társadalom jog általi képzésének [*constitutio*]¹⁶ gondolata is, ami majd lassan, a jogi vo-

luntarizmusnak a racionalizmus kísérőjévé válásán nyugodva, immár tudományosnak mondott mezben, évszázada a társadalmi mérnökösödés [*social engineering*] gondolatában,¹⁷ mára pedig olykor már a néphitek megváltoztatása (s ezzel kimondatlanul maga a szólamokban egyébként felséges nép alkalmatlanként felváltása) programjában¹⁸ kulminál.

Hol ezek erősítésére, hol pedig kontroll, visszacsatolás, avagy fékező erő, netalán ellenpólus vagy egyenesen provokatív lendület- vagy ellenlendület-adás gyanánt mindenkor friss vértetben (újra)megjelenik a természetjog, avagy felvilágosodás-kori indulatának látszólagos frissességével és változatlan hevességével az emberi jogok ideológiája, szintén embertől képzett harci eszközként,¹⁹ hogy ellenpontot képezve, irányjelzőként és mérceként szolgáljon.

Az ember vállalkozása mindez – társadalmi küzdelmei, hogy eszméket ne csak a maguk partikularitásában generáljon, de egyszerismind általánosítva, az emberiség e g y e t e m e s s é g é n e k szintjére emelve, érveinek egyfajta abszolútumként megtestesíttetésével megkerülhetetlenséget biztosítson.²⁰

A mindenkori új és legújabb fejleményekkel, a társadalmi küzdelmek új és új formát öltéseivel mindenkor megoldandóan érdekes kontrasztban áll az ősi emberi bölcsesség tanúsága, az emberi utópizmusnak s a mai társadalomszervezés technikáitól és különféle időleges triumfizmusától felerősített forradalmi mézeshetek-érzéseitől elragadtatott végtelenített lehetőség-tudatnak ősi ellenpontjaként, az emberiség ősi meggyőződéseként²¹ az a két kifejeződés, amely ugyanakkor jelen volt, és van, gyakorlatilag minden ismert jogunk gyökérzetében egyaránt.

Az egyik az, ami keresztény szimbolikánkban, biblikus műveltség-megalapozásunkban az *U t o l s ó Í t é l e t* képletes ereje: az emberi szándék és tett valós súlyának és érdemének csakis az isteniben, az isteni által történő megítélhetősége – ami a *ius*-nak a *lex*-re történő kontinentális redukálhatóságával szemben az angolszász jog eredendő tapasztalatiságát, a múlt tapasztalatát induktíve feldolgozó precedens-szerű mindenkori esetiségéből történő mindenkori újakezdés és újramegítélés bátorságát biztosította, nem párhuzamos nélkül a klasszikus zsidó és iszlám jogi mentalitás egyfajta újraképz(őd)ése nyomán.

A másik pedig az ősi jalkiáltás, „A végtelenből kiáltok Hozzád, U r a m !” felkiáltásából fakadóan a kétségbeesésből és segítség iránti könyörgésből szövődő fohász,²² mely az emberinek – minden emberinek – eleve korlátozottságáról, a transzcendentális perspektíva egyedüli reményéről vall.

Ez kíséri mai életünket is; jobbító törekvéseinkben ezek feszítésében, ezek lehető és éppen lehetséges feloldásaiban gondolkodunk.

S ez hagyta nyomait a jogantropológia és a többé-kevésbé formális/formalizálódó jog jogintézmény-története által láthatóvá tett főbb törekvésekben is. Mind erről tanúskodik a jogi autoritás keresése utáni törekvés, majd a kialakuló jogi autoritások versengése és a felsőbbiségért való intézményes küzdelme²³ csakúgy, mint a jogi/jogászai megítélés újakezdéseiért, a fellebbvitelben megtestesülő újrakonziderálásáért, majd lehetséges záró aktusként a kegyelmezés jogáért folytatott küzdelem, illetőleg a párhuzamos, avagy a jog belső logikájú formalizmusát egyéb eszközökkel kísérő vagy felváltó megítélési eljárások kialakítása, és nem kevésbé a legfejlettebb mai jogrendszerekben is a formalizált és a de-formalizált – látszólag csupán jogelméleti síkon zajló – nézetek és irányzatok közti átcsapás, a miként való eljárás elsőségéért folytatott, történelmileg állandósultan újra és újra visszatérő küzdelem egyaránt.²⁴

Érdeemes látnunk hát, hogy változó küzdelmeinkben mindig a kontextus az, ami új, és nem a mindennek mélyén megbúvó emberi megtapasztalás. Mert új és új fegyverzetben régi harcokat vívunk újból,²⁵ sohasem igazán kiszabadultan abból, ami emberként létünkben számunkra – lehetőségként, képességeink szerint elérhetőként – megadatott.

Akár tehát saját önbemutatása formájában, előírások halmazaként, akár a valamiképpen érvényesítettség társadalmi valóságaként közelítjük,²⁶ és nem különbözvén más ismeret-tárgyaktól, a jog úgyszintén tűnékeny jelenségnek bizonyul. Rengeteg vonása tárható fel; ám habár lehetnek ezek mind igazoltan valós összetevők, vonatkozások és feltételező körülmények, önmagukban pontosan úgy nem adják ki a jogot s nem összegződnek igazán az e néven mindannyiunktól megismert társadalmi jelenséggé, mint ahogyan biológiai s élettudományaink részletvizsgálódásokban kimerülő úgyszólván végtelenített tudássorából is *scientia* bizton építhető ugyan, amire büszkék joggal lehetünk, de ebből nemcsak nem lesz élet mesterséges fabrikálhatósága; még az is kisiklik kezünk közül, hogy mi az mindebből, ami generálhat, végső soron meghatározhat életet.

Mai bölcselmünk arra látszik utalni, hogy a *Naturwissenschaften* mintájára hiába lépett elő önnön pozitívitásainak bővületében szintén okozati vagy kvázi-oksági nézőpontú tudományként a *Sozialwissenschaften*, mindaz, ami rólunk szól, tehát mindaz, ami (habár tárgyiasított formában magunkból kivetítve) végső soron (esetleg szociális dimenziókban interszjektív, tehát egymás közötti köztes térré emelve) mégis ma g u n k vagyunk, nem redukálható egyszerűen azon formákra (intézményekre, eljárásokra, ezekre emelt professzionális deontológiákra), amiké pedig tárgyiasítottuk. Humán marad mindez, azzal a beláthatatlan összetettséggel és mélységgel, s nem utolsó sorban kimeríthetlenséggel, ami maga az ember.

Érdekes módon, ámde törvényszerűen az, hogy – egyes irányaikban – időközben a jogot esetleg emberi szükségletben s emberi gyakorlatban feloldottuk, e szinten végső soron mégis találkozhatsz azzal a teoretikus irányként másik véglettel, hogy – követett, mert a jogot mégis eredendő hivatására visszavezetni törekvő irányokban – a jogban az ember transzcendentális irányultságát, létének értelmét, s ebben értékkereső és értékmegvalósító vágyát keressük. Mintha a világ legegységesebb vallási (gondolati) teljesítményeiben egyöntetűen megbúvó Nagy Szintézis eszménye²⁷ bukkanna fel itt is, a praxis materialitása s a spirituális ösztönződések idealitása valamiféle végső egységként.²⁸

Mindebből mindazonáltal mégis a legfontosabb az annak tudására ébredés, hogy veszélyes korban élünk. Veszélyes korban, mert a ma Évái új almákat fogyasztanak, s a jelen időket jelző mérték nélküli önelégültségben gyakorlatilag nem maradt már irányjelzőnk.²⁹ Tanácsatlanságunkat csak fokozza, ha józan emberi értelmünk iránymutatását s benne a megtapasztalás általi mindennapos visszacsatolást/megerősítést mesterséges értelmek sora rendszerszerű bátorítottsággal visszaszoríthatja vagy felülírhatja, és ezzel sorra a jelentéktelenség irrelevanciájába taszíthatja azt, ami mindenkor egyedi jelenének megélésében maga az ember. Már pedig jogunkban pontosan ez zajlik – a merő tételezés adományának gátlástalan birtokbavételével, majd ezzel felfegyverkezetten az embertől tételezett pozitívitásnak mint jogi kizárólagosságnak egy fölöttes én parancsaként elfogadott formalizmusával történő joguralmi gondolatlanságú és könnyörtelenségű érvényesítése megkísérlésével.³⁰

Hiszen láthatjuk, hogy egyre-másra születnek ítéletek, anyagi fejlettségünk és a mai tudományművelésben elfoglalt helyünk/szerepünk fogva mintaadónak tekintett országokban s honunkban is, melyek egy új világszemlélet zsarnokaként s egyben

valamiféle világgazdaság kíméletlen hírnökeként évezredek belátásokat csapnak arcul, az erőfölénnyel rendelkezőket a kötelező többletgondoskodás kötelve alól mentesítve, egyéni tragédiákban részeseket, mert mások bűncselekményeinek áldozataiul esőket pedig egyre inkább megfosztva a történelemben, az emberi alaplétezésben mindenkor ismert védekezési módoktól. Ügyvédi csapatoktól kimunkált jogi formulák vagy hasonló szerepkörben tanúsított egyéni bírói gondolkodásmódok álljanak is az ilyesmi háttérben, ezek jellegzetesen *makulátlan*, tehát e kultúrákban sajnálatosan pernyertes jogi/jogászai levezetések, törvénybetűkből következtetve vagy törvénybetűktől hagyott hézagok látszólagos szabályozási úrját egy a nagyvilágban hallatlan, de nálunk »jog«védetten taroló „erkölcstelen, de jogszerű!” magánönkénti lehetőségével kitöltve – egymásra halmozódásukban ráadásul olyan módon, hogy a társadalmi bizalom és szolidaritás minden hasonló arcul csapása az ilyen formalisztikummal felfogott joguralom egy újabb győzelmeként hirdetheti – és hirdeti is – magát. Pedig tüzetesebben szemlélve nem más ez sem, mint a társadalmi önszerveződés további porlasztása a jog állítólagos eszményének, egy merőben konstruált, egyoldalúságában ember- és társadalomellenessé tett, nálunk korábban alkotmánybíróságilag is eszményként hirdetett mesterseges értelemnek a jegyében.

Hiszzen a jogban úgyszintén, eredendően maga az ember rejlik; jobb esetben az egészséges ember, ki történelme során folyvást fejlesztí ugyan képességeit, de sohasem olyan elidegenítően, hogy az ember-teremtette eszközként önmagával szembe fordítható legyen. Merthogy a jogban is maga az ember rejlik, aki tárgyiasít ugyan, meg kell tartania azonban uralmát tárgyai fölött. Egyebek közt erről szólt kiegyensúlyozottabb korokban a *judicium*, a jogászai bölcsesség csakúgy, mint a falusi bíróktól, a kádiktól jelképezett és minden korokban nagy tiszteletben tartott gyakorlati bölcsesség.³¹

Mert tudja az ember – vagy legalábbis: ma is tudnia illenék –, hogy formáiban magát formázza; ám azt is tudja – tudnia kellene –, hogy miközben formáit játszatja, voltaképpen önmagával játszik – egy mindenkor veszélyes, mert többsúlyúságával emberi sorsokat alakító, így hát felelősségteljeséget kívánó játékot.

Hiszzen társadalmi játszma a jog. Szavakkal játszunk, amik egyszersmind közvetítők és helyettesítők. Mihelyt viszont az eszközt önállósítva öncélként működtetjük, magunk is könnyen romboló zsarnokká válhatunk.

Örök emberi dilemmák ezek, amik folyvást újrafontolást kívánnak. Pontosan úgy megválaszolásra várnak, mint a nem egy szempontból most már valamelyest egyszerűbbnek – leegyszerűsítettebbnek – tetsző korábbi évtizedek jogtudományának és a gondolkodás egyéb területeinek problémázásai. Aminek a nyomatékát immár az adja, hogy az utóbbi negyed évszázadban a nemzet sorsának marsallbotja visszakerült magához a nemzethez, hogy ha messze nem is légüres térben s innen-onnan jövő befolyásolási/beavatkozási kísérletek nélkül, mégis maga – a jogász pedig már csak szakmájának alapszabályait követve sem mondhat mást: kizárólag maga – döntsön saját jövődjéről.

JEGYZETEK

1 Ez a szétágazás fejlődési mintája; vö. <http://en.wikipedia.org/wiki/Charles_Darwin> & <<http://en.wikipedia.org/wiki/Phylogenetics>>.

2 Ezt bírálta KELSEN, szárazon megjegyezve, hogy a történelem ilyen kinyilvánítások s nem ritkán az ezek változatosságából egymásnak feszü-

ló változatok érvényesítési kísérletéből adódó háborúskodások vagy egyenesen háborúk története; s nem is csak olykori egymásutánja, hanem történelmi korszakokon átívelően egymás közötti egymást kölcsönösen pusztító harca. Hans Kelsen 'Positivisme juridique et doctrine

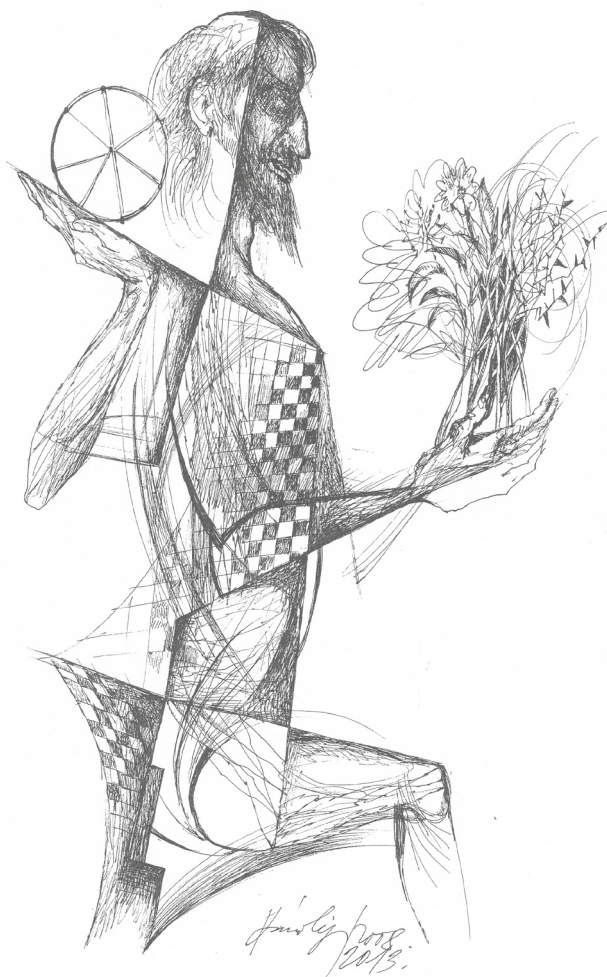
- du droit naturel' in *Mélanges en l'honneur de Jean Dabin I* (Bruxelles: Bruylant & Paris: Sirey 1963), 141–148. o., ill. 'A jogi pozitívizmus és a természetjog doktrínája' [ford. Varga Csaba] in *Jog és filozófia* Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodása köréből, szerk. Varga Csaba (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 287–291. o.; *Jog és filozófia* Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodása köréből, szerk. Varga Csaba (Budapest: Osiris, 1998), 219–224. o. [Jogfilozófiák]. Minthogy – mint társadalmi létünkben annyi minden más, nyilvánvalóan valamiféle közmegegyezést sejtetve, egyszerűre kifejezésbeli rövidítéssel s képszerű megidézéssel élve – 'természetjog', mint ilyen, nyilvánvalóan nincs: ilyesmij nem létezik; létigével (a latin 'est') történő ellátása tehát merő nyelvi konstruktum, merthogy ontikusan csakis mint valamiféle 'természetjogi' szükségként történő fennállás' állítása aktusának az emberi ténye értelmezhető. S mihelyt aktusról, emberi megnyilatkozáshoz rendeltségről van szó, rögvést megmutatja kettős arcát is: annak számára az egyébként fennállóként állítottak a megállapítása, aki annak mondja, mindenki más számára azonban ez nem más, mint igénybejelentés, kreatív fundálás, merő ideologizálás.
- 3 Varga Csaba 'Jog, erkölcs, gazdaság: Autonómiák – független pályákon, avagy kölcsönösen egymás rendjéből épülve?' in Varga Csaba *Jogfilozófia az ezredfordulón* Minták, kényszerek – múltban, jelenben (Budapest: Szent István Társulat, 2004) & <<http://mek.oszk.hu/15100/15172>>, 182. o. 19. jegyzet [Jogfilozófiák].
- 4 A MARXIZMUSOK ÁLTAL ALKALMAZOTT FOGALMAT MA LEGINKÁBB AZ 'EMBERI TERMÉSZET' ÖSSZEFÜGGÉSEIBEN TÁRGYALJÁK, ld. pl. Robert M. Young in <<http://human-nature.com/human/chap3.html>>. D. Yankelovich 'The Idea of Human Nature' *Social Research* 40 (1973), 407–428. o., idézet 424. o. jogos megállapítása szerint például "Nature does not exist apart from culture. Each is constitutive of the other. It is misleading even to conceive of human nature as something that can exist outside culture".
- 5 Vö. pl. Susanne Langer *Philosophy in a New Key A Study in the Symbolism of Reason, Rite and Art* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1942) xiv + 313 o. & <[https://archive.org/stream/pdfy-rhrw7VPajPHhLwH/Philosophy in a New Key, Suzanne K. Langer_djvu.txt](https://archive.org/stream/pdfy-rhrw7VPajPHhLwH/Philosophy%20in%20a%20New%20Key,%20Susanne%20K.%20Langer_djvu.txt)> és Varga Csaba *A jogi gondolkodás paradigmái* [1996/1998] jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat, 2004) 504 o. & <<http://www.scribd.com/doc/46270636/varga-a-jogi-gondolkodas-paradigmái-2004>>, különösen 2.3. pont.
- 6 Persze, a 'következés' logikái, tehát látszólag dezantropomorfizált, mert létösszefüggést sejtető terminusa maga is csak képes kifejezés. Hiszen nem szekvenciát, egymásutániságot állít valójában, hanem „ha ... akkor” összefüggést: feltételezettséget, s ezzel eleve – bár kimondatlanul – magában foglaltságot.
- 7 Vagyis annak mentén, vajon hatásában megjelenik-e ez az emberi gyakorlatban (ontológia), s nem kizárólag, közvetlenül, azaz elsődlegesen annak függvényében, hogy helyesen tükrözi-e a valóságot (gnoszeológia). Lásd pl. Varga Csaba *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető, 1981) 287 o. [Gyorsuló Idő] & <<http://mek.oszk.hu/14200/14244/>>.
- 8 Nem véletlen ezért a lengyel gyökerű svéd joganalitikus következtetése, mely minden jogi okfejtésben az ugrópontot az eyidejű *jump* ([logikai] ugrás) és *transformation* ([terminusrendjében] átalakítás) teremtő, mert az ember gyakorlati következtetését rejtő aktusában látta, hiszen ez az, ami megnyilvánul bármely elvont tételezés és a való élet tényeire történő alkalmazás elvi diszcrepanciájának az áthidalásában, így a jogtételnek a jogesetre való úgymond alkalmazásában is. Aleksander Peczenik 'Non-equivalent Transformation and the Law' in *Reasoning on Legal Reasoning* ed. Aleksander Peczenik & Jyrki Uusitalo (Vammala: Vammala Kirjapaino Oy, 1979) 231. o. [Suomalainen Lakimiesyhdistys, D: Ius Finlandiae, 6], 239–258. o. Amely gondolatnak egy korábbi generációhoz tartozó erjesztője, a lengyel-belga filozófus még azt mutatta ki, hogy az ún. jogalkalmazási szillogizmus leegyszerűsítő, s ennyiben hamis formula, mert kimondatlanul eleve magában foglalta – elrejtette – a gyakorlati értelem eme teremtő aktusát, a gyakorlat számára történő, eleve nem logikai, szigorúan tehát nemkövetkező következtetését. Chaïm Perelman 'Raisonnement juridique et logique juridique' *Archives de Philosophie du Droit* XI: »La logique du droit« (Paris: Sirey, 1966), 1–6. o. és Chaïm Perelman *Logique juridique Nouvelle rhétorique* (Paris: Dalloz, 1976) 193 o. [Méthodes du droit], ill. Varga Csaba 'A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról' *Állam- és Jogtudomány* XIV (1971) 2, 249–285. o.
- 9 Nem véletlen, hogy jogtudományunkban is előtérbe kerülnek olyan fogalmak, főként a jogalkotói termék milyenségének vagy szabályozási teljességének a mérlegelésekor, mint a normalitás vagy a történelmileg alakuló – mert mindig csakis *hic et nunc* meglévő adottságaiban, konkrét partikularitásaiban értelmezhető – emberi képzelőerő [imaginatio].

- Lásd pl. Carl SCHMITT alapkérdése nyomán Varga Csaba 'Paradigmaváltás a jogi gondolkodásban: Carl Schmitt és a vágyott szintézis megkísérése' *Világosság* LXIV (2003) 7–8, 93–102. o. & <<http://www.vilagosság.hu/pdf/20031018121513.pdf>> ill. James Boyd White *The Legal Imagination Studies in the Nature of Legal Thought and Expression* (Chicago: Chicago University Press 1985) xxxv + 986 o.
- 10 Ennyiben realizztikum maga az elmebetegség mint merőben szociális konstruktum tárgyalása – Thomas Szasz *The Myth of Mental Illness Foundations of a Theory of Personal Conduct* (New York: Hoeber–Harper, 1961) xiii + 337 o. és Thomas Szasz *Insanity The Idea and its Consequences* (New York: Wiley, 1987) xv + 414 o. – s ennyiben mutat túl a merőben esztétikai értelmezhetőségen az úgynevezett elmebetegek képzőművészeti produktumokban tetést öltő önkifejezés. Tanult szociális gátakat vetnek le, a normalitás nézőpontjából szokatlanként meglepő őszinteséggel nyilvánítva ki a mélyen emberit. Lásd pl. az irodalmi tárgyalás ívét Ales Hrdlicka 'Art and Literature in the Mentally Abnormal' *American Journal of Insanity* 55 (January 1899) 3, 385–404. o. úttörő írásától Claude Quétel *Images de la folie* (Paris: Gallimard, 2010) 188 o. áttekintéséig.
- 11 E funkcióbetöltés ma az amerikai Legfelsőbb Bíróság bizonyos történelmi hatású határozmányainak társadalmi fogadtatásában a legszembetűnőbb, például a fehér/felete emberi jogegyenlőség évszázada vajdó vitáját/küzdelmét lezáró megállapításakor – függetlenül attól, hogy társadalmat megosztó ügyeknek a demokratikus népképviseleti megvitátástól *in camera* döntő jogalkalmazókra történő rendszerszerű áttolása az amerikai politikai rezsím sajátos gyermekbetegsége: a politikum felelősségvállalástól ódzkodó győzni akarásának ilyen torzulásban is kifejeződése egyszerűen demokrácia-deficit.
- 12 'chryseon genos'; vö. <https://en.wikipedia.org/wiki/Golden_Age> s járuléklában <<https://en.wikipedia.org/wiki/Paradise>> és <https://en.wikipedia.org/wiki/State_of_nature>.
- 13 Legklasszikusabb megtestesülése ennek a HAMMURABI-féle törvénykönyv prologusa, mely elő- és utó-formákban az emberi jogalkotást egészen a feudális abszolutizmusokig végigkíséri. Lásd Varga Csaba *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* [1979] 2., utószóval bőv. és jav. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002) 439 o. & <<http://mek.oszk.hu/14200/14206/>>.
- 14 Vö. Michel Villey 'Essor et décadence du volontarisme juridique' *Archives de Philosophie du Droit* 3: Le rôle de la volonté dans le droit (Paris: Sirey, 1979), 87–136. o.
- 15 Vö. a „gutes, altes Recht” fogalmával Fritz Kern *Kingship and Law in the Middle Ages I: The Divine Right of Kings and the Right of Resistance in the Early Middle Ages / II: Law and Constitution in the Middle Ages, Studies*; transl. S. B. Chrimes (Oxford: Basil Blackwell, 1939) xxxi + 214 o. [Studies in Mediaeval History 4].
- 16 Ennek első megkísérlését a zsidó eszkatologikus gondolkodásnak tudja be pl. A. Leo Oppenheim *Ancient Mesopotamia Portrait of a Dead Civilization*. [1964] rev. ed. (Chicago: University of Chicago Press 1977) ix + 433 o. & <https://oi.uchicago.edu/sites/oi.uchicago.edu/files/uploads/shared/docs/ancient_mesopotamia.pdf>.
- 17 Általában véve lásd <[https://en.wikipedia.org/wiki/Social_engineering_\(political_science\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Social_engineering_(political_science))>, valamint Peter Swirski *American Utopia and Social Engineering in Literature, Social Thought, and Political History* (New York: Routledge 2011) xiii + 255 o. [Routledge Transnational Perspectives on American Literature 15].
- 18 Az agresszív nemzetközi (és nemzetközi jogilag többnyire kiáltóan jogellenes) intervencionalizmust „demokrácia-export” burkában megvalósító amerikai külügyminiszter, majd bukott elnökjelölt a koraiak között volt, akik (ő történetesen abortusz-párti hallgatóságának vastaps-tetszésére) nyíltan ki is mondta: „Meg kell változtatni a mélyen gyökerező kulturális beidegződéseket, vallásos hiteket és strukturális beállítódásokat.” HILLARY CLINTON in »Women in the World Summit« (New York City, April 2015) in <<http://www.nationalreview.com/article/417448/hillary-clinton-religious-beliefs-have-be-changed-accommodate-abortion-joel-gehrke>>. [“And deep-seated cultural codes, religious beliefs and structural biases have to be changed.”] Ti. finanszírozóival és finanszírozottjaival együtt ő és csapata a hasonneműek házassága, az eutanázia és hasonlók, szerinte jótémények érdekében már régóta azon dolgozott, hogy az arab tavaszként is elhíresült destabilizáló és a zűrzavarban az amerikai érdekszolgálatot újra kiépítő forrongásra készítetésekre emlékeztetően magában az Egyesült Államokban egy „katolikus tavasz” kitörését érje el, „elvetve forradalma magvát”, hogy az általa „középkori diktatúra” színében feltüntetett római katolikus egyháznak „elmaradott” értékeihez való ragaszkodását megtörje. Marc A. Thiessen 'Hillary Clinton is a Threat to Religious Liberty' (October 13, 2016.) in <https://www.washingtonpost.com/opinions/hillary-clinton-is-a-threat-to-religious-liberty/2016/10/13/878cdc36-9150-11e6-a6a3-d50061aa9fae_story.html>, stábjá WikiLeaks által feltárt 2012-es levelezéséből

- csemegézve [“plant the seeds of the revolution” / “backwards” / “middle ages dictatorship” / the job of politicians to foment a “Catholic Spring”]. Erre válaszolta egy püspök: „háromféle ember van a világon: olyanok, akik hisznek Istenben; olyanok, akik nem hisznek Istenben; s végül olyanok, akik szerint ők maguk az istenek.” <<http://aleteia.org/2015/04/29/nigerian-bishop-hillary-clintons-remarks-about-religious-beliefs-show-she-thinks-she-is-a-god/3/#sthash.nAHJ2zBI.dpuf>>. [“there are three groups of people in this world: those who believe in God, those who do not believe in God, and those who think they are gods. Hillary Clinton I think is one of those who thinks she is a god.”]
- 19 Vö. Varga Csaba ‘Az emberi jogok problematikája’ *Társadalomkutatás* 32 (2013) 2, 1–15. o. & <http://www.vmtt.org.rs/mtn2013/063_082_Varga_A.pdf>.
- 20 Aminek klasszikus kifejtése található in Karl Marx & Friedrich Engels *A német ideológia* ford. Kislégi Nagy Dénes (Budapest: Európa, 1974).
- 21 Ami egyttal vall a teológia mint az emberit az istennek a tükrében, feltárható sugallata szerint megvilágító tudás formálódásának evilágunkban való gyökéretéről is.
- 22 Zsolt 130,1 [“Out of the depths have I cried unto thee, O LORD.” (King James, Psalter) & „Aus der Tiefe rufe ich, HERR, zu dir.” (Martin Luther, Der Psalm)].
- 23 Figyelemreméltó és éppen nem aktualitás nélküli, hogy a világ nagy részét uraló – bár a nyugati világ tudásából nagyrészt kieső – jogok áttekintésében Jany János *Jogi kultúrák Ázsiában* (Budapest: Typotex 2016) 720 o. [Panta] az iszlamizmust nem egyszerűen a sok évszázados nyugati kultúrfőlny – röviden: a kolonizáció – meghaladása, múlttá tétele kinövéséként látja, hanem egyszersmind a meghatározó hatalom elsőségéért, a végső autoritás mint igazodási pont kijelöléséért újra folytatott harc egyik mai állapotaként.
- 24 Adalékokkal szolgálhatnak az *Összehasonlító jogi kultúrák* szerk. Varga Csaba (Budapest: Osiris, 2000)xl + 397 o. [Jogfilozófiák] kötetnek egyes tanulmányai.
- 25 Lásd Varga Csaba ‘Múltkutatás, jövőkeresés Közép-Európa jogában’ *Valóság* LVIII (2015) 5, 1–18. o. számos példájában.
- 26 A különbségtételre vö. Roscoe Pound ‘Law in Books and Law in Action’ *American Law Review* 44 (1910) 1, 12–36. o.
- 27 A hindu, kínai és más ősi filozófiáktól a kereszténységig ismert a megszerezhető tudás, művészeti érzékenység és emberi érzelmvilág végső egysége, a tovább nem fokozható teljesség, a *Gesamt*-összefoglaltság netovábbjaként, nyugati kultúránkban az olykor ISAAC NEWTON teljesítményének elismerésére, olykor RICHARD WAGNER-től a szándéka kifejezésére alkalmazott Nagy Szintézis, melyben a diszjunkciók formájában a tagadással a dichotomizálásra épített kultúrák egymást logikai ellentmondásban megfogalmazó nyelvi alapállításai is – ezt azonosította egyébként HAMVAS BÉLA a szerinte THALESSzal kezdődő nyugati civilizációval, s ezért vélte egészében tévűtnak – feloldást nyernek. A Nagy Feloldás (a profetikuss/eszkatologikus *The Great Resolution*) szinonimájaként lásd a szerzőtől *A jogi gondolkodás paradigmái*, 150. o. és 160. jegyzet, illetőleg 100. és 325. o.
- 28 Saját helyét keresve egy XX. századelős gondolkodónk idős korában összegez így, joggal: „úgy a pozitívizmusnak, mint pedig a természetjognak pótolhatatlan társadalmi funkciói vannak. Tehát egyik szemlélet sem lehet kizárólagos. Valamelyikük időleges, és látszólagos bukásáról is csak akkor lehet szó, ha annak elveit túlhajtják.” Posztumusz közlésként Hegedűs József *A szintetikus jogbölcselet alapjai* (ahogy ma – 1975-ben – látom azokat) ([Budapest, 2015]) 448 o. & <<http://drhegedusjosef.hu/>>, 9. o. 2. jegyzet.
- 29 Vö. pl. Robert Nisbet *The Quest for Community* (San Francisco: ICS Press, 1990), 3–65. o. {Mezei Tibor nyersfordításából Varga Csaba általi változatában ‘A közösség keresése’ *PoLiSz* (2003. június–július), 71, 15–37. és (2003. augusztus–szeptember) 72, 23–40. o.
- 30 Vö. egyebek közt Varga Csaba ‘Eszményből bálvány? A »joguralom« és csapdahelyezeti (Gondolatok egy könyv ürügyén)’ *Valóság* LIX (2016) 2, 28–40. o.
- 31 Lásd pl. Varga Csaba ‘Valahol utat tévesztettünk?’ *Magyar Napló* XXIII (2011) 6, 37–41. o. & <<http://www.magyarnaplo.hu/images/archivum/2011jun/37-41.pdf>>. Némi leegyszerűsítés árán talán mondható, hogy „a bírói bölcsesség a megítélés dolgaira abban kifejlesztett gyakorlati bölcsesség”. S bár változó a megnevezése, a jogi gondolkodás örök gondját takarja, vagyis a dilemmázást a jogászai formalizmus s a dolgok érdeme – íme, a klasszikus természetjog gyönyörű igénykeresése: „a dolgok természeté” – szerinti döntés között. Szép megfogalmazás szerint „Egy bírói bölcsességet nélkülöző jogász okfejtés a jog szerint korrekt lehet ugyan, a természetes életben azonban olyan, mintha a »Legyen igazságosság, még ha összedől is az ég!« merő beteljesítése lenne. Mert alaposág s körültekintés nélkül a jogi okfejtés csak bírói örültség, hiszen éppen a jog és bíraskodás rendszerébe fektetett bizalmat rendíti meg. Pedig a bírói bölcsesség a jogszabályok adott esetre

való lehetséges alkalmazásában a társadalmilag leginkább helytálló választás megejtése csupán.” Lawrence B. Solum ‘Equity and the Rule of Law’ in *The Rule of Law* ed. Ian Shapiro (New York & London: New York University Press, 1994), 120–147. o. [Nomos XXXVI], 130. o. [“judicial wisdom [...] is simply a form of practical wisdom developed in and for the context of adjudication.”] ill. P. H. Kooijmans ‘Manfred Lachs: Judicial Wisdom’ in *Law as a Vehicle for Change* Speeches in Honour of Manfred Lachs (Dordrecht: Nijhoff, 1994) 39. o. [Manfred Lachs Foundation (Leyden)], 20. o. [“Legal

reasoning unaccompanied by judicial wisdom may lead to a decision that is legally correct but in natural life is an application of the maxim »let justice be done though the sky falls« {azaz: *Fiat justitia mat caelum* – V. Cs.}. Judicial wisdom without accurate and sound judicial reasoning is judicial folly, for it will impair the confidence in the legal system and in the judicial system as such. Judicial wisdom, therefore, is nothing more nor less than making the socially correct choice between various applications of legal rules on a concrete case.”]

Szkítia három tartományáról – A magyar krónikás hagyomány egy fejezete

A magyar történelem kezdeteiről hosszú évszázadokig kizárólag az írásos emlékek révén lehetett tájékozódni. Azonban a XIX. századtól kezdve újabb tudományágak is részt kértek a kutatásból, mint a régészet, az embertan, a néprajz és a nyelvészet. Noha e tematikai gazdagodás révén a régmúltat egyre több oldalról lehet szemlélni, ám az általuk megvilágított adatserepek olyan töredékesen maradtak ránk, hogy sokszor nem is illeszthetőek össze. Ezért az ismeretek gyarapodása mellett is folyamatos vita zajlik akár egy-egy részletkérdésről, akár az egyes tudományágak illetékességi köréről.¹ Ma a régészeté a legdinamikusabban bővülő forráskör, és a leletekből értékes következtetések vonhatók le, de az etnikus értelmezés során óvatosan kell eljárni, hiszen a tárgyi kultúra megváltozása nemcsak egy nép vándorlásával, hanem az anyagi javak elterjedésével is magyarázható. Bár a szellemi műveltség fő hordozója a nyelv, ám haszna esetünkben csekély, mert összefüggő magyar nyelvemlékek csak az 1000 utáni időkből maradtak fenn; ráadásul egy nép története nem azonos egy nyelv történetével; azért sem, mert a népek életük egy bizonyos szakaszában akár többnyelvűek is lehettek. (Erre magyar példa is akad.²) Mivel az egyes történelmi jelenségek, uralkodók, népek, országok neveit az írott kútfők közvetítik, a múltrol nyerhető tudás összegzése a történész feladata.³ Természetesen a más tudományágak felől érkező ismereteket is figyelembe kell vennie, ám mindenekelőtt saját forrásköre és eszköztára szerint kell haladnia.

Az írásos emlékek mérlegelésekor fontos tudnunk, hogy szerzőiket milyen időbeli távolság választja el az eseményektől, belülről vagy kívülről szemlélték-e írásművük tárgyát, eleve történelmi célzattal alkottak-e, avagy más természetű munkáik (útleírások, társzoklatok, tankönyvek) utólag váltak történelmi szempontból fontossá.⁴

A hazai történetírás kezdeteit szintén sok vita övezi. Nemzedékek óta fogalmazódnak meg vélemények arról, hogy mikor keletkezett az első magyar história, ugyanis a XIII–XIV. századból fennmaradt krónikáink korábbi írásművek lenyomatát őrzik: utalnak a magyarok cselekedeteiről szóló régi könyvekre, egy-egy eseményt többször és ellentétes felfogásban adnak elő, vagy a cselekmény menetét időrendi visszatekintés akasztja meg. Ezen ismérvek alapján egy elveszett *Ósgeszta* sejlik fel, amelyet talán I. András (1046–1060) országglásának utolsó éveiben írtak.⁵ A XI–XIII. század folyamán több klerikus vezette tovább a históriát. Ezen alkotói láncolat első önállóan ismeretes, azonosítható szerzőjű munkája, Kézai Simon *Gesta Hungarorum* 1282–1285 körül készülhetett el. Sajnos műve csak kivonatosan jutott korunkra, így a bővebb magyar íráshagyományért XIV. századi krónikaszerkesztésekhez kell fordulnunk, amelyek közül a legismertebb a *Képes Krónika* kódexe. Látszik, hogy a hazai historiográfia fő vonalába tartozó geszták és krónikák időben körülölelik a legkorábbi önálló formában fennmaradt magyar történetet, Béla király Névtelen (Anonymus) Jegyzőjének XIII. század eleji *Gesta Hungarorum*át.⁶

Nincs arról közmegegyezés, hogy az egyes mondák mikor juthattak be az írásbeliség sáncai közé. Néhány esetben az is külön vitatott, hogy melyik monda érkezett a historiográfiai fő vonulatot alkotó geszta/krónikaláncolatba, s melyikük Anonymus tematikailag kissé különc regényes gesztájába. Az időrétegek nem mindig egyértelmű elkülöníthető-

sége, a szövevényes szövegek kapcsolatok miatt a fennmaradt művek kronológiájából korántsem bizonyos az egyes hagyományelemek ősiségi-időbeli viszonya. Magam például a turul-monda elemzése kapcsán jutottam arra a következtetésre, illetve azt a véleményt találtam meggyőzőbbnek, hogy a XIV. századi krónikákból ismert szövegváltozat áll közelebb az eredetihez, és nem Anonymusé másfél évszázaddal korábbié.⁷ vagyis eredet-hagyományunk írott emlékeit nézve korántsem biztos, hogy a régebben rögzült szöveg archaikusabb. Nyilvánvaló, hogy elbeszélő kútfőink közléseit egyenként kell mérlegre tenni, s az ítéletalkotáskor óvatosságra int az a körülmény, hogy ezek a művek idegen nyelvi (latin) és vallási (keresztény) közegbe emelték az ősmúltat, ilyenformán egy idegen szellemi „szűrő” döntött arról, melyek legyenek a pogány elődök lejegyzésre méltó elemei. Ám mindezt ellenkező irányból szemlélve derülátóbbak lehetünk, mert voltak olyan erős hagyományelemek, amelyek keresztül tudtak hatolni ezen az idegen szellemi szűrőn, ekképp helyet és túlélést biztosítottak maguk számára a pergamenlapokon. További bizakodásra ad okot, hogy az újabb irodalomtörténeti és folklorisztikai kutatás szerint a történeti narratív emlékezet mintegy hét nemzedéket fog át, ami akár két-három évszázadot jelenthet, sőt némely esetben ennél hosszabb időt.⁸ Ebből adódóan a dinasztikus és az etnikus eredet-hagyomány tekintetében régi gesztáink/krónikáink forrásértéke nagyobb, mint azt a némelykor túl szigorú filológiai kritika vélte.

Am addig, amíg a feledtetés és az emlékezet egymással viaskodó erői színre nem léptek historiográfiánkban, a korai magyar múlt (közel) egykorú elbeszélői kizárólag idegen: muszlim, bizánci, szláv, nyugat-európai írástudók voltak, ezért feljegyzéseik a külső szemlélő álláspontját, előítéleteit tükrözik. Az egyes források eltérő rendeltetéséből (oknyomozó történet vagy diplomáciai adatgyűjtés) fakadó műfaji különbözőség tovább tarkítja a képet.⁹ Ezek a forrástani körülmények jelölik ki az alábbi gondolatmenet mozgásterének határait.

Noha a magyarok csak a IX. század első felétől különíthetőek el másoktól, de ez nem jelenti azt, hogy azelőtt ne léteztek volna. Éppen csak más nevek alatt kereshetőek, sőt valószínű, hogy a rájuk értett nevek (hun, avar, szabir, onogur, turk stb.) nem mind ugyanarra a „magyar” népre vonatkoztak, hanem egy-egy összetevőjére.¹⁰ A kora középkori népek kialakulása több szálon futó cselekményemenet volt,¹¹ ekként a különböző hiteles források, ha nem is mindig egyeztethetőek össze, de jól megférhetnek egymással. Például a magyar népi önelnevezés alapja egy kutrigur-hun uralkodó személyneveként bukkan fel bizánci íróknál „Muagerisz” formában, aki 530 körül a Fekete-tenger vidékén élt;¹² ezzel szemben a nép eredetét mitikus nyelven kifejező csodaszarvas-monda keltezhetetlen.

A monda legrégebbiről ismert változatát Kézai Simon gesztája őrzi. Eszerint Ménrót óriásnak Eneth nevű feleségétől két fia született Perzsia vidékén, Hunor és Magor. A két fiú vadászni indult Meótság [Azovi-tenger] ingoványaiiba, amikor a pusztában egy gímszarvas jelent meg előttük; ők üldözőbe vették, az menekült előlük, míg el nem tűnt. Sokáig keresték, de hiába. Miután bebarangolták a vidéket, úgy találták, hogy alkalmas állatok tartására. Visszatértek apjukhoz, és beleegyezését elnyerve a Meótság ingoványai közé költöztek, hogy ott telepedjenek le. Meótság Perzsiával határos: egy kis gázlótól eltekintve tenger zárja körül; folyói nincsenek, de bővénen van fűnek, fának, szármayasoknak, halaknak és vadaknak. Hunor és Magor öt évig lakott ott. A hatodik évben kimozdultak onnan, és a pusztában Belár fiainak feleségeire és gyermekeire akadtak, akik férjük nélkül maradtak sátraikban. Őket minden ingóságukkal együtt a Meótság ingoványai közé hurcolták. Elfogták az alának fejedelmének, Dulának két lányát is; egyiket Hunor, másikat Magor vette feleségül. Idővel kezdtek oly hatalmas néppé nőni, hogy a föld nem bírta őket táplálni.¹³

A csodaszarvas-mondáról a néprajztudomány bebizonyította, hogy az eredeti magyar néphagyomány része volt, nem egy klerikus költötte, vagy jegyzetelte ki máshonnan.¹⁴ Ezt két tényezőtől lehet tudni. Egyfelől az egyházi kötelékbe tartozó középkori írástudónak nem volt szokása pogány eredetmitoszokat gyártani, ellenkezőleg: e hagyományelem fontosságát jelzi az, hogy helyet vívott ki magának a krónikák lapjain. Másfelől a szarvasűzés mondája olyan keleti népek ajkán is élt, akiknek nyelvét egyetlen krónikásunk sem ismerhette.

A mitikus „őstörténeti tér” tehát a Kaukázustól északnyugatra elterülő kelet-európai steppe, vagyis írásos hagyományunk nem gyámolítja egy Urál-vidéki őshaza képzetét: más összefüggésben szól a magyarok ottani jelenlétéről. A csodaszarvas-mondát „Szkítia” leírása követi,¹⁵ majd azután ekképp folytatódik a szöveg. „*A szkíták országa területileg egységes, ám kormányzás tekintetében három tartományra oszlik, úgy mint Bascardiára, Dentiára és Magoriára.*” [kiemelés tőlem – Sz. Gy.]¹⁶ Bascardiában Baskiria ismerhető fel, Magoriát Bendefy László a Kaukázus-vidéki magyarok hazájának tartja, míg Dentia a legnyugatabbi szállásterület,¹⁷ Anonymus a „Dentümogyer” kifejezést használja rá, ami vagy csak Dentiát jelöli, vagy Dentiát és Magoriát együtt.¹⁸

Anonymus vagy a krónikairódalom tükrözi az ősi hagyományt? Mi lehetett mindennek a valóságalapja? Ami az első kérdést illeti: mindkét nézetnek akadt képviselője. Gróf Kuun Géza a hármas tagolás eredetisége mellett foglalt állást. „*A tartományok három részre – Barsacia, Dentia, Mogoria – való felosztása nem máshonnan, mint az ősi néphagyományból került a magyar krónikákba. Közülük a két utóbbi egyetlen elnevezéssel egybeszerkesztve Dentumoger formában olvasható Béla király jegyzőjénél.*”¹⁹ Vele szemben Gombocz Zoltán úgy tartja, hogy Anonymusé az elsőség, és harmadik tartományként Bascardia (baskírföld) csak a XIII. századi felfedező utak hatására került be a hazai krónikákba.²⁰ A második kérdést röviden azzal lehetne megválaszolni, hogy ebben a homályos földrajzi leírásban a magyarság elágazó története ismerszik meg, ugyanis a Közép-Európában hont foglalo néprészen kívül keleten még évszázadokig létezett két magyar etnikai közösség. A válasz kifejtéséhez további írott kútfők olvasása szükségeseltetik; jövőtükökből értékes információkkal egészül ki krónikáink eredettörténeti vázolata.

Első helyre a VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár (913–959) által szerkesztett, és utólag *De Administrando Imperio* (DAI) címmel ellátott kormányzati munka említése kíváncozik. E forrásunk több régi szállásterületről szól, és a magyarok szétválásáról is tudósít. „*A türkök [magyarok] népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevével Levedianak neveznek, amely vajdát tulajdonneven Levedinek, méltóságánál fogva pedig, miként az utána való többit is, vajdának hívták. Ezen a helyen, az imént említett Levedianában folyik a Chidmas folyó, melyet Chingilusnak is neveznek. De abban az időben nem türköknek mondták őket, hanem valamilyen okból sabartoi asphaloi-nak [rendíthetetlen szavárdnak avagy erős szabirnak] nevezték... A besenyők pedig, akiket korábban kangarnak neveztek (ugyanis a kangar név náluk a nemes származás és vitézség értelmében volt használatos), ezek hát a kazárok ellen háborút indítván és legyőzve, kénytelenek voltak saját földjüket elhagyni és a türkökére telepedni. Amikor a türkök és az akkor kangarnak nevezett besenyők közt háború ütött ki, a türkök hadserege vereséget szenvedett és két részre szakadt. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, s ezeket a türkök régi nevének mostanáig sabartoi asphaloi-nak hívják, s másik rész pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etekküü nevezetű helyekre... A türköknek amaz előbb említett népéhez, amely kelet felé Perzsia vidékén telepedett le, ezek a nyugati vidéken lakó, előbb említett türkök mostanáig küldenek ügynököket, és meglátogatják őket, s gyakran hoznak választ tőlük ezeknek.*”²¹

Mivel a *DAI* oktatási céllal készült (a császár fia számára állíttatta össze), és nem történelmi oknyomozás végett, ráadásul a különböző korokból származó értesülések nem túl gondosan lettek egybeszerkesztve,²² ezért közléseinek időrendjét sokszor bajos megállapítani. Ez a műfaji tulajdonság köszön vissza esetünkben is: nem tudjuk, mikor élt Levedi, vagyis mikor számolhatunk egy róla elnevezett szállásfölddel és mikorra keltezhető a szétvándorlás. Úgy látszik, mintha a *DAI* fent idézett 38. fejezete nyújtana némi fogódzót, ám ez a fogódzó nagyon is ingatag. A szövegrész másutt ugyanis egy érdekes történetet ad elő. Eszerint a kazár kagán magához kéreti Levedit, hogy egy neki engedelmessé uralkodóvá emelje, de Levedi elhárítja e „megtiszteltetést”, és maga helyett javasolja vajdatársát, Álmost, akinek fia is van, Árpád. A kagánnak megtetszik ez a felvetés, s a döntést rábizzá a magyarokra, akik Árpádot választják fejedelemmé, mondván bölcs, megfontolt és tekintélyesebb saját apjánál.²³ Hanem ez a történet nem állja ki a forráskritika próbáját: több képtelenség terheli. A kagán ötlete kimerül abban, hogy létre kellene hozni egy bábállamot, de a cselekvést rábizzá az alávétendő népre, amelyik apa és fia közül a tekintélyesebb (!) fiút választja első fejedelemmé! E jelenség magyarázata az lehet, hogy VII. Konstantin udvarában a korai magyar politikai szerveződés két fokozatáról tudtak, egy valamikori arisztokratikus „elő-állam” és egy újabb monarchikus „steppe-birodalom” meglétéről.²⁴ És minthogy az átmenetről nem volt épkezláb értesülésük, valódi történelem helyett egy toposszal kötötték össze a két állapotot: itt a *DAI* 29. fejezetéből vett államszervezési modellt hasznosították újra, amelyben a dalmáciai népek „sietnek” ismét bizánci alattvalókká válni, Bíborbanszületett Konstantin nagyapja, I. Basileios (867–886) uralkodásakor.²⁵ Mindezek folyományaként egyáltalán nem valószínű, hogy Levedi és Álmos kortársak voltak, és ennek gyanúja már korábban is felöltött: Deér József a VIII. század, míg Dümmerth Dezső a VII. század szereplőjének gondolta Levedit.²⁶ Mindkét lehetőség hihető az alábbiak miatt. A *DAI* 38. fejezete egy három évig tartó szoros kazár szövetséget is köt Levedi korához;²⁷ már most ez az időszakasz a Kazár Kaganátus felemelkedésétől, a 630-as évektől,²⁸ a 819/820 körül született Álmos előtti nemzedékig,²⁹ két évszázadon belül bármikor elképzelhető. És ez a bizonytalanság határozza meg a *DAI* által rögzített magyar szétválás keltezését. Ha e bizánci forrásunk helyesen kapcsolja a nyugati néprész Etelközbe vándorlását Levedihez, akkor erről sem tudunk semmi közelebbit mondani annál, mint hogy a 600-as évek első felétől a 800-as évek elejéig számolhatunk végbemenetelével.

Arról sincs fogalmunk, hogy a nyugatra (előbb Etelközbe, majd a Kárpát-medencébe) és a keletre, Perzsia vidékére (a Kaukázus északi előterébe, a Kuma folyóhoz)³⁰ vándorolt néprész milyen létszamarányt képviselt. Annyi bizonyos, hogy a magyar etnikum mindkét említett fele elég jelentősnek érezte a másikat ahhoz, hogy folyamatos összeköttetést tartson fenn, ami még a X. század közepi Bizáncban is hírértéket képviselt. Az ekkor keletkezett *DAI* ebbéli közlését bátorságosabban lehet elhinni, mint az imént ecsetelt „történészkesését”, mert ez az adata a kútfő eredeti rendeltetéséhez híven diplomáciai természetű. E magyar–magyar kapcsolattartás XI–XII. századi fejezeteiről nincs adatunk. A keleten maradtak emlékezete csak az 1230-as években sarkallt cselekvésre közép-európai magyarokat. Ám ekkor a Magyar Királyságból kiinduló út egy másik keleti Magyarországra vezetett.

1237-ben Riccardus domonkos-rendi szerzetes egy bizonyos *Ungaria Magna* dolgáról és rendtársainak viszontagságos útjairól írt jelentést. „*A keresztény Magyarok Történetében azt találták, hogy van egy másik, Nagyobb Magyarország (Ungaria maior), ahonnan a hét vezér népével együtt kiköltözött, hogy lakóhelyet keressen magának,*

minthogy földjük a lakók sokaságát eltartani nem tudta. Miután sok országon áthaladtak és pusztítottak, végül elérkeztek arra a földre, melyet most Magyarországnak neveznek, akkor pedig a rómaiak legelőjének mondtak. Ezt választották maguknak lakóhelyül a többi földek közül, meghódítván a népeket, amelyek akkor itt laktak. Ahol is végül Szent István, első királyuk a keresztény hitre térítette őket; míg az előmagyarok, akiktől származtak, hitetlenségben maradtak, mint ahogy ma is pogányok. A domonkos barátok, miután ezeket a Magyarok Történetében megtalálták, megszánták a magyarokat, akiktől származtak, hogy mind az ideig hitetlenségben tévelyegnek. Elküldtek hát négy barátot keresésükre, hogy Isten segédelmével megtalálják őket, ahol csak tudják. Annyit tudtak a régiek írásaiból, hogy keleten laknak, de hogy hol vannak, nem is sejtették. Az említett szerzetesek, akiket kiküldtek, sok fáradásznak kitéve magukat tengeren és szárazföldön, több mint három esztendeig keresték őket, de az utak sok veszedelme miatt nem tudtak nyomukra akadni, kivéve közülük egy papot, Ottó nevűt, aki csak úgy utazhatott, hogy kereskedőnek adta ki magát. Ő egy pogány országban talált néhány azon nyelven beszélőt, akik révén megbizonyosodott afelől, hogy mely vidéken laknak, de tartományukba nem jutott el. Visszatért hát Magyarországra, hogy több barátot vegyen maga mellé, akik vele visszamenve a keresztény hitet hirdessék közöttük. De a sok fáradságban eltörődve, visszaérkezése után nyolcadnapra, miután megkeresésük minden útját-módját elmagyarázta, Krisztushoz költözött."³¹

A keleti irányból és a tengert érintő útvonalból kitetszik, hogy a tragikus sorsú Ottó testvér a Perzsia-vidéken élő „szabir” magyarok nyomára jutott.³² Az ő útmutatása alapján indult el Julianus társaival, de végül egyedül maradván egy másik magyar közösséghez érkezett 1236-ban. „Megtalálta pedig őket a nagy Etil folyó mellett. Kik látván őt, s megértvén, hogy keresztény magyar, nagyon örvendeztek megérkezése felett. Körülvezették őt házaikban és falvaikban, és keresztény magyar véreik királyáról és országáról behatóan tudakozódtak. Bármit mondott nekik a hitről vagy egyébekről, a legfigyelmesebben hallgatták, mivel teljesen magyar a nyelvük; megértették őt, és ő is azokat. Pogányok, akiknek semmi tudomásuk nincs Istenről, de bálványt sem imádnak, hanem úgy élnek, mint az állatok. Földet nem művelnek, lóhúst, farkashúst és efféléket esznek, kancatejet és vért isznak. Lovakban és fegyverekben bővelkednek, és igen bátrak harcban. A régiek hagyományaiból tudják, hogy ezek a magyarok tőlük származnak, de hogy hol vannak, nem volt tudomásuk róla.”³³

Ottó és Julianus útvonalából egyértelműen kitetszik, hogy a „szabir” magyarság nem azonos az Etil (Volga) folyó mellett fekvő Régi Magyarország lakóival. Ottó testvér társaival tengeren és szárazföldön (*per mare, per terras*) haladt, vagyis a Kárpát-medencéből keletre lakó „szabir” magyarok irányába, s nem északkelet felé, amerre Régi Magyarországot tenger érintése nélkül is el lehetett volna érni. Megfelelő földrajzi ismeretek híján Ottó csupán egy kerülőutat tudott elmagyarázni követőinek; Julianus testvér is a Kaukázus vidéki magyaroktól értesülhetett a Volga-menti magyarokról.³⁴ Nem véletlen ezért, hogy amikor vissza akart indulni *Ungaria Magna* földjéről, az ottani magyarok „kitanították egy másik útra, amelyen gyorsabban célhoz érhet”,³⁵ és ez a gyorsabb út a mordvinok területén, Oroszországon és Lengyelországon keresztül vezetett haza a közép-európai Magyarországra.

Nem tudni, hogy ez a magyar népegség évszázadokkal korábban hol lakott, csak azt, hogy az 1230-as évekre már a Volga-mentén élt,³⁶ s területüket nem sokkal később Iohannes de Plano Carpini, Benedictus Polonus és Willelmus Rubruk Baskíriával azonosította.³⁷ Amint a Kaukázus-vidéki, úgy a baskíriai magyarok létszámát sem tudhatjuk. A Julianus első útjáról írt jelentés arra is utal, hogy *Ungaria Magna* komoly haderővel ren-

delkezett. „*A tatár nép szomszédos velük, de ezek a tatárok, harcba bocsátkozva velük, nem tudták őket háborúban legyőzni, sőt az első csatában vereséget szenvedtek. Ezért barátokká és fegyvertársakká fogadták őket, úgyhogy együttesen tizenöt tartományt teljesen elpusztítottak.*”³⁸ E katonai erő társadalmi fedezetét csak egy jelentős lélekszámú népesség biztosíthatta, ezért földjüket helyénvalóan minősítette országgént a keresztény Magyarország utazója, de ennél többet nem állíthatunk, és a három magyar etnikai egység egymáshoz viszonyított létszamarányát pedig még becslés szintjén sem érdemes latolgatnunk. Arra sincs forrásadatunk, hogy mikor és hol váltak le a Baskíriában fellelt magyarok ősei. Azt legalább egy óvatos valószínűsítés erejéig felvethetjük, hogy előbb a „baskíriaiak” eleitől különült el az a néptömb, amely később újra kettéválva a Kaukázus előterébe és Etelközbe vonult. Ez a korábbi szétválás pedig oly régen eshetett, hogy nem jutott a *DAI* alkotóinak tudomására – avagy szemükben nem képviselt lejegyzésre méltó hírértéket? – a X. század közepén; mindenesetre ez a találgatás is pusztán egy hallgatásból táplálkozó érvelés.

Annál feltűnőbb, hogy több évszázadnyi különélés után a Kárpát-medencei magyar Ottó és Julianus gond nélkül megértette a Kaukázus-vidéki „szabir”, utóbbi a Volgamenti „baskír” magyarokat, ami nyelvünk tartósságának jele. Az pedig, hogy *Ungaria Magna* népe a régiak hagyományából emlékezett véreik elszakadására, annyit bizonyít, hogy ez a tartós nemzedékközi emlékezet, ez a figyelemre méltó erejű etnikai tudat a baskíriai magyarságot is jellemezte. A XIII. század első harmadában tehát három egymástól elkülönült területen éltek magyarok (sőt, a két keleti Magyarország sorsa tovább is nyomon követhető).³⁹ És jóllehet mindezekon túlmenően igen keveset mondhatunk e kérdéskörrel, de annyi bizonyos, hogy Julianus barát az egyetlen névről ismert magyar, aki személyesen tapasztalhatta meg a három egyidejű Magyarország valóságát: az egyikből útra kelt, a másikat megcélolta és annak közelében járt, a harmadikba – egyetlen alkalommal – eljutott.

Julianus barát azonban második útja során már nem volt ilyen szerencsés. Az előbb még sikerrel ellenálló „Ungaria Magna” a tatár túlerő áldozatává lett.⁴⁰ (Ez a „tatár” avagy mongol előrenyomulás érte el 1241-ben a közép-európai Magyar Királyságot.) A Kaukázus előterébe települtek ma már szintén nem vesznek részt a magyarság történelmében; illetve leszármazottaik már nem a magyarság történelmében vesznek részt. Bascardia, Dentia és Magoria népe közül egyedül azok őrizték meg eredeti önazonosság-tudatukat, akik a Kárpát-medencébe jövetelük előtt a „Dentia”, avagy „Dentümogyer” néven nevezett földön laktak; lényegileg a *DAI* által „Etelköz” (’folyóköz’) kifejezéssel illetett térségben.

A hazai krónikák „Bascardia”, „Dentia” és „Magoria” hármassága, Bíborbanszületett Konstantin császár írásművével és Julianus barát elmondásával együtt így segíti pontosabban értékelni Álmos, majd Árpád magyarjainak sorsfordító jelentőségű szállásváltását. Ki „foglalt hont”? A *magyar nemzet* bizonyosan nem: a „nemzet” terminus e korai időkre alkalmazása eleve vitatható,⁴¹ ráadásul magyarok éltek ekkor még két másik helyen is. Ebből viszont az is következik, hogy a *magyar nép* sem „foglalt hont”, hiszen a közös eredet tudat és a közös nyelv révén leírható magyar etnosz két másik része távol maradt Közép-Európától. Bármily furcsán hangozzék, de a Kárpát-medencébe történt beköltözés a *magyar állam* bejövetele volt, amennyiben az állam fogalmán az adott terület lakosságát egybefogó főhatalmat értjük, amely képes politikai céljait elérni.⁴² Természetesen, mint minden más államot, ezt is emberek alkották: nagyobb részt magyarok, kisebb részt a kazár kötelékből kivált kabarok.⁴³ Ekképp az Álmos nagyfejedelm alapította steppe-birodalom életében beállt változás kizárólag az egyik, a legnyu-

gatabbra lakó magyar etnikai egység Közép-Európába jövetelét jelentette. Ezután Bálint Csanád szavaival élve „a követjárások a transzkaukázusi szavárdokhoz, s a valamilyen formában élő kapcsolat a Magna Hungariában visszamaradtakkal már csak egy történelmi tudat diplomáciai síkon jelentkező megnyilvánulási voltak.”⁷⁴⁴ Ennek a kapcsolattartásnak azonban „nemhogy kereskedelmi, de még politikai jelentősége sem lehetett; nem marad más, mint azt feltételeznünk, hogy a kapcsolattartás ideológiai igényekből fakadt. Másként fogalmazva: a származástudat, ez a steppei társadalmakban mindent átható szellemi erő írta elő az előbbi ápolását.”⁷⁴⁵

RÖVIDÍTÉSEK, IRODALOMJEGYZÉK

Forráskiadványok

- DAI = *Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította MORAVCSIK Gyula. OLAJOS Terézia bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. (reprint)
- MGH SS XXX/2 = *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Tomi XXX. Pars II. Editio Societas Aperiendis Fontibus Rerum Germanicarum Medii Aevi. Lipsiae, 1934.
- MORAVCSIK, ÁMTBF = MORAVCSIK Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1984.
- SZENTPÉTERY, SS Rer Hung = SZENTPÉTERY, Emericus ed.: *Scriptores Rerum Hungaricarum I–II*. Budapestini, 1999. (reprint)
- TATÁRJÁRÁS = NAGY Balázs szerk.: *Tatárjárás*. Budapest, 2003.

Szakirodalom

- BÁLINT 1994a = BÁLINT Csanád: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. KOVÁCS László szerk.: *Honfoglalás és régészet*. Budapest, 1994. 39–46.
- BÁLINT 1994b = BÁLINT Csanád: A honfoglaló magyarok és Európa. *Magyar Szemle*. Új folyam 3 (1994)/8. 787–811.
- BÁLINT 2006 = BÁLINT Csanád: Az ethnosz a korai középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai.) *Századok* 140 (2006). 277–347.
- BENDEFY 1942 = BENDEFY László: *A magyarság kaukázusi őshazája (Gyeretyán országa)*. Budapest, 1942.
- BENDEFY 1945 = BENDEFY László: *A magyarság és Középkelet*. Budapest, 1945.
- BERZE NAGY 1927 = BERZE NAGY János: A csodaszarvas mondája. *Ethnographia* 38 (1927). 65–80, 145–164.
- BRATHER 2006 = BRATHER, Sebastian: „Etnikai értelmezés” és struktúratörténeti magyarázat a régészetben. *Korall* 24–25. *Nemzetépítés és régészet*. 2006. 23–72.
- DEÉR 1930 = DEÉR József: Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban. *Magyar Könyvszemle* 37 (1930) 243–263.
- DEÉR 1945–1946 = DEÉR József: A IX. századi magyar történet időrendjéhez. *Századok* 79–80 (1945–1946). 1–20.
- DOMANOVSKY 1906 = DOMANOVSKY Sándor: *Kézai Simon mester krónikája*. Budapest, 1906.
- DÜMMERTH 1971 = DÜMMERTH Dezső: Álmos fejedelem mítosza és valósága. *Filológiai Közöny* 17 (1971). 404–430.
- FARKAS 2014 = FARKAS Zoltán: A magyar honfoglalás korának bizánci forrásai. SUDÁR Balázs – SZENTPÉTERI József – PETKES Zsolt – LEZSÁK Gabriella – ZSIDAI Zsuzsanna szerk.: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Budapest, 2014. 267–271.
- GOLDEN 1990 = GOLDEN, Peter B.: The peoples of the south Russian steppes. SINOR, Denis ed.: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge, 1990. 256–284.
- GERICS 1995 = GERICS József: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest, 1995.
- GOMBOCZ 1917–1920 = GOMBOCZ Zoltán: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány I. *Nyelvtudományi Közlemények* 45 (1917–1920). 129–194.
- GOMBOCZ 1923–1927 = GOMBOCZ Zoltán: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány II–III. *Nyelvtudományi Közlemények* 46 (1923–1927). 1–33, 168–193.

- GYÖRFFY 1948 = GYÖRFFY György: *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Budapest, 1948.
- HÓMAN 1925a = HÓMAN Bálint: *A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói*. Budapest, 1925.
- HÓMAN 1925b = HÓMAN Bálint: *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*. Budapest, 1925.
- HOPPÁL 2014 = HOPPÁL Mihály: *Mítosz és emlékezet*. Budapest, 2014.
- HORVÁTH 1954 = ifj. HORVÁTH János: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest, 1954.
- KAPITÁNYFFY 1997 = KAPITÁNYFFY István: *Bíborbanszületett Konstantin császár a magyarokról*. BORDÁS Győző szerk.: *A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság*. Újvidék, 1997. 38–43.
- KATONA 1778 = KATONA, Stephanus: *Historia Critica Primorum Hungariae Ducum. Ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata*. Pestini, 1778.
- KOVÁCS 2014 = KOVÁCS Kitti: *A Maeotis ingoványai. Történeti-földrajzi vizsgálat antik és középkori szerzők, valamint korai térképek alapján*. *Belvedere Meridionale* 25 (2014)/3. 7–21.
- KOVÁCS–VESZPRÉMY 1996 = KOVÁCS László – VESZPRÉMY László szerk.: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, 1996.
- KRISTÓ 1970 = KRISTÓ Gyula: *Az Exordia Scythica, Regino és a magyar krónikák*. *Filológiai Közlemény* 16 (1970). 106–115.
- KRISTÓ 1986 = KRISTÓ Gyula: *A Képes Krónika szerzője és szövege*. *Képes Krónika*. Fordította BELLUS Ibolya. Budapest, 1986, 459–516.
- KRISTÓ 1997 = KRISTÓ Gyula: *A magyar nemzet megszületése*. Szeged, 1997.
- KRISTÓ 2002 = KRISTÓ Gyula: *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Budapest, 2002.
- KUUN 1895 = *Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima*. Scripsit Comes Géza KUUN. Vol. II. Claudiopoli, 1895.
- LÁSZLÓ 1978 = LÁSZLÓ Gyula: *A „kettős honfoglalás”*. Budapest, 1978.
- MÁTÉFFY 2012 = MÁTÉFFY, Atilla: *The Hind as the Ancestress, Ergo Virgin Mary — Comparative Study About the Common Origin Myth of the Hun and Hungarian People*. *Sociology Study* 19 (2012), 941–962.
- MELYUKOVA 1990 = MELYUKOVA, Anna Ivanovna: *The Scythians and Sarmatians*. SINOR, Denis ed.: *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge, 1990. 97–117.
- MERRILLS 2005 = MERRILLS, Andrew H.: *History and Geography in Late Antiquity*. Cambridge, 2005.
- MORAVCSIK 1927 = MORAVCSIK Gyula: *Muagerisz király*. *Magyar Nyelv* 23 (1927). 258–271.
- MORAVCSIK 1950 = MORAVCSIK Gyula: *Előszó*. *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította MORAVCSIK Gyula. OLAJOS Terézia bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. (reprint) 3–14.
- OBOLENSKY 1999 = OBOLENSKY, Dimitri: *A Bizánci Nemzetközösség*. Budapest, 1999.
- OLAJOS 2003 = OLAJOS Teréz: *Előszó*. *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. A görög szöveget fordította MORAVCSIK Gyula. OLAJOS Terézia bevezető tanulmányával. Budapest, 2003. (reprint) V–XX.
- POHL 1998 = POHL, Walter: *Telling the difference: Signs of ethnic identity*. In: POHL, Walter – REIMITZ, Helmut eds.: *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities, 300–800*. Leiden–Boston–Köln 1998, 17–69.
- POHL, Walter: *A non-Roman empire in Central Europe*. GOETZ, Hans-Werner – JARNUT, Jörg – POHL, Walter eds.: *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Leiden–Boston, 2003. 571–595.
- SUDÁR 2007 = SUDÁR Balázs: *Ádil szultán és az igricek „csácsogó” éneke*. *Egy nogáj epikus ének történeti hátteréről*. SZEMERKÉNYI Ágnes szerk.: *Folklór és történelem*. Budapest, 2007. 241–267.
- SZABADOS 2010 = SZABADOS György: *Ünődbeli asszony*. *A turulmonda újraértelmezésének két ellenpróbája*. CSÖRSZ RUMEN István szerk.: *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmátoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*. Budapest, 2010. 23–34.
- SZABADOS 2011 = SZABADOS György: *Magyar államalapítások a IX–XI. században*. *Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól*. Szeged, 2011.
- SZABÓ 2014 = SZABÓ Pál: *Hol is van Szkítia? Egy földrajzi fogalom történeti topográfiai változásairól*. *Belvedere Meridionale* 25 (2014)/3. 22–48.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ 2002 = SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: *„Álmomban azt látám” Pünkösdi hava és a szerelmi álmok*. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza szerk.: *Amor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Budapest, 2002. 389–406.
- SZOVÁK 2004 = Szovák Kornél: *Utószó*. *Képes Krónika*. Fordította BOLLÓK János. Budapest, 2004. 233–256.
- SZÓCS 2010 = SZÓCS Tibor: *A turulmonda szövegkapcsolatai a középkori írásos hagyományunkban*. G. TÓTH Péter – SZABÓ Pál szerk.: *Középkortörténeti tanulmányok* 6. Szeged, 2010. 249–259.

- THOROCZKAY 2010 = THOROCZKAY Gábor: A magyar krónikairódalom kezdeteiről. FONT Márta – FEDELES Tamás – KISS Gergely szerk.: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004)*. Pécs, 2010. 23–31.
- THÚRY 1896 = THÚRY József: A magyarok eredete, őshazája és vándorlása. *Századok* 30 (1896). 677–692, 778–803, 880–917.
- VÁSÁRY 2008 = VÁSÁRY István: *Magyar őshazák és magyar őstörténeszek*. Budapest, 2008.
- VESZPRÉMY 2004 = VESZPRÉMY László: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. *Századok* 138 (2004). 325–347.
- VESZPRÉMY 2014 = VESZPRÉMY László: Az 1000 előtti Pannóniára és magyarokra vonatkozó latin nyelvű források. SUDÁR Balázs – SZENTPÉTERI József – PETKES Zsolt – LEZSÁK Gabriella – ZSIDAI Zsuzsanna szerk.: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Budapest, 2014. 273–288.

JEGYZETEK

- Kiinduló irodalom gyanánt I. POHL 1998; SINOR 2005; BRATHER 2006; BÁLINT 2006.
- Megbízható bizánci híradás tudósít arról, hogy a kazároktól elpártolt kabarok a magyarokhoz csatlakoztak és megtanították egymást saját nyelvükre. DAI, 174–175. E híradás érvénye a IX. század derekától számítható, de nem tudni, meddig tartott. Időrendi fogódzót a *Salzburgi Évkönyvek* ama bejegyzése nyújt csak, amelynek értelmében a Keleti Frank Királyság 881-ben két harcot kényszerült vívni Bécs környékén, elsőt a magyarokkal, másodikat a kabarokkal. MGH SS, XXX/2, 742.
- VÁSÁRY István: *Magyar őstörténet – magyar történelem*. VÁSÁRY 2008, 12–13.
- Ezen módszertani kívánalmak többségét már Katona István tudatosította. KATONA 1778, 1–2.
- DOMANOVSKY 1906, 129–130; HORVÁTH 1954, 305–315. Más, egymástól is különböző véleményeket I. pl. HÓMAN 1925a, 86, 105–106; GERICS 1995, 8–22; KRISTÓ 2002, 32; SZOVÁK 2004, 244; THOROCZKAY 2010, 30.
- Az előző jegyzetben idézett irodalmakon kívül I. KRISTÓ 1986; VESZPRÉMY 2004.
- HÓMAN 1925a, 85, 95–97, 103–106; HORVÁTH 1954, 16–17; DÜMMERTH 1971, 415–419; SZENTMÁRTONI SZABÓ 2002, 389–406; SZABADOS 2010. Az ellenkező nézetekhez I. GYÖRFFY 1948, 41; KRISTÓ 2002, 13–15; SZÖCS 2010.
- SUDÁR 2007; HOPPÁL 2014. (Különösen *A mítosz mint emlékezet* és *Az Attila-mítosz keleti párhuzamai* című tanulmányok. Uo. 7–22, 103–122.) Mindez a régebbi történettudományunkban érvényesült „hagyománybarát” felfogást erősíti, amely hosszabb, nemzedékeken átívelő történelmi emlékezzethatárral számol. HÓMAN 1925b, 52; SZABADOS 2011, 330–340.
- Kiinduló irodalom gyanánt I. KOVÁCS–VESZPRÉMY 1996; OLAJOS 2003; FARKAS 2014; VESZPRÉMY 2014.
- LÁSZLÓ 1978, 10.
- BÁLINT 2006, 295.
- MORAVCSIK 1927, 271.
- SZENTPÉTERY, SS *Rer Hung I*, 143–145. Vö. a *XIV. századi krónikaszerkesztmény* változatával. Uo. 249–252.
- BERZE NAGY 1927. Vö. MÁTÉFFY 2012.
- Jelen dolgozat nem hivatott arról értekezni, hogy miként alakult a Szkítia-fogalom az ókori és a középkori művelődésben, s mindez miként kapcsolódik legkorábbi historiográfiánkhoz. Annyi megjegyzendő, hogy Szkítia leírása nemcsak a krónikáinkban, hanem Anonymusnak a csodaszarvas-mondát nem közlő gesztájában is helyet kapott. SZENTPÉTERY, SS *Rer Hung I*, 34–37, 145–146, 252. E téma szakirodalmából I. GOMBOCZ 1917–1920; DEÉR 1930; BENEDEFY László: *Anonymus és Kézai Simon mester Scythiája*. BENEDEFY 1945, 61–112; KRISTÓ 1970; MELYUKOVA 1990, 97–110; MERRILLS 2005, 115–125; SZABÓ 2014; KOVÁCS 2014.
- SZENTPÉTERY, SS *Rer Hung I*, 146, 253, II, 15. Megemlítendő, hogy a *XIV. századi krónikaszerkesztmény*beli „Bascardia” a ma ismert Kézai-gesztában „Barsatia”, a *Pozsonyi Krónika* szövegében „Woscardia” formát ölt, „Dencia” (Kézai, *Pozsonyi Krónika*) olykor „Bencia” (*XIV. századi krónikaszerkesztmény*), és hogy *Mogoria* néhol *Magoria*. Mindez azonban itt mellékes, mert noha a szövegahagyományozódás kifürkészhetetlen útjain hol az egyik, hol a másik névalak csorbult, de a romlás mértéke egyiket sem tette felismerhetetlenné.
- BENEDEFY László: *Anonymus és Kézai Simon mester Scythiája*. BENEDEFY 1945, 72–73.
- SZENTPÉTERY, SS *Rer Hung I*, 34.
- „*Tripertita regionum diviso: Barsacia, Dentia, Mogoria in chronicis Hungarorum non aliunde, quam ab antiquissimis traditionibus popularibus petita est, quarum regionum duae ultimum nominatae in unam eandemque denominationem confisae forma Dentumoger notarii regis Belae leguntur.*” KUUN 1895, 132–133.
- GOMBOCZ 1917–1920, 148.

- 21 DAI, 171–175. (Moravcsik Gyula fordítása.) Vö. MORAVCSIK, ÁMTBF. 43–45.
- 22 MORAVCSIK 1950, 7; KAPITÁNYFFY 1997, 38–39.
- 23 DAI, 170–173.
- 24 A „steppe-birodalom” kifejezést Walter Pohl-tól vettem át. Tipológiája szerint a népvándorlaskorban három olyan állam jött létre Európa közepén, amelyek kialakulásában a római örökség nem játszott szerepet: a hunok, az avarok és a X. századi magyarok politikai formációja a kora középkori államiság „nem-római” alternatíváját nyújtotta. POHL 2003, 572–573.
- 25 DAI, 124–127. Már ez a történet, tudniillik a Dalmáciában érvényesült „államszervezői” hatás megjelenítése sem túl valószínű; e résznél Dimitri Obolensky is torzításra figyelmeztet. OBOLENSKY 1999, 127–129.
- 26 DEÉR 1945–1946, 7–9; DÜMMERTH 1971, 411. Vö. SZABADOS 2011, 91–113.
- 27 DAI, 170–171.
- 28 GOLDEN 1990, 264.
- 29 SZENTPÉTERY, SS Rer Hung I, 38. Anonymus ezen adata nagyságrendileg mindenképpen helytálló, hiszen Almosnak 895 körül Árpád fia Levente személyében hadsereg vezetésére alkalmas unokája volt. DAI, 176–177.
- 30 BENDEFY 1942, 22–63, 213–221.
- 31 TATÁRJÁRÁS 117. (Györfly György fordítása.) Vö. SZENTPÉTERY, SS Rer Hung II, 535–536.
- 32 BENDEFY László: *Ottó testvér 1231–1234. évi utazása*. BENDEFY 1945, 218–239.
- 33 TATÁRJÁRÁS 119. (Györfly György fordítása.) Vö. SZENTPÉTERY, SS Rer Hung II, 539–540.
- 34 Az útvonalat meggyőzően rekonstruálta BENDEFY László: *Ottó testvér 1231–1234. évi utazása*. BENDEFY 1945, 222–236. Ebből egye-
- dül a 895 körüli besenyő támadás és az annak folyamányául feltüntetett magyar szétválás gondolatával nem tudok egyetérteni. Nézetem szerint a IX. század végén nem volt magyar–besenyő háború, mivel az idevágó két forrásadról úgy láttam, hogy nem állja ki a történeti kritika próbáját. SZABADOS 2011, 134–159. Ilyenformán a magyar szétválás csak máskor lehetett, amint azt itt korábban felvettem.
- 35 SZENTPÉTERY, SS Rer Hung II, 541.
- 36 Thury József egyenesen a történeti kritika mellőzéséből született hiedelemnek tartja, hogy a Kárpát-medencét elfoglaló magyarok a Volga és a Káma folyók vidékén lévő ún. Nagy-Magyarországból, mint őshazából eredtek volna. THURY 1896, 680. Annak lakói szerinte „a magyarság zömétől elszakadva valami okból felköltöztek, vagy felszorítottak arra az északi tájra.” Uo. 909. E gondolatának mérlegelése egy másik tanulmány tárgya lehetne, itt mindenesetre annyi jegyezhető meg, hogy okfejtése egybevág a csodaszarvas-monda földrajzi szemléletével.
- 37 GOMBOCZ 1923–1927, 16–19.
- 38 TATÁRJÁRÁS 119. (Györfly György fordítása.) Vö. SZENTPÉTERY, SS Rer Hung II, 541.
- 39 BENDEFY 1942, 13–289. Újabbán I. VÁSÁRY István: *Julianus magyarjai a mongol kor után: mozarok és miserek (meščserek) a Közép-Volga vidékén*. VÁSÁRY 2008, 37–72.
- 40 SZENTPÉTERY, SS Rer Hung II, 719–720.
- 41 A korai magyar nemzetről átfogóan I. KRISTÓ 1997.
- 42 Ennek áttekintését I. SZABADOS 2011. 9–61.
- 43 DAI 174–175.
- 44 BÁLINT 1994a. 45.
- 45 BÁLINT 1994b. 803.

„Nemcsak egyházi, de magyar nemzeti érdek” – Magyar reformátusok csatlakozása az Amerikai Episzkopális Egyházhoz az 1920-as években

(Bevezetés) Tanulmányunkban egy alig pár ezer főt számláló közösség, egy fénykorában is kevesebb mint egy tucat gyülekezetből álló református egyházmegye néhány éves történetével foglalkozunk. Jelen dolgozat azonban nem csupán a feldolgozott események saját korukban való jelentősége miatt igazán izgalmas és figyelmet érdemlő, hanem azért, mert ezen a témán keresztül bepillantunk egy rövid időre a magyar külpolitika Trianon utáni működésébe, illetve megláthatjuk, hogy miként viszonyultak a jelentősebb magyarországi református csoportosulások egymáshoz és a magyarországi politikai vezetés, Bethlen István gróf miniszterelnök külpolitikai célkitűzéseihez. Mivel az amerikai reformátusok csatlakozási küzdelmeinek forrásanyaga rendkívül gazdag, a nagy távolság miatt pedig még a legbizalmasabb információcsere is írásban zajlott, ezért ezzel a gyorsan változó és formálódó, érdekesítő eseménysorral kapcsolatosan a fentebbi szempontok szerinti elemzés viszonylag alaposan kibontható.

Az Egyesült Államokban élő magyar reformátusok az első világháborút követően válaszütt elé kerültek. A világháborút megelőzően szervezetileg a magyarországi anyaegyházhoz tartoztak, amely anyagilag is komolyan támogatta őket, egészen odáig, hogy a lelkészek fizetésére, templomok építésére jelentősebb összegeket bocsátott rendelkezésükre a református Konvent, melyet a saját nevére felvett kölcsönökből teremtett elő.¹ A Nagy Háború előtt a magyarországi kormányzat amerikai magyarokkal kapcsolatos politikája is egészen más felfogású volt, mint Trianon után. Tisza István kormányzatának az volt az elsődleges célja, hogy az amerikai magyar közösségeket minél szilárdabb, egységesebb szervezetben tartsa meg, ennek érdekében pedig komoly anyagi áldozatvállalástól sem riadtak vissza.

A világháború után azonban ez a helyzet kényszerűen megváltozott. Egyrészt Magyarországról többet nem lehetett komolyabb anyagi segítségre számítani, másrészt az amerikai hatóságok is az Európával való kapcsolatok lazítását tüzték ki célul. Az amerikai magyar reformátusok alapvetően két lehetőség közül választhattak: vagy csatlakoznak valamelyik amerikai protestáns egyházhoz, vagy pedig minden tényezőtől (tehát a magyarországi anyaegyháztól is) független magyar református egyházi szervezetet építenek ki. Az amerikai magyarokkal párhuzamosan a történet többi szereplője, tehát a magyar külpolitikai vezetés, illetve a különböző magyarországi egyházi csoportosulások is a nekik legmegfelelőbbnek tartott megoldáson törték a fejüket.

Ezen kényszerítő körülmények hatása alatt kezdtek el a gyülekezetek, gyakran pedig egyes lelkészek az amerikai protestáns egyházak között keresgélni a jövőbeli csatlakozás reményében. A fogadóoldalról, tehát az amerikai protestáns egyházak részéről a kapcsolatfelvétel szempontjából a háború utáni időszak ideális volt. A magyar reformátusok szándéka szerencsésen találkozott az ezekben az években az amerikai protestánsok körében fellendülő ökumenikus mozgalommal, mely a különböző felekezetek szervezeti egyesítésén is munkálkodott. A mozgalom a húszas években is több sikeres egyesítést, közös munkálkodást tudott felmutatni.² Az 1919/20-ban alapvetően a Reformed Church in the USA és a Presbyterian Church szerepelt opcióként, egy kisebb csoport, néhány

gyülekezet és egy pár agilis lelkész azonban a Protestant Episcopal Church-höz, az anglikán világegyház amerikai közösségéhez húzott, majd pedig ennek a lehetőségnek a elhalásakor döntöttek úgy, hogy a teljes függetlenséget választják.

Az amerikai epizkopális egyház az 1880-as évektől köteleződéssel egyre jobban a keresztény egységmozgalom mellett. 1886-ban már készen állt az a négy pontból álló teológiai állásfoglalás, amely később Lambeth Quadrilateral néven híresült el, melynek alapján az epizkopálisok a többi keresztény egyházzal való együttműködést képzelték el. Az első megfogalmazásakor még némi kizárólagosságot is tartalmazott ez a szöveg, amely az apostoli kor egységes keresztény teológiai princípiumait kívánta tömören összefoglalni.³ 1920-ra azonban a szöveg egy eléggé általánosító, kis jóindulattal gyakorlatilag a világ keresztény közösségeinek túlnyomó többségével közösen vállalható teológiai minimum megfogalmazásává alakult át. A négy pont, amely elfogadásával az epizkopálisok a közösség vállalását elképzelhetőnek tartották, a következő volt: 1.) A Szentírás mint Isten emberhez szóló kijelentésének gyűjteménye, az ember hitének és életének egyedüli mértéke. 2.) A Niceai Hitvallás mint a keresztény hit elégséges összefoglalása, illetve ennek vagy pedig az Apostoli Hitvallásnak mint keresztelési hitvallásnak a használat. 3.) Az isteni alapítású keresztiség és úrvacsora szentségei mint a Krisztussal való szoros kapcsolat kifejeződései. 4.) Olyan papi hivatal („ministry”), amely nem csak a Szentlélek belső elhívásával, hanem Krisztus megerősítésével és az egész egyház elismerésével rendelkezik.⁴ Az 1920-as konferencia elfogadott egy felhívást is, amelyet a világ minden keresztény egyházának címeztek, felszólítva őket, hogy vegyenek részt az áhitott keresztény egység előmozdításában.⁵ Jól látható, hogy a fentebbi pontok a legtöbb történelmi keresztény egyház teológiai gondolkodásának alapját alkotják, viszont az is egyértelmű, hogy pusztán ezen pontok elfogadásával a szorosabb egyházi kapcsolat, unió vagy pedig társulás egyáltalán nem magától értetődő. A pontok értelmezése ugyanis elég nagy szabadságot enged, akár teljesen ellentétes felfogások is elférnek a szöveg egy-egy részének leple alatt. Az mindenesetre biztos, hogy az amerikai epizkopálisok nagyon is elkötelezettek voltak a saját felhívásuk szellemiségéhez méltóan részt venni a keresztény felekezetek egyesítésében. Elmondhatjuk, hogy 1920/21 fordulóján talán éppen ez az egyház volt a legnyitottabb az amerikai magyar reformátusok megkeresésével kapcsolatban.⁶

Jelen tanulmányunkban azt kívánjuk megvilágítani, hogy milyen motívumok húzódtak meg a háttérben, amelyek hatására egyáltalán felvetődhetett az amerikai anglikán típusú epizkopális egyházzal való csatlakozás ötlete a magyar reformátusok fejében. Dolgozatunkban röviden kitérünk a különböző amerikai magyar református csoportok érdekkülönbségeire, rajtuk kívül pedig a magyarországi kormányzat, illetve a különböző egyházi érdekcsoportok ellentéteit vesszük nagyító alá.

(Az amerikai magyar reformátusok csatlakozási küzdelmének kibontakozása) Tehát mint láttuk, alapvetően négy szereplője volt az egész csatlakozási küzdelemnek. Egyrészt a csatlakozásra többé-kevésbé, de eleinte mindenesetre nagymértékben nyitott amerikai egyházak. Másrészt pedig az anyaország anyagi támogatását elvesztő, de magyarországi testvéreik iránt felelősséget érző amerikai magyar reformátusok. Végül pedig kulcsszereplője volt a történetnek a magyarországi református egyház és a magyar kormány is.

Mi volt tehát az egész csatlakozási harc tétje magyarországi szempontból? Először is jelentős mennyiségű pénz, mely elsősorban a Konvent által korábban az amerikai gyülekezetek számára felvett kölcsönök visszafizetését jelentette, amit a gyülekezetek

és az óhazaiak egyaránt a befogadó amerikai egyházaktól vártak. Másrészt pedig, távlatosan a katasztrofális helyzetben lévő magyarországi egyház jövőbeli anyagi és erkölcsi támogatását remélték az amerikai felekezetektől, bízva a csatlakozó gyülekezetek közvetítésében. A gyümölcsöző egyházi kapcsolatok kiépülése mellett abban is reménykedtek, főképp magyarországi kormánykörökben, hogy az amerikai testvéregyházak, ha közöttük magyar „követeket” helyeznek el, hajlandóak lesznek a trianoni békeszerződés megváltoztatása mellett kampányolni.⁷ Az Amerikában élő magyar reformátusok ezen külpolitikai potenciálját a magyar kormány hamar felismerte, Bethlen István gróf miniszterelnök – a konventi külügyi bizottság tagjaként is – személyesen vezette a miniszterelnökségen keresztül a Konventtel összehangolt műveleteket. Bethlen István szerint nagyon komoly egyházi és nemzeti érdek fűződött a csatlakozási kérdés megfelelő megoldásához. 1921 tavaszán így fogalmazott egy, Degenfeld József grófhhoz, a református Konvent világi elnökéhez írott levelében: „Méltóságod előtt legjobban ismertek azok a fontos nemcsak egyházi, de magyar nemzeti érdekek, melyek a Magyarországi Református Egyház és az amerikai csatlakozott egyházak között valamint az Amerikai Egyesült Államok-beli református egyház között különböző fölmerült különböző kérdések megoldásához fűződnek. Mindaddig, amíg az Egyesült Államokban levő egyházaink – hasonlóan az oda kivándorolt más nemzetekbeli népekhez, – az Egyesült Államokban kellően el nem helyezkednek, és mint az ottani nagy egyházi közületek részei nem kapcsolódnak be teljes közvetlenséggel az amerikai állami és társadalmi életbe, – magyar testvéreikért és általuk hazánk ügyéért kellő súllyal és tekintéllyel fellépni nem tudnak.”⁸ Fontos megjegyezni, hogy a magyar kormány már 1918 őszén felismerte a keresztény egyházak külkapcsolataiban rejlő potenciált, és azt egy széleskörű, de akkor teljesen titkos külföldi propaganda-akcióval próbálták is kihasználni. Magyar református lelkészek, teológusok hónapokig tartózkodtak Európa protestáns államaiban, megpróbálva a helyi hatalmi tényezőket és a közvéleményt is Magyarország mellé állítani.⁹ Nem meglepő tehát, hogy a Trianon után egyébként is komoly emberi és anyagi szükségletekkel küszködő magyar külpolitika megpróbálta az amerikai magyar reformátusokat is mozgósítani a saját céljaira.

A csatlakozási tapogatózások első körben a Reformed Church és a Presbyterian Church felé történtek, mivel velük már korábban is jó viszonyt ápoltak az amerikai magyar reformátusok. Hittani szempontból is ez a két egyház tűnt a magyar reformátusokhoz legközelebb állónak. Így a Konvent és a kormány közös kiküldöttjeiként Boér Elek egyetemi tanár, erdélyi egyházkerületi főgondnok, Bethlen bizalmasa és Takaró Géza, ekkor kőbányai, később New York-i lelkész 1921 őszén aláírta az ohioi Tiffinben azt a szerződést, melyben a magyarországi anyaegyház nevében elbocsájtják az amerikai gyülekezeteket, több feltétel, köztük a mintegy hetvenezer dollárra rügő tartozásuk kifizetése ellenében.¹⁰ Az egész Takaró–Boér által fémjelzett misszió ténykedésére jellemző, hogy bár hivatalosan a Konvent kiküldöttjei voltak, fizetésüket mégis a kormány állta, és kapcsolatban is csak a miniszterelnökséggel álltak, a Konvent külügyi bizottsága nem egyszer azt sem tudta, hogy milyen címen lehet őket elérni.¹¹

(A kapcsolatfelvétel és a különböző érdekek) A történet azonban itt nem ért véget, tanulmányunk anyaga pedig éppenséggel itt kezdődik el. Ugyanis a tiffini tárgyalásokkal szinte egy időben az amerikai magyar követségen dolgozó, Bethlen István számára a csatlakozási folyamatokkal kapcsolatosan jelentéseket gyártó Pelényi János személyesen kereste fel azokat a lelkészeket, akik különféle, leggyakrabban személyes ellenszenvből, karriervágyból, de akár meggyőződésből táplálkozó okokból, de nem kívántak

a Reformed Church-höz csatlakozni.¹² Úgy tűnik a fennmaradt forrásokból, hogy magyarországi oldalról mindenféleképpen el akarták kerülni, hogy akár csak egyes gyülekezetek is kimaradjanak a csatlakozásból. Azokat a lelkészeket, akik nem kértek a Tiffini Egyezményből, az episzkopális egyház felé irányították. Feltételezhető tehát, hogy magyarországi indítatásból kerestek kapcsolatot az amerikai lelkészek az episzkopális egyházzal. Nánássy Lajos esperes, Perth Amboy-i lelkész, az egész episzkopális csatlakozási mozgalom legnagyobb amerikai szorgalmazója szerint Bethlen István „kezdettől fogva barátja volt az anglikán érintkezéseknek.”¹³ Az episzkopális egyház ugyanis a fentebb említett anyagi és kapcsolati, propagandisztikus szempontokból sokkal kedvezőbb partner volt, mint a másik két felekezet.¹⁴ Jóval nagyobb, és társadalmilag is sokkal mélyebben beágyazott egyház volt az előbbieknél. A már említett, az egész kereszténységet egyesíteni kívánó tervek miatt pedig nagyon komoly külkapcsolatokkal rendelkeztek. Csupán egyetlen probléma volt az episzkopális egyházzal, nevezetesen az, hogy teológiailag sokkal távolabb állt a magyarországi reformátusoktól, mint a Reformed vagy akár a Presbyterian Church.¹⁵ Az igazi kérdés, melyre tanulmányunkban a választ keressük, az, hogy a csatlakozás alapvetően teológiai, illetve egyházipolitikai motivációit mennyiben befolyásolták, nyomták el egyéb indítatások, legyenek azok akár egyházi, politikai vagy éppen személyes jellegűek.

Bethlen István köre elsősorban politikai szempontok szerint gondolkozott, így nekik a legmegfelelőbb az lett volna, ha a magyar gyülekezetek minél több amerikai egyház között szóródnak szét, mivel így összekötő szerepet tudnának játszani a lehető legtöbb amerikai felekezet felé. Felmerült bennük az amerikai egyházak egymással való versenyztetése is a csatlakozás „árának” felverése érdekében. Ebből a szempontból a tekintélyes episzkopálisok kiemelt szerepet kaptak a terveikben.¹⁶ Fontos szempont volt a szemükben az, hogy a tiffini csatlakozást elutasító gyülekezetek, amelyek így amerikai befogadó egyház nélkül maradnak, egyáltalán nem volt biztos, hogy ki tudja fizetni a számukra a konvent által felvett hiteleket. Ennek biztosítására szerették volna elérni, hogy minden gyülekezet csatlakozzon valamelyik amerikai egyházhoz. Nem volt utolsó szempont az sem, hogy az amerikai episzkopálisok a csatlakozás sikerességének reményében nyitottak voltak arra, hogy több magyar delegátusnak, többek között a már említett Boér Eleknek is lehetőséget nyújtsanak a magyarországi egyházi és politikai, illetve gazdasági helyzet, általában a világháború és Trianon következményeit taglaló komolyabb előadássorozatok tartására.¹⁷

Magyarországi egyházi vezetők közül Baltazár Dezső tiszántúli püspök, a Konvent elnöke vette ki a részét talán legnagyobb aktivitással a csatlakozási harcból. Úgy tűnik azonban, hogy ő is csupán fel akarta használni az amerikai magyar gyülekezeteket a saját, részben politikai, részben pedig egyházi céljaira. Fontos megemlíteni, hogy a Konvent lelkészi elnökeként ő volt az, aki a Tiffini Egyezményt magyarországi részről aláírta, tehát elvileg a Reformed Church és a presbiteriánus vonal pártján állt. Baltazár azonban két alkalommal, 1922-ben és 1924/25-ben járt Amerikában, ahol elsősorban a Debreceni Református Kollégium számára gyűjtött adományokat.¹⁸ Elsődleges célja az adománygyűjtés volt, és mint azt ő maga is kijelentette; aki kérni jön, annak mindenkivel jóban kell lennie, a gazdagokkal pedig különösen is. Ő tehát főleg első útja során, némileg lavírozva a református (reformed), illetve presbiteriánus csatlakozás hívei és az episzkopálisokat támogatók között, megpróbált mindenkivel kielégítő kapcsolatot ápolni, ám miután az előbbieket mindenféleképpen kenyértörésre akarták vinni a dolgot, Baltazár végül – ez a második útja során lett egyértelmű – a hatalmas adományokkal kecsegtető episzkopális egyházat választotta, szinte fenntartások nélkül melléjük állt oda.¹⁹ Az amerikai püspökök, de még

inkább a hozzájuk csatlakozott magyar lelkészek ugyanis jelentős összegekkel kecsegtették Baltazárt, felcsillantva előtte egy, az Egyesült Államok jelentős részére kiterjedő, számos episzkopális gyülekezetet érintő gyűjtés lehetőségét is.²⁰ A debreceni püspököknek pedig minden lehetőséget meg kellett ragadnia, ugyanis a grandiózus terveit által felcsigázott magyarországi közvélemény előtt jelentős presztízsveszteséget szenvedett volna, ha legalább az első útjához hasonló eredményt nem tud produkálni. Ennek érdekében már-már zsarolás számba menő levelet írt az általa ismert episzkopális püspököknek, melyben a jövőbeli jó viszony, és további személyes támogatása érdekében az első útja eredményéhez képest mintegy tízezer dolláros különbség kiegyenlítésére szólította fel őket. Véleménye szerint ugyanis a Tiffini Egyezményt elfogadó magyar gyülekezetek azért nem adakoztak kellő bőkezűséggel, mert ő túlságosan is az episzkopálisokat támogatta. Ezért a támogatásért cserébe pedig súlyos összegeket kért az episzkopális egyháztól.²¹ Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy nem csupán Baltazár személyes tekintélye, illetve a debreceni oktatási és diakóniai intézmények sorsa múltott az Amerikából érkező dollárokon. A debreceni püspök az 1920-as évek első felében a Bethlen-rendszerrel szemben kibontakozó liberális ellenzék egyik vezéralakja volt.²² Amerikában is a remélt episzkopális támogatást leginkább az ottani zsidó közösségek anyagi áldozatvállalása pótolta némileg, akik Baltazárban a magyarországi zsidók barátját, a numerus clausus ellen küzdő harcost látták. Az amerikai pénzeket pedig a debreceni püspök részben olyan intézményekre fordította, amelyek hű kiszolgálói voltak saját egyházpolitikai céljainak. Így kapott komolyabb összeget az általa 1920-ban, a főképp fővárosi bázisú, de országosan elterjedt, a keresztény-nemzeti kurzust támogató Kálvin Szövetséggel szemben alapított Kálvinisták Templomegyesülete is, amelyet egy debreceni kortárs nemes egyszerűséggel „liberális szövetkezetnek” titulált.²³ De juttatott az Amerikából befolyt összegből a tiszántúli egyházkerület és Debrecen város közös nyomdájának is, amely az állandó anyagi gondokkal küszködő, de elég határozottan ellenzéki, liberális irányvonalat képviselő debreceni napilap, az Egyetértés kiadója volt.²⁴

A Baltazárral szemben álló magyarországi egyházi csoportosulás szintén nagy fontosságot tulajdonított az amerikai csatlakozási küzdelemnek. Ez a kör Baltazár ortodox kálvinista teológiai felfogásával szemben a korszakban „általános kereszténynek” nevezett irányzat felé is nyitott volt. Ennek a csoportnak elérendő célja volt a magyarországi belmisszió kiterjesztése, és az evangélizáció felerősítése. Az 1920-ban Pécelen tartott konferencia, majd a nyomában megalakult Péceli Kör, mely a református egyház megújulását tartotta szem előtt, szintén rendelkezett komoly amerikai kapcsolatokkal. A kör prominens tagja volt többek között Forgács Gyula, a magyar református belmisszió egyik úttörője, aki lapjában, a Reformációban a leghatározottabban támadta az episzkopálisok irányába történő tapogatózást.²⁵ A Péceli Kör munkája nyomán alakult meg az Amerikában mereven Baltazár-ellenesnek bizonyuló Bethesda Kör Tóth Sándor clevelandi lelkész szervezésében.²⁶ Az amerikai kérdésekben ez a kör, mely egyértelműen kiállt a Tiffini Egyezmény mellett, Ravasz László dunamelléki püspök támogatását is bírta. Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy ennek a csoportnak is komoly anyagi érdekei fűződtek a csatlakozási küzdelemhez. A Reformed Church és a Presbyterian Church európai missziót és evangélizációt támogató bizottságai ugyanis komoly összegeket szavaztak meg a hozzájuk csatlakozott lelkészek nyomására különböző magyarországi célokra. Ezek a pénzek is célszemélyekhez (leggyakrabban Ravasz Lászlóhoz) érkeztek, nem ritkán pedig kikötötték, hogy a tiszántúliaknak nem szabad belőle juttatni. A megkapott összegekből ebben az esetben is jutott például az irányzat egyik legfontosabb orgánumának, az Egyházi Értesítőnek a megsegítésére.²⁷

(Az episzkopális csatlakozás története) Amint láttuk, a kapcsolatfelvétel az episzkopális egyházzal gyakorlatilag a másik két egyházzal való tárgyalással egy időben indult meg. A Reformed Church és a Presbyterian Church képviselőivel Tiffinben 1921. október 7-én írta alá a szerződést Boér Elek és Takaró Géza mint a magyarországi anyaegyház megbízottjai. Ezzel szinte párhuzamosan folytak a tárgyalások a másik vonalon is, aminek eredményeképpen Princetonban 1921. október 19-én írták alá a társulásról szóló okiratot Nánássy Lajos mint az Amerikai Magyar Református Egyház Keleti Egyházmegyéjének esperese, valamint összesen hat episzkopális püspök.²⁸ Az egyezmény a Lambeth-konferencia szellemében társulásról, „affiliation”-ról beszélt. Kikötötte, hogy a magyar lelkészeknek pótlólagos ordinációban kell részesülniük, illetve a gyülekezeteknek el kell ismerniük a területileg illetékes episzkopális püspök joghatóságát. Cserébe viszont a csatlakozott magyar gyülekezetek önálló egyházmegyéjét alakíthatnak saját esperes vezetésével, illetve a gyülekezetek minden vagyonuk birtokában maradnak. A magyar gyülekezetek a saját hagyományaiknak megfelelő liturgiát használhatnak, amennyiben az nem ellenkezik a Lambeth-konferencia négy pontjával. Fontos kikötés volt, hogy a confirmációt ezentúl csakis püspök végezheti.

Az egyezmény megkötésével egy időben egy hivatalos jelentést is kibocsátottak az aláíró felek, melyben leszögezik, hogy az egész társulás a Lambeth-konferenciákon megindult mozgalom eredménye, illetve hangsúlyozzák azt, hogy „a két egyház kölcsönös egyesüléséről, vagy társulásáról van szó, mindkettő továbbra is megtartván önállóságát és jogait.”²⁹

A gyakorlatban 1921 végén alakult meg a „Protestáns Episzkopális Egyházzal Társult Amerikai Magyar Református Egyház”, melynek eleinte tíz gyülekezet volt a tagja, de már 1922 elején elkezdett felbomlani. A gyülekezetek ugyanis jellemzően inkább a függetlenség felé hajlottak, az episzkopálisokkal való kacérkodás inkább csak a lelkészek ügye volt. Pedig episzkopális részről nagyon komolyan vették a csatlakozást. Ténylegesen átértékelték annak a jelentőségét, hogy az általuk tervbe vett egyesítési program első – habár méreteiben kicsiny – lépése mindez.³⁰ A nagy és gazdag episzkopális egyház püspökei nagyon előzékenyen bántak a magyar reformátusokkal. New Jersey püspöke például a magyar lelkészek fekete palástjában vezette a liturgiát az egyik csatlakozott gyülekezetben.³¹ Váltig hangsúlyozták, hogy nem bekebelezésről, hanem egyenrangú felek társulásáról van szó.³²

A csatlakozás azonban mégsem bizonyult tartósnak. Visszaemlékezésekből tudjuk, hogy a frissen csatlakozott gyülekezetek templomainak felszentelésére érkező, díszes ornátusba öltözött episzkopális püspököket nem egyszer fogadták botrányos jelenetek. Ennek következtében több lelkész is válaszut elé került: a gyülekezetét, vagy pedig az episzkopálisokat választja. A legtöbben, köztük Nánássy Lajos is, amellett, hogy publicisztikájukban továbbra is az episzkopálisok mellett törtek lándzsát, a gyülekezetüket, és így a függetlenséget választották.³³

A harc hevességére jellemző, hogy ebben az időszakban terjedt el az „ellenegyház” kifejezés is. Az „ellenegyházak” egy-egy Reformed Church-höz vagy presbiteriánusokhoz csatlakozott gyülekezet mellett, az előbbiekből kiléptek által alakított gyülekezetek voltak. Természetesen a kettészakadt gyülekezetek a leghevesebb ellenérzéseket táplálták egymás iránt. Emellett elterjedt volt a lelkészek, vagy éppen a tanulni kiutazó teológusok különféle eszközökkel történő átcsábítása is. Baltazárról például azt terjesztették – feltehetően nem minden alap nélkül –, hogy több magyarországi teológust küldött ki az episzkopálisokhoz csatlakozott gyülekezet alapítására, „ellenegyház” létrehozására.³⁴ Az egész harc talán legmélyebb pontja pedig a különféle egyházi perek voltak.

A felekezetet váltó gyülekezetekkel ugyanis nem egyszer megtörtént, hogy a híveket elengedték, de az egyház a templomot a saját tulajdonának tartotta, így a gyülekezeti tagoknak új lelki otthon után kellett nézni vagy pedig hosszas pereskedésbe kezdhettek.

A gyorsan bomló egyházmegyét 1924 tavaszán még megpróbálták megmenteni. Néhány elkötelezett lelkész házról házra kereste fel a többi felekezethez csatlakozott kollégáit, hogy ismertesse velük az episzkopálisok legújabb ajánlatát: hajlandók a csatlakozott magyar reformátusoknak teljes anyagi függetlenséget biztosítani és egy teljesen önálló egyházmegyét, magyar püspökkel.³⁵ Habár többeknek szimpatikus volt az ajánlat, a fokozatosan egyre erősebb amerikai és magyarországi nyomást már nem tudták ellensúlyozni vele.

(Vita a csatlakozásról) A gyülekezetek ellenállásán túl ugyanis közrejátszott még az egyre erősebb magyarországi nyomás is az episzkopális irányzat gyors hanyatlásában. Forgács Gyula lapja, a Reformáció nyíltan, Sebestyén Jenő a Kálvinista Szemle hasábjain inkább burkoltan támadta Nánássyékát.³⁶ 1922-től pedig az addig inkább passzív Ravasz László, a dunamelléki egyházkerület püspöke is beleszólt a küzdelembe, egyértelműen elutasítva – alapvetően teológiai okokból – az episzkopális csatlakozás lehetőségét.³⁷ Erre az időre már a magyarországi politikai vezetés is felismerte, hogy komoly segítségre nem számíthat külpolitikai téren az amerikai protestáns egyházaktól, így az ő kezdeti lelkesedésük is alábbhagyott. Nánássyék elértek ugyan az episzkopális egyház vezetőinél néhány említésre méltó eredményt. Sikerült például kiharcolniuk amerikai stipendiumok létrehozását magyar teológusok részére, ezen kívül episzkopális püspököket vettek rá kelet-európai körút megtételére.³⁸ Az mindenesetre elmondható, hogy a református egyház külkapcsolati hálóját jelentős mértékben szélesítette az episzkopálisokkal történő kapcsolatfelvétel.

1921-től kezdődően egy kevésbé színvonalas, gyakran inkább személyeskedő hangvételű vita bontakozott ki az amerikai magyar reformátusok között, melybe helyel-közzel a magyarországi teológusok is beleszóltak. Nánássy Lajos Perth Amboy-i, Sebestyén Endre Duquesne-i lelkészek tulajdonképpen ketten végezték az episzkopálisokhoz csatlakozott gyülekezetek képviselőit, az általuk szerkesztett és írt Magyar Egyház című hetilapban. Cikkeikben előszeretettel használták fel, gyakran tudtán kívül is, Baltazár nevét, hogy súlyt adjanak érveiknek. Velük szemben az Amerikai Magyar Reformátusok Lapjának szerzői gárdája, Kalassay Sándor, a Reformed Church-höz csatlakozott gyülekezetek egyik esperese, Melegh Gyula, Tóth Sándor és Tóth Mihály álltak. Maga a diskurzus egyszerre két fronton zajlott. Egyrészt az amerikai magyar reformátusok egymást próbálták meggyőzni, ezzel egy időben pedig a magyarországi egyházi vezetőket, véleményformálókat próbálták érveik elfogadására rábírni. Érthető módon ez a kettős hadviselés különböző haditerveket és módszereket követelt meg.

A személyeskedő támadásokból kihámozható egyfajta sajátos, gyakran elhallgatásokkal, csúsztatásokkal tarkított teológiai színezetű vita is. A szemben álló érvek röviden a következők voltak: az episzkopális-irányzat történeti érvekkel operált, utalva a szerintük mindig is szoros anglikán-magyar református kapcsolatra, mely többek között a szigetországba irányuló peregrinációban követhető nyomon; másrészt pedig a puritánokat elítélő 1646-os szatmárnémeti zsinat döntéseit értelmezték úgy, mint az anglikán vonal győzelmét a presbiteriánusok felett. Rendszeresen hivatkoztak Basire Izsákra és Sinai Miklósrá is. Utóbbi a 18. század végén egyenesen azt állította, hogy az anglikán és a magyar református egyház között hitelvi és egyházszerkezeti szempontból sincs különbség.³⁹ Az adományokra váró magyarországiaknak pedig többször emlegették fel, hogy a 18. század közepén éppen Canterbury érseke indított el egy komolyabb gyűj-

tést, amelynek révén az egyik legnagyobb alapítványa létesült a Debreceni Református Kollégiumnak.⁴⁰ Fontos érvek voltak, hogy az episzkopálisok megengedték, hogy az ingatlanok a gyülekezet nevén maradjanak, így azok, ha esetleg a későbbiekben ki is lépnek az egyházból, megtarthatják templomaikat. A szigorúban véve teológiai érveik a következők voltak: püspöki tisztség megléte mindkét egyházban, míg a presbiteriánusok nem ismerték el a püspöki tiszteket; azonban az apostolica successio-ról hallgattak, annak 16. századi megtörését legalábbis hallgatólagosan elismerték.⁴¹ Az episzkopálisok megengedték, hogy a társult magyar egyházmegye megtartsa a II. Helvét Hitvallást és a Heidelbergi Kátét, hisz mint láttuk az episzkopálisok számára csupán a Niceai és az Apostoli Hitvallások elfogadása volt fontos, a továbbiakban szabad kezet adtak a hozzájuk társult magyar gyülekezeteknek. Az episzkopális irány támogatói a tiffini irányzat követőinek a szemére vetették, hogy a Reformed Church a II. Helvét Hitvallást nem fogadja el, melyből a két hitvallás egymáshoz viszonyított jelentőségét tagláló vita kerekedett.⁴² Ezen érvek mellett folyamatosan a Tiffini Egyezmény érvényességét, jogosságát, az azt támogató lelkészek indítékait vonták kétségbe. Később, az episzkopális vonal függetlenségi irányban való eltolódása idején pedig az amerikanizáció elfogadását rótták fel a Reformed Church-höz csatlakozóknak.

Jellemző Nánássy Lajos igen jó alkalmazkodóképességére és okos meglátásaira, hogy képes volt a magyarországi vezető teológusok, püspökök részére a csatlakozás – általa vélt – legjobb, legegységesebb oldalait személyre szabottan felvillantani. Mindebből talán a meggyőzésre váró püspökök egyéni preferenciáiról is többet megtudhatunk. Így például Nánássy Ravasz Lászlónak írott levelében azt hangsúlyozta, hogy az episzkopális-anglikán vonulat nagyszerű lehetőséget rejteget az erdélyi magyar reformátusok számára is. Könnyen meggyőzhetőek lennének ugyanis az amerikaiak komolyabb támogatás nyújtására, ráadásul csak a szorosabb kapcsolat révén lenne lehetséges az anglikánokkal igen jó viszonyt ápoló román ortodox egyház Erdéllyel kapcsolatos torzításainak ellensúlyozása.⁴³ Említettük már, hogy Baltazár Dezső szinte zsarolta az amerikai episzkopális püspököket, nos Nánássynak sem okozott komoly nehézséget egy kis nyomásgyakorlás. Érvelése egyszerű volt: minél hamarabb és zökkenőmentesebben engedni át Baltazár és a Konvent az amerikai gyülekezeteket az episzkopálisoknak, annál gyorsabban és nagyobb mennyiségben fog érkezni az anyagi támogatás az Újvilágból.⁴⁴ Sebestyén Jenőnek, a budapesti teológia professzorának, a talán legtekintélyesebb református hetilap, a Kálvinista Szemle szerkesztőjének pedig azt próbálta elhitetni, hogy az episzkopálisokhoz csatlakozó amerikai gyülekezetek tulajdonképpen „hitvallásos kálvinisták”, akik éppen az „általános keresztyénséget hirdető”, „hitvallás és kálvinizmus nélküli” presbiteriánusoktól és amerikai reformátusoktól menekültek az anglikánok karjaiba. Igen meggyőzően bizonygatta a neokonfesszionális megújulás legtekintélyesebb magyarországi képviselőjének, hogy minden engedmény, amit a csatlakozás érdekében tesznek, megéri, ha cserébe fenntarthatják a II. Helvét Hitvallást.⁴⁵

A presbiteriánus és amerikai református csatlakozást támogató vonulat legfontosabb érve a magyar református egyház zsinat-presbiteri jellegére vonatkozott, mely szerintük teljes ellentétben áll az episzkopális egyházszerkezettel. Visszautasították az apostolica successio-ból fakadó azon kötelezettséget is, mely szerint az episzkopális egyházhoz csatlakozó lelkészeket ún. pót- vagy utólagos ordinációval, érvényes püspöki szenteléssel kell a szolgálatra felhatalmazni. Sértőnek találtak azt, hogy a konfirmálás a csatlakozástól kezdve püspöki jogkör alá került. Nánássyék minden próbálkozása ellenére is kitartottak amellett, hogy az episzkopális egyház nem tartozik bele a református egyházak nagy családjába, tehát jóval messzebb áll teológiailag a magyar reformátusoktól, mint

azt az ellentábor elhíttetni akarta. Tagadhatatlan, hogy a másik két szóba került egyházzal ellentétben az anglikán-episzkopális egyházak nem voltak tagjai a világméretű Alliance of the Reformed Churches holding the Presbyterian System-nek.⁴⁶ Egyik legfontosabb érvük pedig az volt, hogy a magyarországi egyház hivatalosan csak a Reformed Church-csel kötött szerződést, így csak ez az opció létezik. Minden más szerződés, egyezmény jogtalan, mert a magyarországi egyház hivatalosan nem ratifikálta azokat, a Tiffini Egyezménnyel ellentétben.⁴⁷

Talán első pillantásra is látszik a fentebbi érvek ismertetése alapján, hogy Nánássyéknek a hitvallási iratok kérdését leszámítva egyetlen olyan ütőkártya sem állt a rendelkezésükre, amelyet nagy nyilvánosság előtt is fel lehetett vállalni. Várható volt tehát, hogy a vitát a legvadabb személyeskedés felé fogják sodorni. Habár összeállították az érvekre támaszkodó memorandumukat, melyet a Konventhez nyújtottak be, annak, főképp Ravasz László ellenvetései miatt – de az addigra erősen ellenséges magyarországi közhangulat okán is – nem lett kézzelfogható eredménye, felette napirendre tértek.⁴⁸

A kezdeti lelkesedés hamar elmúlt. Lassan kiderült, hogy az egész mozgalom lényegében néhány agilis, személyes érdektől indított lelkész szüleménye volt. Habár az episzkopális püspökök komoly gesztusokat tettek, hamar kiviláglott, hogy a csatlakozás kifinomult teológiai kérdésekhez nem nagyon értő egyszerű egyháztagek körében is átlépi a tűrésküszöböt. Az episzkopális egyházmege esperesét, Schodle Gyulát 1925 őszén több hónapos küzdelem végén mondatta le a gyülekezete, amely később független lett. A volt esperes egy levelében őszintén vallott arról, hogy milyen nyomorult helyzetbe került lemondása után. Mivel egyik egyháztestben sem kaphatott alkalmazást, ezért világi állást kellett keresnie. Jól látható, hogy egy idő után a csatlakozási küzdelemben résztvevő lelkészeknek nagyon komoly egzisztenciális érdekeik is fűződtek ahhoz, hogy a harc a nekik megfelelő eredménnyel érjen véget. Schodle egyébként az egész episzkopális csatlakozás kudarcát abban látta, hogy a református magyarok nem tudták az episzkopális egyház stílusát, hagyományait elfogadni, illetve az episzkopális vezetők is viszonylag hamar kihátráltak a sok konfliktussal járó magyar társulási egyezmény mögül.⁴⁹ Az episzkopális gyülekezetek száma fokozatosan csökkent, a kezdeti tíz gyülekezetből már 1923-ban is csak hét volt meg, 1930-ra pedig egy kivétellel minden gyülekezet otthagya a csatlakozott egyházmegett.⁵⁰

Az egyházközségek nagy része nem csatlakozott a Reformed Church-höz, hanem az áhított függetlenséget az 1924 decemberében megalakult Független Egyházmege tagjaként érte el. Az amerikai magyar reformátusoknak ez az 1920-as években lefolyt harcok nyomán kialakult megosztottsága változásokkal, de a mai napig fennáll.

(Összegzés) Elmondhatjuk tehát, hogy az amerikai magyar református gyülekezetek egy részének ez a pár évig tartó episzkopális kalandja az ökumenikus mozgalom felé nyitott episzkopális egyház befogadókészségén alapult, a magyarországi egyházi, illetve politikai vezetők kezdeményezésére, a helyi, személyes okokból a többi egyházhoz való csatlakozástól tartózkodó lelkészek támogatásával indult. Ez a felülről indított mozgalom azonban a tapogatózások első fázisából kihagyott magyarországi teológusok, egyházi vezetők, és az amerikai gyülekezetek ellenállásán bukott meg. Sajátos példája a csatlakozási küzdelem annak, hogy a magyarországi református egyház vezetésének politikusi és egyházi vezetői része milyen szempontok szerint cselekedett (hisz Bethlen István egyszerre volt tagja a csatlakozást intéző konventi külügyi bizottságnak, és irányította a Konventétől teljesen különböző szempontok által vezetett kormányzati külpolitikát). Mint azt láttuk, Bethlen elsősorban politikai motívumok alapján cselekedett, melyeknek

az egyházi érdekeket (pl. lehetőleg egy egyháztestben egyesüljenek az amerikai magyar gyülekezetek) alárendelte. A Konvent elnöke, Baltazár Dezső szintén alárendelte személyes, politikai motívumokkal is tarkított, de tagadhatatlanul egyházi céljának az amerikai gyülekezetek csatlakozási harcát. A budapesti teológusok, köztük Ravasz László püspök inkább teológiai oldalról közelítették meg az eseményeket, azok politikai vetületét szorítva háttérbe. Az események folyamatában döntő momentum lett a gyülekezetek, feltehetően már az amerikai környezetben megedződött, öntudatos fellépése, mely magyarországi gyülekezetek esetében nem biztos, hogy elképzelhető lett volna.

JEGYZETEK

- 1 Komjáthy Aladár: *A kitántorgott egyház*, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1984, 139–155. o.; Várdy Huszár Ágnes – Várdy Béla: *Az Amerikai Magyar Egyházközségek megszületése és kifejlődése*, In: *METEM Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 8. (1996: 3–4. sz.) 96–101. o.
- 2 Brown, William Adams: *The Church in America. A Study of The Present Condition and Future Prospects of American Protestantism*, Macmillan, New York, 1922, 249–275. o.
- 3 Haselmayer, A. Louis: *Lambeth and Unity*, Morehouse-Gorham Co. – Dacre Press, New-York – Westminster, 1948, 3–10. o.
- 4 Uo., 21. o.
- 5 A határozat szövege elérhető: <http://www.lambethconference.org/resolutions/1920/1920-9.cfm> (letöltve: 2015. július 20.)
- 6 Vö. Hein, David – Shattuck, Gardiner H.: *The Episcopalians*, Praeger, Westport – Connecticut – London, 2004, 86–90. o., 111–115. o.
- 7 A magyar kormányzat amerikai magyar reformátusokkal kapcsolatos politikájára nézve ld. Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, 326–331. o.
- 8 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban: MNL OL) K 26 XIX. tétel 1248. cs. 1632/1921. Bethlen István levele Degenfeld Józsefhez. 1921. jún. 4.
- 9 Erről a külpolitikai akcióról bővebben: Tengely Adrienn: *A magyar egyházak a forradalmak korában*, Linceum Kiadó, Eger, 2011, 505–514. o.
- 10 A Tiffini Egyezményrel kapcsolatban: Tarján Gábor: *Egyezmény két világrész magyarjai között*, Confessio, 6. (1982: 3. sz.). 10–21. o., Komjáthy: i. m., 181–196. o.
- 11 A Boér–Takaró-misszióval kapcsolatos dokumentumok megtalálhatóak: Magyar Református Egyház Zsinati és Konventi Levéltára (továbbiakban: MREZSLT) 2f/147. d.
- 12 Pelényi egy korábbi leveléből kiderül, hogy 1921 elején még fel sem merült az epizkopálisokhoz való bármilyen csatlakozás ötlete. MOL K26 XIX. tétel 1248. cs. 1632/1921. Pelényi János levele Bethlen Istvánhoz. 1921. jan. 20., vö. Komjáthy: i. m., 181–182. o.
- 13 Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (a továbbiakban: TtREL) I. 1. e. 30. d. 1003/1923. Nánássy Lajos Baltazár Dezsőhöz. Perth Amboy, 1923. tavasz.
- 14 MREZSLT 2f/147. d. 1815/1921. Murányi János levele Bethlen Istvánhoz. 1921. jún. 3. (másolat)
- 15 Ez a szempont azonban érezhetően csak legutolsóként került szóba a csatlakozásról folytatott eszmecsere közben, habár a felszínen (pl. a sajtóban) elsősorban teológiai jellegű vitákat folytattak a felek.
- 16 MREZSLT 2f/148. d. 26/1922. Boér Elek jelentése Bethlen Istvánnak. 1922. dec. (másolat)
- 17 Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban: RL) A/1C. 1. d. IV/1-6. Nánássy Lajos levele Ravasz Lászlóhoz. Perth Amboy, 1922. jan. 25.
- 18 Szász Lajos: *„Egy sirja szélére taszított boldogtalan ország gyászba öltözött követe” – Baltazár Dezső püspök amerikai útjai (1922, 1924/25)*, In: Ifj. Bertényi Iván–Géra Eleonóra–Richly Gábor. (szerk.), *„Taníts minket úgy számlálni napjainkat...” Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012, 465–482. o.
- 19 Nem meglepő, hogy mindezt a Tiffini Egyezményt elfogadó gyülekezetek részéről „perfid”, „erkölcstelen” viselkedésnek találták, és folyamatosan tiltakoztak miatta minden lehetséges fórumon. Ld. TtREL I. 1. e. 28. d. 466/1922. Melegh Gyula: Minden érdeklődő figyelmébe.
- 20 TtREL I. 1. e. 32. d. 36/1924. Nánássy Lajos levele Baltazár Dezsőhöz. 1924. nov. 6.
- 21 TtREL I. 1. e. 32. d. 473/1925. Baltazár Dezső levele az epizkopális püspökökhöz. 1925. (fogalmazvány)
- 22 L. Nagy Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok 1919–1931)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 35–45. o.

- 23 *Mi a Templomegyesület?* In: *Egyetértés*, 1924. márc. 25. 2. o.
- 24 TtREL I. 1. e. 32. d. 132/1925. Debrecen Városa és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomdávalallatának igazolása a felvett kölcsönről.
- 25 Sípós Ete Álmos: „Kérjétek az aratásnak Urát!” *Forgács Gyula (1879–1941) a magyar református belmisszió úttörője*, KRE-KMTI – Harmat Kiadó, Budapest, [2007.]
- 26 Bolyki János – Ladányi Sándor: *A református egyház*. In: Lendvai L. Ferenc. (szerk.) *A magyar protestantizmus 1918–1948*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1987. 44–46. o.
- 27 RL C/99. 5. d. Laky Zsigmond levele Victor Jánoshoz, New Brunswick, 1923. febr. 1.
- 28 A Princetoni Egyezmény szövegét közli: Nánássy Lajos: *Egyszerű feleletek néhány közönséges kérdésre, amik az amerikai magyar református egyháznak a protestáns püspöki egyházzal való társulására vonatkoznak*, Presiding Bishop and Council Department of Missions Foreign-Born Americans Division, New York, 1922, 12–16. o.
- 29 *Hivatalos jelentés azon társulásra vonatkozólag, a mi a Magyarországi Református egyház(!) Amerikában levő része és a Protestants(!) Püspöki egyház között létesült*, In: Nánássy: i. m., 22–23. o.
- 30 *15,000 Hungarians Join Episcopalians*, In: *The New York Times*, 1921. okt. 24. 15. o.
- 31 RL A/1C. 1. d. IV/I-9. Boér Elek levele Ravasz Lászlóhoz. New York, 1922. febr. 5.
- 32 RL C/141. 7. d. Paul Matthews, New Jersey püspöke Nánássy Lajoshoz. 1922. okt. 30.
- 33 Komjáthy: i. m., 200–205. o.
- 34 TtREL I. 1. e. 31. d. 27/1924. Daróczy Sándor levele Baltazár Dezsőhöz. New York, 1924. jan. 25.
- 35 TtREL I. 1. e. 31. d. 946/1924. Csutoros Elek levele Baltazár Dezsőhöz. Cleveland, 1924. máj. 12.
- 36 Forgács Gyula: *A magyar episcopalisták*, In: *Reformáció*, 4. (1923:3. sz.) 67–71. o., *Az amerikai kérdés*, In: *Kálvinista Szemle*, 4. (1923:28. sz.) 246. o.
- 37 Ravaszt 1921 végén még Boér Elek és Bethlen István is az ügyben való állásfoglalás elhalasztására kérte, hogy az epizkopálisokban rejlő lehetőségeket minél jobban ki lehessen aknázni. (RL A/1C 1. d. IV/I-1. Boér Elek levele Ravasz Lászlóhoz. 1921. nov. 21.) A kísérlet látványos bukása után azonban már határozottan kifejtette véleményét. (RL A/1C 3. d. IV/III-6. Ravasz László a Konventhez. 1923. jan. 18.) A későbbiekben, 1929-es amerikai útja után is kitarított a Tiffini Egyezmény mellett, beszámolója szerint az egész konfliktus alapja csupán a lelkészek személyi ellentéte volt. Ld. Ravasz László: *Magyar reformátusok Északamerikában*, In: *Protestáns Szemle*, 39. (1930: 5. sz.) 281–294. o., Dienes Dénes: *Ravasz László az észak-amerikai magyarok között*, In: Kósa László (szerk.) *Ravasz László emlékezete. Emlékkülés Ravasz László születésének 125. évfordulóján*, Dunamelléki Református Egyházkerület, Budapest, 2008, 102–110. o.
- 38 TtREL I. 1. e. 30. d. 1608/1923. Nánássy Lajos levele Baltazár Dezsőhöz. 1923. máj. 24., *Amerikai vendégek Magyarországon*, In: *Lelkészegyesület*, 16. (1923: 24–25. sz.) 81. o.
- 39 Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, 1977, 55–56. o., 545–546. o., illetve Révész Imre: *Sinai Miklós és kora. Adalékok a 18. századvég magyar társadalomtörténetéhez*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959, 279–282. o.
- 40 Balogh Ferenc: *Az angol alapítvány története*, In: *Debreceni Protestáns Lap*. 19. (1899:4. sz.) 41. o.
- 41 Érveiket több cikkben, cikksorozatban ismertették, elsősorban a Magyar Egyház című hetilap hasábjain. Pl. Nánássy Lajos: *Milyen fajta református vallás tetszik!*, In: *Magyar Egyház*, 1. (1922: 43. sz.) 1–2. o., Nánássy Lajos: *Ki követ el hitcserét? I–III*. In: *Magyar Egyház*, 2. (1923: 2. sz.) 1–2. o., 2. (1923: 3. sz.) 1–2. o., 2. (1923: 4. sz.) 1. o.
- 42 Nánássy Lajos: *Emlékezzünk régiekről*, In: *Magyar Egyház*, 1. (1922: 27. sz.) 1–2. o.,
- 43 RL A/1C. 1. d. IV/I-6. Nánássy Lajos levele Ravasz Lászlóhoz. Perth Amboy, 1922. jan. 25.
- 44 TtREL I. 1. e. 28. d. 1428/1922. Nánássy Lajos levele Baltazár Dezsőhöz. Perth Amboy, 1922. szept. 29.
- 45 RL C/68. 5. d. Nánássy Lajos Sebestyén Jenőhöz, Perth Amboy, 1922. júl. 11.
- 46 TtREL I. 1. e. 30. d. 2244/1923. Charles E. Schaeffer levele Baltazár Dezsőhöz. Philadelphia, 1923. aug. 23.
- 47 *Magyar episcopalisok*, In: *Amerikai Magyar Reformátusok Lapja*, 23. (1922: 49. sz.) 2–3. o.
- 48 RL A/1C. 1. d. IV/I-38. Sebestyén Endre memorandumja. 1922.; RL A/1C. 1. d. IV/III-6. Ravasz László a Konventhez. Bp., 1923. jan. 18.
- 49 TtREL I. 1. e. 34. d. 581/1926. Schodle Gyula Baltazár Dezsőhöz, Philadelphia, 1926. febr. 10.
- 50 Borsy-Kerekes György: *Az egyetlen út. Az amerikai magyar reformátusok problémája*, Magyar Egyház Társaság, Duquesne, 1930. 41. o.

„A magyarság létét tápláló népi forrás” Szabó Istvánnak a magyar parasztság középkori történetével kapcsolatos munkái*

Szabó István történetírásának talán legfontosabb irányzata/területe a parasztság történetének kutatása volt.¹ Első ilyen jellegű munkái főként az 1930-as évek második felében jelentek meg², de 1940-ben már szintézist is írt a magyar parasztság teljes történetéről a Magyar Szemle Kincsestára című sorozatba.³ Az 1940-es évek első felében több, nem magyar nyelvű cikke is megjelent a kérdésről⁴, de meg kell említenünk még ebből az időszakból „A jobbágyság kialakulása” című nemrégiben publikált előadását is⁵, amely talán egyetemi magántanári próbaelőadása lehetett.

Mindehhez meg lehet említeni még különböző recenzióit a harmincas évek első felében, amelyeket a Századok, Annales, Protestáns Szemle című folyóiratokban tett közzé többek közt G. Franz, Szabó Dezső és Erdei Ferenc műveiről, vagy a Domanovszkyiskola mezőgazdaság-történeti tanulmányairól. De szintén ehhez a témakörhöz is kapcsolódik például 1929-es tanya-tanulmánya, vagy 1943-as népszerűsítő összefoglalása a magyar parasztság teljes történetéről.⁶

1945 után, részben közvetlenül Szabó két szemléleti jellegű, szemléleti alapon is értékelhető előadást tartott (vö. „A parasztság a magyarság történetében”, Parasztságszemléletünk alakulásáról”), amelyeket szintén a közelmúltban publikált Kósa László, valamint jelen sorok szerzője.⁷ Szabó 1943-as debreceni egyetemi tanári kinevezése után elsősorban a parasztság történetéről tartott előadásokat, illetve szemináriumokat, részben ezeket öntötte formába az 1948-ban, a Teleki Pál Tudományos Intézet kiadásában megjelent „Tanulmányok a magyar parasztság történetéből” című kötetben.⁸

Itt kifejtett nézetei, a tanulmányok által kiváltott viták értelmezéséhez alapvető 1947-es „A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában” című írása.⁹

Szabó parasztságtörténettel foglalkozó munkáit az 1952-ben a Századokban, majd 1957-ben a Debreceni Egyetem Acta-jában megjelent két, Kossuth Lajosnak 1848-ban/1849-ben a parasztság történetével kapcsolatos állásfoglalásáról írott elvi jelentőségű cikke egészíti ki.¹⁰

Szabó a parasztságtörténettel összefüggő kutatásait az 1960-as években is fontosnak tartotta. Bizonyítja mindezt az „Agrártörténeti tanulmányok” szerkesztése (1960), amelyben önálló tanulmányt is közölt, az alföldi tanyásgazdálkodás megszüntetéséről való bécsi törekvésekről a 19. század második felében.¹¹ Ebben az időszakban keletkeztek a „Prédium” című, településtörténetinek is tekinthető írása, a jobbágyság és parasztság terminológiai problémáit feszegető munkája, s a mezővárosokról készült francia nyelven megjelent elemzése.¹²

Már a halála után jelent meg „A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig” című munkája, illetve a parasztság történetével kapcsolatos életmű egyfajta megkoronázásaként (vagy végrendeletként?) tekinthető „Jobbágyok – parasztok” című kötet, Für Lajos és Pölöskei Ferenc szerkesztésében.¹³ Utóbbi kötethez máris feltétlenül az a megjegyzés kívánkozik (amint erre a bevezetőben Für Lajos is utal), részben pedig joggal mutat rá Faragó Tamás is az eredetileg a Tiszatáj-ban megjelent recenziójá-

ban), hogy a szerkesztők kihagyták belőle „A jobbágy megnevesítése” című tanulmányt (pedig ezt Szabó eredetileg felvette a kötetbe), s Faragó Tamás talán joggal kéri számon „A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság időszakában”, vagy az említett francia nyelvű tanulmány, esetleg a debreceni tanyarendszer kialakulását elemző korai írás újbóli közlését.¹⁴

Milyen kép alakítható ki Szabó fentebb vázolt parasztságtörténeti munkáival kapcsolatban, illetve egyáltalán, kialakítható-e olyan kép, amely kapcsolatot teremt a különböző időpontokban született és különböző problémákra vonatkozó tanulmányok között?¹⁵

Az alábbiakban nem Szabó életművének, hanem a magyar történelem időrendjében haladnék, s ebből talán kiderül, hogy Szabónak átfogó képe és koncepciója volt a magyar parasztság teljes történetéről. Ebben az időrendben az első szakasz a parasztság középkori történetére vonatkozó nézetek rekonstrukciója.

Hozzá szeretném tenni ugyanakkor, hogy nem céloM Szabó István középkori parasztságról alkotott felfogásának teljes felvázolása és elemzése, mert a jövőben megjelentetni kívánt publikációkban még visszatérek a főként a hatvanas években született művekben (vö. francia nyelvű tanulmánya, a prédiumról vagy Magyarország középkorvégi népességéről készített írásai, a falutörténeti monográfiák, vagy magyar mezőgazdaság történetéről való szintézis¹⁶) kibontakozó kép analízisére. Ezek ugyanis egy későbbi időszakban születtek, s ott már az egyik elemzendő szempont a korábban kifejlesztett elgondolások kontinuitására történő rákérdezés. Egyelőre így a főként a harmincas évek végén, és negyvenes években készült tanulmányok analízise áll itt a középpontban. A Debrecen és az Alföld történetével kapcsolatos, itt számba jöhető tanulmányok elemzése pedig egy korábbi írásomban [Valóság, 2017/2. 19–52.] megtörtént.¹⁷

(Szabó István 1940-es előadása a jobbágyság kialakulásáról) Egy ilyen jellegű időrendben mindenekelőtt kiemelhető, hogy Szabó a magyar parasztságot mindenekelőtt társadalmi, nem pedig faji képződménynek tekinti, ami persze elsősorban (szerinte) a dualizmus időszakában uralkodó nemzet- és parasztság-felfogással (pl. Beöthy Zsolttal) való vitát jelenti¹⁸. Mindez konkrétan azt rejti magában, hogy Szabó tagadja a tézist, miszerint a parasztság a honfoglalás idején itt talált és esetleg más módon alávett egyéb népességből alakult volna ki, „verődött össze”, míg a nemesség (amely Beöthy-ék szerint az igazi magyar erények képviselője lenne) török származású.

Szintén alapvető tézise Szabónak, most már kifejezetten a parasztságra vonatkozóan, hogy a magyar parasztság a honfoglalás idején (részben azt megelőzően is) letelepült, félnomád életmódot folytatott. Állandó települései az ún. téli szállások voltak, amelyek később a falurendszer csiráját alkották.¹⁹

A fentiek alátámasztására egyik alapvető bizonyítékunk Szabónak egy az 1940-es évek elején (pontosan valószínűleg 1940-ben) tartott előadása, amely feltételezésem szerint magántanári előadása lehetett.²⁰

Hozzá lehet tenni, hogy Szabó itt kifejtett téziseit más tanulmányokban is kifejtette, így az ekkor készült parasztságtörténeti összefoglalásában (A magyar parasztság története, 1940), későbbi egyetemi előadásában, 1945 utáni még idézendő előadásában (A parasztság a magyarság történetében), vagy a hatvanas évek falutörténeti monográfiájában is.²¹ Tehát a szöveg mindenképpen alkalmas Szabó nézeteinek általános jellemzésére, persze a későbbi munkákban egyes problémákat részletesen is kibont.²²

Szabó előadásának kiindulópontja Werbőczinek az a Kézaiig visszanyúló, s még a dualizmus korában is uralkodó tézise volt, miszerint a nemesség tulajdonképpen a honfoglaló magyarság leszármazottja, a parasztság pedig az itt talált, alapvetően szláv, de mindenképpen idegen népekből és egyéb szolganépekből verődött össze. Tehát a jog

szempontjából így is igazolt, hogy a nemesség rendelkezik a privilégiumokkal, míg a fajilag/etnikailag alacsonyabb rendű parasztság csupán ennek eltartója és kiszolgálója.²³

„Werbóczi István, a rendi Magyarország nagy tanítómestere a XIII. században keletkezett krónikák²⁴ nyomán azt írta Hármaskönyvében, hogy eredetileg minden magyar szabad nemes ember volt, de idővel a hadiszolgálat elmulasztása miatt, vagy más okból egyeseket örök szolgaságra vetettek s így igen sok magyar paraszti állapotra jutott. »Mert – folytatta Werbóczi – mindnyájan ugyanazon egy nemzetségből, nevezetesen Hunortól és Magortól származván, másképp nem lehetett volna, hogy ez úr, amaz szolga, ez nemes, amaz nemtelen és paraszt legyen.«²⁵ Werbóczi ezzel a nemesség eredendő egyenlőségét kívánta hangoztatni, minthogy azonban az országban jóval több nemes magyar látott, mint nemest, szükségesnek tartotta a nagy tömegű magyar parasztság eredetét is magyarázni. Ez a különben naiv magyarázat a rendi közfelfogásban utóbb más értelmet kapott, a honfoglaló magyarság azonosult a nemességgel, viszont a parasztságban hódított, szolgaságra vetett, főként szláv népelemek utódait tekintették²⁶. Csak a jobbágyszabadításnak öntudatra gerjesztő korában hangzott el ez elmélet ellen tiltakozás: Táncsics Mihály 1848-ban a parasztoznak szólva azt írta, hogy a paraszt elnevezéssel mit se törődjenek, mert az ország számára ők tesznek legtöbbet, a magyar parasztok az első, az eredeti ősmagyarok ivadékaik [!]. Mindamelllett az a felfogás, amelynek számára a honfoglaló magyarság és a nemesség egy volt, továbbra, napjainkig sem vesztett meggyőző erejéből s jobbágyszármazású írók ma is – pusztán a hagyomány alapján – magától értetődően szólnak szláv ősookról.²⁷

Szabó a honfoglaláskori magyarságról vallott illetén nézetek felvázolása után egészen 1351-ig követi a magyar társadalom fejlődésének további alakulását. Ebben az alakulási, „fejlődési” folyamatban kitér a megtelepedés, valamint a további társadalmi rétegződés kérdéseire, s leszögezi, mindez annak a következménye, hogy a nomádok szarmazási vagy vérségi elvvel a tisztaság és a szolgálat keresztény elve kelt versenyre. A társadalmi alakulás további iránya a két nagy társadalmi réteg, a szabadokat alapvetően tömörítő nemesség és a korábban szabadrendűek és szolgák egyfajta kiegyenlítéséből származó, lassan egységes szolgáltatásokkal tartozó, azonos intézményi (főként igazságszolgáltatási) rendszer alá kerülő jobbágyság kialakulása volt. A különféle parasztelemek kiegyenlítődése Szabó szerint kb. a 13–14. században ment végbe, ami nem sokkal később történt így meg, mint Dél-Németországban.²⁸ Ekkor Magyarország lakosságának mintegy kilenctizede jobbágy, s Szabó így összegzi e jelzett folyamat fő elemeit:

„Magyarország lakosságának nagy része, körülbelül kilenctizede jobbágygá lett.²⁹ E hatalmas társadalmi réteg külső egységét kifejezte immár a közös ‚colonus’ vagy ‚jobbaggio’, magyarul ‚jobbágy’ elnevezése is, mely eleinte a király főembereit illetve s fokozatosan szállt le az addig különbözőképpen nevezett földesúri népelemekre. Bár okleveleinkben még a XIV. században is gyakran olvashatunk udvarnokokról, várnépekről, szabadállapotúakról és szolgákról, olyan elemekről tehát, melyek még a jobbágyságot megelőző társadalmi szerkezetekben foglaltak helyet, közös nevük már rendszerint a jobbágy; így szólnak róluk a törvények is, félreérthetetlenül jelezve, hogy új társadalmi réteg alakult ki. Ezt a nagy réteget lényegében egységessé mindenekelőtt a földesúri kötelék tette, mely egyformán kiterjedt a földesúr birtokán mindenkire. Ez a földesúri hatóság bírói hatóságot is jelentett, bár teljes bírói büntető jogkör birtokosa, élet és halál ura a jobbágy felett csak az a földesúr lett, aki a királytól erre nézve külön kiváltságot, jus gladiumot³⁰ nyert el.³¹

A jobbágysági egységesség fő elemei Szabó szerint pl. a tizednek és a földesúri szolgáltatások és az állami adóterheknek kötelező megfizetése volt, de alapvető az egységesség folyamatában a szabad költözés joga is, amely a jobbágyság szabad eredetű részét

ab ovo, származásánál fogva megillette, de előbb vagy utóbb, amikor is a földesúri kötelékben szabadok, félszabadok és szolgák egybeolvadtak, mindenki egyformán részesévé vált e jognak, ami 1514-ig, a parasztháborút követő megtorlásig elvileg nem is képezte vita tárgyát.³²

„A földesúri terhek egységessé alakulását a gazdasági téren egyidejűleg végbement nagyhorderejű fejlemények tették lehetővé. A XII–XIII. században a szolgáló parasztrétegek még az élet szükségleteinek megfelelő megannyi foglalkozás szerint különültek el. Az egykorú oklevelek szántóvetők mellett külön szólnak pékekről, vargákról, kádárokról, kovácsokról, erdőóvókról, halászsokról, lovászsokról, vincellérekről és más foglalkozásúakról, s e rétegelődések nemcsak a szolgáltatásokban, hanem gyakran magában a megtelepülésben is kifejezésre jutottak. Egyes falvak népe túlnyomó részben vagy éppen egészben lovasszolgákból, vincellérekéből, kanászsokból került ki, de ha egy-egy községben különböző foglalkozású elemek kerültek is össze, ezek rendszerint külön csoportokban laktak a községekben.³³ A XIII–XIV. században e téren is nagymértékű kiegyenlítődés ment végbe, az ipari és kereskedelmi tevékenység a falvakból a kibontakozó városokba vonult, viszont a falvak képe mindinkább közös formákat vett fel a mezőgazdaság keretében. Ez pedig maga után vonta a jobbágyok úri adójának közös alapokra helyezését is.”³⁴

Ezeket a folyamatokat az 1351. évi kilenced törvény tetőzte be. Szabó itt kifejti kedvenc tézisé (részletesen az alábbiakban), miszerint azt korábban súlyos adóteherként volt szokás értelmezni, véleménye szerint azonban ez nem is a kilenced fizetésének, hanem beszédésének kötelezettségét rögzíti, s az 1349–1351-ben egész Európában pusztító pestis következtében beállott munkaerőhiány pótlása miatt volt szükség a törvény meghozatalára.³⁵

„A jobbágy földesúri szolgáltatásainak egységes irányú fejlődését az 1351. évi kilencedtörvény tetőzte be. Ennek alapján a földesurat a jobbágy terméséből kilencedrészt illette meg, mely azonban sohasem volt egyetlen úri adója a jobbágyoknak. Nagy Lajos királyunk 1351. évi kilencedtörvényét sokáig úgy volt szokás tekinteni, mint újabb igen súlyos terhet, amellyel a király a földesúr bevételeit kívánta – talán hadi érdekekből – fokozni, holott a törvényben nem a jobbágy fizetési, hanem a földesúr beszédési kötelezettségén volt a súly, ami az előbbi célzattal nem fér össze³⁶. A király ugyanis a törvényben azt ígérte, hogy a kilencedet a maga birtokain – kivéve a kőfalas városokat – mindenütt be fogja szedetni, egyben pedig elrendelte, hogy a kilencedet a földesurak is szedjék be a maguk birtokain, mert ha azt elmulasztanák, az engedetlen birtokos jobbágyain maga a király fogja azt behajtani. A kilencednek tehát kötelező beszédésében és kivételt nem tűrő egységességében volt a fővonása, s megértéséhez tudni kell, hogy az előző években, 1347–49-ben Európában irtózatossal pusztított végig az ún. nagy, vagy fekete halál. Ekkor Európa lakosságának körülbelül egyharmada elpusztult. Következésképpen egész Európában nagy volt a hiány a paraszt- és munkásnépben, keresve keresték őket, s a vándorlási vágy meg is nőtt körükben. Nehogy a földbirtokosok a nagy elvándorlást kedvezőbb adózási feltételekkel maguk is növeljék, az 1349–1351. években angol, francia, spanyol, olasz és német földön különböző szabályokat hoztak, melyekben a parasztok és munkások béreit mindenkire kötelezően egységesen állapították meg, sőt az angolok a kötött munkakényszert is kimondták. A magyar egységes kilenced a nagyobb ipari munkássággal és napszámos réteggel még nem rendelkező, hanem főként a jobbágyszolgáltatás rendszerében élő Magyarországon hasonló célt szolgált: közös alapra állította a jobbágyok úri terheit, s ezzel elvette annak a lehetőségét, hogy a földesurak egymás rovására nyújtott feltételekkel a jobbágyokat

egymástól elvonják. Ha megfontoljuk azt is, hogy az ősiség kimondásáról nevezetes 1351. évi törvénykönyv egészében a nemes-tömeg, tehát a közép- és kisbirtokos réteg sikere volt, arra is következtetni lehet, hogy a jobbágyadózás egyenlősítése elsősorban a kevés jobbággal rendelkező s a nagybirtokkal szemben a jobbágyért folyó küzdelemben hátrányos helyzetben levő kisbirtokosság érdeke volt.”³⁷

Szabó előadásának befejező mondata szerint a nona mindezek után a véglegesen kialakult jobbágyosság legjellegzetesebb földesúri adója volt, amely végigkísérte a jobbágyosságot hosszú történeti pályáján, s csak félezer év múlva, 1848-ban szüntették meg a jobbágytörvények, amelyek az egész jobbágyosság rendszerét a múltnak adták át.³⁸

(Szabó három tanulmánya a magyar parasztság középkorvégi történetéről) Szabó Istvánnak a középkori parasztság történetével kapcsolatos nézeteinek egy további jellemzője az volt, hogy szerinte a parasztság helyzete alapján emelkedő, s arra is volt lehetősége, hogy a jobbágysorból kiemelkedjen, sőt akár a nemesi rendbe is bekerüljön, nemességet szerezzen.

Hogy a parasztság helyzete emelkedő a középkor végén, illetve a középkor második felében Szabó István értelmezésében, azt még legalább három alapvető tanulmánya bizonyítja, amelyek közül kettő a sokat támadott „Tanulmányok a magyar parasztság történetéből” című kötetben jelent meg³⁹, a harmadikat pedig felvette a „Jobbágyok – parasztok” című kötetbe, bizonyítva, hogy bár először 1938-ban jelent meg a Századok hasábjain, Szabó itt kifejtett nézeteit később is, lényegében élete végéig érvényesnek tartotta.⁴⁰

Utóbbi tanulmányának a címe „Hanyatló jobbágyosság a középkor végén”⁴¹. Ebben lényegileg azt bizonyítja, hogy a széles körben megfigyelhető, számos adattal alátámasztható pusztásodás jelensége, azaz az a tendencia, hogy a jobbágyok el- és műveletlenül hagyják telkeiket, nem elsősorban valamiféle földesúri erőszaknak, fokozottabb kizsákmányolásnak az eredménye, hanem sokkal inkább a kialakuló-fellendülő városi, mindenekelőtt mezővárosi fejlődésnek tudható be.⁴² A városok magasabb életformát, egyfajta (ha nem is teljesen a nyugat-európai értelemben vett) szabadságot kínáltak, s ennek vonzereje szívja a jobbágyosságot a városokba. Így hanyatlásról igazából csak idézőjelben beszélhetünk, hiszen az egész folyamat tartalma alapvetően fejlődésként interpretálható, pozitív. Külön kiemelhető, hogy Szabó szerint mindez a parasztság/jobbágyosság felső, szorgalmas, igyekvő és törekvő értékes elemei számára lehetőség az alávett helyzetből való kitörésre, illetve, hogy mindezzel jelentős, a parasztság kezén felhalmozott tőke is a városokba áramlik.

„A város felé törekvő jobbágyosságot – írja tanulmányában Szabó – a »városi szabadság« vonzza, mely mindenekelőtt személyi függetlenséget s e mellé az élet és a vagyon számára nagyobb biztonságot, a munka jobb és dúsabb gyümölcsét, a szerzemény befektetésének és megtartásának kedvezőbb módjait, az élet színesebb és magasabb lehetőségeit ígéri: több emberséget, az új életideát. A város tehát menedék a parasztság számára, biztatás, hogy szorgalmával kiemelkedhessen a jobbágyosság személyes függésben élő tömegéből. Valóban, a városok jobbágyosságunknak *igyekvő*, értékes elemeit [kiemelés tőlem – E. V.] veszik fel s ezekkel együtt a parasztság kezében felhalmozódó tőke is a városba vonul.”⁴³

Igen jellemző, s a korábban a Debrecenről szóló tanulmányairól elmondottakkal a lehető legteltesebb összefüggésben van⁴⁴, hogy e városi fejlődésre Szabó Debrecen példáját hozza. A város ugyanis arra példa, hogy a város egyre több kiváltságot szerez meg (ezek testesítik meg szabadságát), például a vámmentességet, vásártartás jogát, de statutum-alkotási jogot is, melyek azután az ipar és kereskedelem művelésének fellendítői lesznek.

„A fölemelkedő mezőváros ez alapot vető kiváltságok mellé kedvező fejlődési ösztönzések esetén olyan gazdasági kiváltságokat is megszerez (vámmentesség, vásártartás, céhlevelek), melyek már kétségkívül a városi élet meggyökeresedésének jelei. Miként Debrecen fejlődése tanítja, ez esetben a földesúri mezőváros jelentékeny ipar és kereskedelem táplálója lesz, s az ilyen helység a »város«, lakosa pedig a »polgár« nevet valóban megérdemelten viseli.”⁴⁵

Látható azután, hogy Szabó ebben a tanulmányban az egész magyar mezővárosi fejlődés problémáját felveti/boncolgatja, például azt (s ezt az állítását megismétli az 1960-as évek írásaiban is)⁴⁶, hogy az ország lakosságának 1/5-e ekkor (a középkor végén) más mezővárosokban lakik. Ezt az emelkedő folyamatot csak az 1490-es évektől kezdődően törli meg a földesúri törekvés a mezővárosok kilenced fizetésének kikényszerítésére, amely azután (egyéb tényezőkkel együtt) jelentős tényezője lesz 1514-nek, a Dózsa György-féle parasztháború kirobbanásának.⁴⁷

Tanulmányának befejező soraiból egyébként az is kiviláglik, amint az azt megelőző sorokból is, hogy Szabó a jobbágy-paraszti helyzetet nem egyenes vonalú emelkedésnek tekinti, mindebben törés, visszaesés is van, sőt az 1514 utáni időszakkal kapcsolatban egyenesen a parasztpolgári tendenciák elhanyaglásáról, bukásáról beszél. (Amint a későbbiekben kiderül, ez nem végleges álláspont a véleményében, 1938-ban úgy tűnik eddig látta át a szóban forgó fejlődést, vagy eddig kívánta átlátni.)⁴⁸

„A céltudatos politikai akarat nélkül elviharzó s vészes indulatokban kiegészítő forradalom elbukásával – írja 1514 kapcsán tanulmányában Szabó – és a jobbágyság teljes társadalmi elhanyaglásával elbukott a magyar parasztpolgárságnak az utóbbi negyedszázad alatt már elfogyóban lévő ígérete is, és sötétebbre váltak az árnyak, melyek Mohács előestéjén a magyar földre buktak.”⁴⁹

Szabónak a középkorvégi jobbágyság emelkedő helyzetéről vallott tézisést bizonyítja még, amint erről szó esett, két másik tanulmány is, melyeket a „Tanulmányok a magyar parasztság történelméből” című kötetben jelentetett meg 1948-ban.

Az egyik írás címe „A parasztság társadalmi rétegei a középkor végén”, ami a kötet időrendben első, indító tanulmánya.⁵⁰

E tanulmányának indító pontjaként azt a kérdést feszegeti a szerző, hogy vajon a jobbágyságot osztálynak vagy rendnek lehet tekinteni.⁵¹ Bár expressis verbis nem ad választ a feltett kérdésre, úgy tűnik Szabó a jobbágyságot inkább rendnek tekinti, amelyet azonban semmiképpen sem lehet egységes tudattal és érdekekkel rendelkező osztálynak értelmezni, hiszen több réteg különböztethető meg benne (e különböző rétegek elemzése alkotja a tanulmány magvát), ráadásul nemcsak vertikálisan, hanem horizontálisan is rétegződik, s utóbbi két legfőbb kikristályosodási pontját a falu és a mezőváros alkotják. Külön ki szeretném emelni, hogy Szabó ebben az írásában is (és az itt szintén elemzendő következőben szintúgy) – jelentős energiákat mozgósít az európai háttér, a párhuzamos európai tendenciák bemutatására, ami lehetőséget ad a magyar parasztság, sőt az egész társadalom egyfajta összehasonlító. komparatív elemzésére és értékelésére is.⁵² Külön kiemelendő, hogy mindennek kapcsán hangsúlyosan hivatkozik az európai gazdaság- és társadalom- (főként perze parasztság-)történeti irodalomra, így H. Séé, Kulischer, Kötzschke, M. Weber, G. Franz⁵³, Schröder, Kowalsky, Rutkowski és mások munkáira.⁵⁴

Ebből az európai háttérből Szabó többek között azt olvassa ki, hogy a jobbágyság rétegződése a középkor vége felé felgyorsul, de mindenképpen alapvetővé válik, s általános európai tendencia a parasztságnak a nemesi, vagy polgári rendbe történő emelkedése. Ugyanez a folyamat megy végbe a magyar parasztság fejlődésében is, amelynek tartalmát így előlegezi meg:

„Mind a birtokos, mind a birtoktalan parasztságban – ha nem is olyan éles és elhatárolt vonalakkal, mint a német parasztság alaprétegeiben – további különbségek, belső eltérések ütköznek ki s mindkettő felső szintjén olyan *feltörő* [! – kiemelés tőlem, E. V.] elemek foglalnak helyet, melyek jórésze előbb-utóbb a nemesi vagy polgári rendbe emelkedett.”⁵⁵

Tanulmánya további részében azután Szabó elemzi a telekaprozódás folyamatát (ami a parasztság rétegződésének materiális hátterét is alkothatja), s utána rátér a tulajdonképeni rétegződésre, amelyből alapvetően két társadalmi réteget emel ki: egyrészt a *zselléreteket*, másrészt a különböző jogosítványokkal rendelkező *szabadmenetelű* rétegeket, a liber-eket.⁵⁶ A zsellérek (azaz a jobbágytelekkel nem rendelkezők) kapcsán kiemeli, hogy számuk megnő a korszakban, de érdekes módon (a jövő kutatásának kell eldönteni, miért) a földesurak nemigen ültették őket jobbágytelekre, pedig az lett volna bőven. Másrészt, felhívja a figyelmet arra, hogy a zsellérség jogi kategória is, tehát számosan úgy sorolódnak e rétegbe, hogy nem földműves foglalkozásúak, hanem kézművesek, írástudók, egyéb, főképpen mezővárosi polgárok.⁵⁷

„A középkori nagy zsellértömeg láttán végül azt is tekintetbe kell venni – írja Szabó –, hogy a földesúri hatalom alatt úrbéri viszonyban olyan zsellérek is éltek, akiknek nem is volt hivatásuk a föld munkája. Kézművesek, írástudók és más sajátos foglalkozásúak voltak ezek, akikre elsősorban a nagyobb keretekben, a földesúri mezővárosban lehet találni. Szikszó mezővárosban például 85 zsellér között 4 »Literatus« volt, viszont a jobbágyok között egy sem. Azonkívül előfordul, hogy az özvegyasszonyokat is zsellérnek számították: lehet, hogy kíméletből, lehet, hogy azért, mivel telke földjét más művelte újabb férjhezmeneteléig vagy gyermeke felnövéséig.”⁵⁸

A zsellérek után Szabó a liber-eket, illetve azoknak a társadalomban betöltött szerepét elemzi. Ezek onnan kapták a nevüket, hogy mentesek, „szabadok” voltak a földesúri adó/szolgáltatások alól. Ilyenek voltak pl. a különböző familiárisok (Szabó itt természetesen Szekfü Gyula tanulmányát idézi⁵⁹), de a többség nem közülük, hanem pl. az „ad praesens” szabadok⁶⁰, vagy futár- és asszony-szabadok közül kerültek ki. (Számárányuk eltérő, Szabó adatai szerint pl. a kiskvárdai uradalomban 519 jobbágy-zsellér közül 38 liber volt.) Tanulmányának befejező részében azután a történész rámutat a mezővárosi polgárjog, a katonai zsoldba állás, a különböző vármegyei és официális tisztségek nyújtotta emelkedési lehetőségekre, amelyeket e szavakkal összegez:

„Familiaritás és szabadosítás egyformán a paraszt társadalmi felemelkedésének útja lehetett. Más utak a vagyongyűjtés, a mezővárosi polgárság, vagy a katonai zsoldba állás állomásain keresztül vezettek a magasabb életforma, esetleg a nemesi rend felé, sőt olykor tovább is. A familiaritás felsőbb fokán официális, vármegyei s más tisztségeket tartanak jobbágyemberek a kezükben. A szabadosítás félig-meddig már kilépést jelentett a jobbágy-szürke tömegéből. A tömeg felső szintjére a szerencsés kézzel gyűjtött vagyon is fellendítette a jobbágyot. A Károlyiak egyik jobbágyának 14 ökre és 24 disznója volt, a vas megyercesi uradalomban 1520-ban hatalmaskodásban elszenvedett károk felvétele során az egyik jobbágytól 10 ökröt, 5 lovat, 10 kövér disznót, 30 köből búzát: másiktól 50 köből búzát és 50 tyúkot, ismét másoktól ökröket, teheneket, lovakat vettek el; nem ritkán a 20-30, sőt 100 forintot is elérte a kár összege. Az alföldi mezővárosokban már a középkor végén tökeerős polgárság élt, mely az akkor felvirágzó nagy állatkivitelnek is szervezője, és haszonélvezője volt.”⁶¹

Jelen problémakör szempontjából alapvető jelentőségű Szabónak a középkorvégi parasztlázadásokról írott tanulmánya, amely főként az 1437. évi bábolnai (Budai Nagy Antal-féle) felkelés, és a Dózsa György-féle parasztháború társadalmi hátterét boncol-

gatja.⁶² A tanulmány azért is fontos, mert Szabó ebben megismétli korábbi nézeteit az 1351. évi törvényekről, a középkorvégi pusztásodásról, a mezővárosi fejlődésről stb.

Szabó itt kifejtett gondolatainak legfontosabb kiindulópontja az, hogy a parasztság helyzete a szóban forgó időszakban alapvetően emelkedő (egész Európában ez a jellemző⁶³), s különösen az 1437. évi jobbágy-, illetve parasztfelkelés háttérében nem elsősorban a jobbágyság helyzetének a súlyosbodása, ellenkezőleg, az emelkedés áll. (Utóbbit annál súlyosabban érintette a tized visszamenő és pénzben történő beszedése.)

Természetesen Szabó nem tagadja a jobbágyhelyzet időnkénti romlását sem a szóban forgó időszakban, sőt általános hanyatlásról is beszél (többek között Huizinga⁶⁴ nyomán), amelyben a jobbágyföldök rovására terjeszkedő majorsági gazdálkodás játszott a egyik főszerepet. (Utóbbit viszont a reneszánsz korának nyereszkeskedő, a „világ örömeit hajszoló”, „önmaga törvényeit kereső” lelki beállítottságával⁶⁵ is magyarázza.)

Összességében e mozgalmak háttérében nem is a súlyosbodó jobbágyterheket, hanem az öntudatra ébredő jobbágyi büszkeség megsértését tartja fontosnak, s rámutat arra is, hogy az egyéb (persze a jobbágyság „kebeléből” kialakult) társadalmi rétegek, így a parasztproletariatus, a szegény alsópapság, a világi értelmiség, a szegény diákréteg e mozgalmakban döntő szerepet játszottak.⁶⁶

Ezután tér rá Szabó a középkori magyar társadalmi fejlődés bemutatására/ábrázolására, amelyben, amint erről esett szó, felvázolja az egységes jobbágyság kialakulásának elemeit, megismétli az 1351. évi törvények kapcsán kifejtetteket, illetve azt például, hogy már alapvetően az 1298. évi törvények is biztosították a jobbágyok költözködési szabadságát, (amelyet 1405-ben újból megerősítenek.)⁶⁷

Miután részletesen bemutatja az 1437. évi felkelés konkrét előzményeit, összességében úgy látja, hogy az emelkedő helyzetből következő, azzal együtt járó öntudat, a szabadság utáni törekvés megsértése áll a magyar fejlemények háttérében is.

„A középkor vége – mint láttuk – Európa-szerte a jobbágyság társadalmi emelkedésének a kora – írja tanulmányában Szabó –, s a magyar jobbágyság zöme a szolgai kötelékből kibontakozva éppen a XV. század első felében érte el fejlődése során legmagasabb társadalmi állását. Költözködési szabadsága fenntartás nélkül elismertetett, terhei – legalábbis a későbbiekhez képest – nem voltak súlyosak, a robot, mivel földesúri majorsági gazdálkodás még alig volt, jelentéktelen volt s a jobbágy társadalmi öntudatát fokozta, hogy az ország fegyveres védelmébe bevonták [!]. Ez az öntudatában emelkedő, a rendi társadalmi keretek kibontakozása korában élő s abban a maga helyét kereső jobbágyság fogott fegyvert 1437-ben, amikor mint írták – »szabadságukat« sérelmek érték. A kolozsmonostori egyezségben a »szabad« jobbágyság szava szólalt meg, kiküszöbölni óhajtván szabadsága sérelmeit, sőt intézményesen biztosítani törekedve szabadságjogait. E szabadságban – szinte azt mondhatjuk – már-már egyenesen rendi jellegű igények lebegtek a fölkelt parasztok szeme előtt.”⁶⁸

Sok tekintetben ezzel ellentétes folyamatok eredménye 1514, a Dózsa-felkelés. Szabó, miután vázolta a 15. század korábban már említett folyamatait, legfőképpen a mezővárosok gyarodását, illetve megnövekedett szerepét emeli ki, több vonatkozásban Mályusz Elemér kutatásait felidézve.⁶⁹ Az általánosan romló helyzet mellett különösen a kilenced fizetésének kötelezettségének a mezővárosokra való kiterjesztését tartja fontosnak az 1490-es években. De rámutat az állami élet válságára, az elszabadult rendi erők egymással folytatott, egymást is kivéreztető hatalmaskodásaira, ismételten kiemeli a reneszánsz vagyonszerzés, hivalkodás, társadalmi gög és pompahajszolás által bekövetkezett erkölcsi bomlást, amely nagymértékben hozzájárult a parasztság és a nemesség közötti választóvonal kiélesedéséhez is.⁷⁰

Ebből az általános társadalmi forrongásból következik azután, hogy a Dózsa-féle parasztháborúban a jobbágyság mellett alapvető szerepet játszottak a mezővárosi polgárok, a kismemesség, a szegényebb papság és diákság, valamint a hajdúk is.⁷¹

„A magyar jobbágyság forradalmi áradásának hullámai túlcaptak a jobbágyságon és magukkal sodortak más társadalmi elemeket is: mezővárosi parasztpolgárságot, szegényebb kismemességet, papságot, diákságot és hajdúságot is. Annak jele ez, hogy a földesúri-nemesi hatalom ezekre is nyomasztóan nehezedett s hogy a parasztságot megmozgató feszültség egy általánosabb feszültségbe is torkollott. Dózsa Györgynek Pest alól Temesvár felé vonuló paraszthadserege az *alföldi városokban*⁷² nem talált ellenségre, sőt híveket szedhetett ott magának. Ez az alföldi mezővárosi polgárság tulajdonképpen parasztság volt, sőt a kilenced törvények alig két évtizeddel előbb a többi mezővárossal együtt a jobbágyság egységes tömbjébe kívánták letaszítani. Helyenként a parasztlakóoldalon szegényebb nemesek is harcoltak, őket valóban nagyobb szakadék választotta el a hatalom csúcsán hivalkodó főnemesektől, mint a jobbágyoktól s gyakran érezték is a hatalmasok szorító-sújtó kezét. A seregben szép számmal voltak papok is, akik a keresztes háborúra készültek fel, de csatlakoztak a parasztháborúra induló seregethez, sőt vezetőket is adtak a háborúnak... Valószínű, hogy a forradalomban és kiérlelésében része volt annak a még kevésbé ismert, de feltehetőleg jelentékeny diákrétegnek is, amelynek soraiban szintén sok szegény parasztszármazású foglalt helyet. Ezek, mint másutt, nálunk is erjesztői voltak a szellemi mozgalmaknak. Az alföldi főszeregben pedig nagyobb katonai erőt a marhahajtó-pásztor hajdúk képviseltek.”⁷³

Írása befejezésében Szabó rámutat: a kor hasonló parasztfelkeléseit Nyugat-Európában, Angliában (1381) és Franciaországban (1358) is leverték. Németországgal és Magyarországgal ellentétben azonban ott ezek a kudarcok nem voltak véglegesek és végletesek, az elfojtott mozgalmak után is fennállt a további vagy újraelmelkedés, a szabad paraszti fejlődés lehetősége. A magyar jobbágyság helyzete viszont Dózsa György után megnehezedett, ugyanakkor olyan mélyre nem jutott, mint a kelet-európai, kelet-német, lengyel, cseh-morva vagy orosz jobbágyságé, s a magyar fejlődés alapvetően egy a Nyugat és Kelet közötti átmeneti állapotot tükröz.⁷⁴

„Ezek a megmozdulások nyugatról haladtak keletre s tovább nem jutottak Magyarországon. Európa keletén a hatalmas paraszttömegek sorsa a mozdulatlan volt. A jobbágyságot előremozgató nyugat és a mozdulatlan kelet között a magyar jobbágyság egy átmeneti fokra [!] tolódot: megharcolt a szabadságáért, de utána alátaszított társadalmi állapotában hosszú időre megmerevedett. A költözködés jogát, melynek súlyos válsága már előbb bekövetkezett, elveszítette s a földjéhez kötött jobbágyságra az újkori gazdasági fejlődés nyomában több és több teher nehezedett. Olyan mély pontra azonban, mint a keleteurópai, akár keletnémet, a lengyel, cseh-morva, vagy éppen az az orosz jobbágyság mégsem jutott. Az örökös köteléket bontogató külső-belső erők, az uradalmi gazdálkodás rendszerének és a jobbágybirtoknak sajátos viszonyai s a jobbágy komoly vagyoni jogositottsága az előbbiekkal szemben, a magyar jobbágyságnak magasabb életszínvonalat biztosítottak.

Éppen forradalmi megmozdulásai tanuskodnak róla, hogy magasabb életszint után való törekvését öntudat, erős és küzdőképes társadalmi igény támasztotta alá.”⁷⁵

(*Kitérő: vita az 1351. évi törvényekről 1954-ben*) A következőkben hosszabb kitérőt tennék Szabó Istvánnak az 1351. évi jobbágytörvényekkel kapcsolatos, a korábbiakban már röviden említett 1954-es vitájára, amely sok vonatkozásban összefüggésben áll az előzőkkel, s jól megvilágítja a jobbágyság középkori helyzetéről alkotott nézeteit⁷⁶.

Különös jelentőséget tulajdonítok annak, hogy Szabó mindkét erről szóló cikkét (1938-ból és 1954-ből) felvette 1976-os kötetébe is, bizonyítva, hogy itt kifejtett nézeteihez élete végéig ragaszkodott, tehát valóban elvi jelentőségűnek tarthatjuk ezeket.⁷⁷

1938-as tanulmányában Szabó (természetesen még nem későbbi vitapartnerével vitatkozva) a korábbi magyar történetírás nézeteivel száll szembe, vagy azokat pontosítja. Kora történészei közül is többnek (például a kor reprezentatív szintézise vonatkozó fejezete alkotójának, Hóman Bálintnak⁷⁸) az volt a véleménye, hogy az 1351. évi 18. articulus a jobbágyság szabad költözését mondja ki. Szabó István, akire, mint még látni fogjuk több ízben, alapvetően jellemző (valószínűleg jogászai képzettségéből is adódóan⁷⁹) a törvények szövegei mögött meghúzódó társadalmi determinánsok alapos elemzése, gondosan mérlegelve ezeket a körülményeket a szóban forgó esetben, arra a következtetésre jut: az 1351. évi törvények általában is a köznemesség érdekeit tükrözik (a köznemesség kialakulása után vagyunk nem sokkal, vö. Mályusz⁸⁰, e társadalmi réteg érdekérvényesítése a kor küzdelmeinek egyik fő tartalma), s ez húzódik meg e törvény háttérében is. Nevezetesen, ez nem a jobbágyok szabad költözését szabályozza és biztosítja, hanem a földesúr bírói fennhatóságáról rendelkezik, a szabad ispánságról⁸¹. A nagybirtokosok erőfölényük birtokában ugyanis azt a jogot igyekeznek érvényre juttatni, hogy a saját birtokukon elkövetett bűncselekmény kapcsán ő maga szolgáltatson igazságot, akkor is, ha a szóban forgó jobbágy más földesúr joghatósága alá tartozik. Az 1351. évi törvények ezt akadályozzák meg, a köznemesség (amely nem rendelkezik e privilégiummal) ennek ellenkezőjét kívánja elérni, s törekvései sikerrel járnak, azaz a szabad ispánság területi elvével szemben, a személyi elvet érvényesíti⁸².

„Míg a földesúri fennhatóságban a személyi elv érvényesül, amely azt kívánja, hogy a jobbágy részéről földesúra szolgáltatson elégtételt, addig a szabad ispánságban a területi elv ölt testet, mely a szabad ispánság területén a jobbágy földesúrára való tekintet nélkül a szabad ispánság birtokosa személyében jelöli meg az illetékes bírói fórumot. A két elv a gyakorlatban számos esetben kétségtelenül szembekerült egymással, s a nagyobb erő a szabad ispánság privilégium birtokosának, tehát egyházi és világi nagybirtoknak, a hatalmas városoknak s elsősorban a királyi földesúrnak a kezében van. E jog jelentősége akkor domborodik ki, ha tekintetbe vesszük, hogy a XIV–XV. században nálunk rendkívül gyakoriak voltak a földesúri hatalmaskodások, különösen a szomszédoknak valósággal háborúviselésig elmérgesedő erőszakosságai, melyek alkalmával gyakran estek *vulnera, laesiones, mortes, insendia et alia consimilia enormiae* [kiemelés az eredetiben].”⁸³

A köznemesség mindezt azért is törekszik érvényesíteni, mert 1347–49-ben kitör a pestisjárvány, utána számtalan jobbágytelek üresen marad, a jobbágyság sokkal könnyebben távozhat birtokosától, s mindennek alapvető vesztese a kisebb birtokos, aki gyengébb, s például eleve kevesebb számú jobbágyának szolgáltatásaira is jobban rá van utalva (ez vezet egy másik neuralgikus ponthoz e törvények kérdésében, nevezetesen a kilencedhez, de Szabó erről itt, 1938-ban keveset szól)⁸⁴.

„Ebben a felismerésben a törvénycikk védekezésnek látszik a nagybirtokok uraival szemben. Ez a törekvés megfelel általában az 1351. évi törvénykönyvnek, mely egészében a »regnicola«, a »nemes« tömeg sikere.

Az articulusban a jobbágyerőért folyik a küzdelem s e küzdelem éppen azért is oly heves és a törvények régiójáig felható, mert az 1347/49. évi »nagy halál« után országszerte megüresedett jobbágyházak állanak, és a jobbágyságban költözési vágy lángol fel, melynek vesztese elsősorban minden bizonnyal a gyengébb fél, a kisebb birtokos. Védeni a meglévőt, ez a törekvés húzódik meg az ugyanakkor kilencedet rendelő articulusban, s ez a cél fűti a XVIII. articulus mögött működő akaratot is, mikor a nemesek – mindenki

bírói hatalmát kívánja erősíteni saját alattvalóik felett, az erősebbek önkényes túlkapásaival szemben.”⁸⁵

A fentieket gondolja tovább Szabó 1954-es, a Századokban megjelent tanulmányában. Itt kifejtett nézeteit számos egyéb helyen megerősíti, így „A magyar parasztság történeté”-ben, az említett „A jobbágytság kialakulása” című előadásban, a „Tanulmányok a magyar parasztság történetéből” című kötetében, „A parasztság a magyarság történetében” című, a következőkben említendő írásában, de egyetemi előadásaiban is.⁸⁶

Az 1954-es szöveg apropóját az adta, hogy előzőleg Székely György az általa szerkesztett kötetben⁸⁷, amely a magyar parasztság 14. századi osztályharcairól szól (egyéb, „polgári” történésekkel együtt) élesen kritizálja Szabó nézeteit, s alapvetően mindkét a fentiekben vázolt lényegi tézist elutasítja. Szerinte az 1351. évi törvények a jobbágyi osztályharc törekvéseként felvetődő szabad költözési törvény megakadályozásáról szólnak, nem pedig a földesúr bírói fennhatóságáról. Cáfolja Szabónak a kilenced beszédésének kötelezettségéről szóló nézetét is (szerinte a fizetés kötelezettségét állapítják meg a törvények, tehát a jobbágyi állapot romlását, súlyosbodását bizonyítják, amely így újabb súlyos teherként nehezedik a jobbágyok vállaira).⁸⁸

„A jobbágyok szabad költözésének megátalására vonatkozik az 1351. évi törvény 18. cikke is. Ennek a cikknek értelmezése az irodalomban mind máig nem véglegesen tisztázott. Szabó István nagy anyaggal alátámasztott tanulmányában igyekezett megcáfolni azt a felfogást, hogy a törvénynek kapcsolata volna a szabad költözés kérdésével⁸⁹. Így igyekezett megcáfolni olyan jeles polgári történészeket, mint Szalay László, Horváth Mihály, Acsády Ignác⁹⁰ és számos jogtörténész felfogását, akik a törvénycíkket a *jobbágyköltözködés* jogának *megerősítéseként* fogták fel. Szabó István cáfolata ellenére Molnár Erik a cikket mégis a költözés jogának biztosítékaként tárgyalja⁹¹, úgy értelmezi, hogy a törvénycikk kereken eltiltja, hogy a földesúr költözni akaró jobbágyát régi tetteiért visszatartsa.”⁹²

„Nyilvánvaló, hogy amint a múlt és jelen század történészei, a 16. századi értelmezés ismeretében a törvénytár első kiadói is egyformán a költözéssel kapcsolatban állónak értelmezték a cikket. Szabó István szerint viszont nem erről van szó, hanem arról, hogy a törvény a bírói fórumot akarta megerősíteni a vétkes jobbágy földesurának személyében azokkal a földesurakkal szemben, akik az urak birtoka határain kívül piacra, malomhoz, folyóhoz, városba menő jobbágyokat elfogták és letartóztatták velük szemben elkövetett régi tetteikért, Szabó István szerint a törvény az ezzel kapcsolatos önkényes túlhajtások, ártatlanok bűnhődése ellen irányult. Szabó István ezt a törvénycíkket, amelyet az 1384. és az 1397. évi országgyűlés is megerősített, tehát csupán a jobbágyok feletti bíráskodás kérdésével hozta összefüggésbe.”⁹³

„A történetírás máig nem tudott határozott álláspontra jutni abban a kérdésben, hogy mi volt a szerepe az 1349. évi pestisjárványnak az 1351. évi kilencedtörvény kimondásában. Kétségtelen, hogy a pestis jelentőségét és magyarországi méreteit túlhangsúlyozó polgári felfogás nem állja meg a helyét.⁹⁴ Nem állja meg azért sem, mert a pestisjárványok hazánkban azelőtt és azután is voltak, de a lakosságnak olyan méretű megritkulását, hogy ez döntő változást idézett volna elő a jobbágytság költözködésében, nem eredményezték. Ezért nemcsak Szabó István már említett felfogását kell elutasítanunk, hanem Kring Miklósét is, aki az 1348. évi pestisjárványt a tatárjáráshoz hasonlítja és olyan népességapasztó csapásnak tartja, ami nagyban befolyásolta a magyar jobbágytság életének, kiváltképpen szabad költözési jogának alakulását⁹⁵, valamint Eckhart Ferencét⁹⁶, aki szerint a hazánkat több ízben is végigpusztító pestis a munkaerőt nagyon megritkította és nálunk is szükségessé tette a legfontosabb szolgáltatás egységes szabályozását. Ezzel

a felfogással szemben Molnár Erik lényeges megállapítását kell elfogadnunk, hogy ha a telkek pusztásodása a járványokkal összefüggött volna, akkor legmagasabb fokát a 14. század közepén a nagy pestisjárvány idején érte volna el, és azóta hanyatló, nem pedig emelkedő irányzatot mutatott volna.⁹⁷ Ehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy a munkaerő kereslet és a parasztság áttelepülése egyes birtokokról más birtokokra, illetve a parasztok elhurcolása a pestisjárvány előtt is gyakori volt Magyarországon.⁹⁸

Szabó tanulmányának kiindulásaként leszögezi 1938-as egyik fő megállapítását, miszerint az 1351-es törvények általában is a köznemesség érdekeit tükrözik, annak álláspontját érvényesítik, társadalmi háttérként tehát ezt mindenképpen tekintetbe kell venni. Ezután felidézi Székely véleményét, amit a szerző a készülő egyetemi tankönyv kéziratában is megerősített (a kéziratot – dokumentumaink bizonyítják ezt – Szabó maga is olvasta, illetve kritikus megjegyzésekkel látta el)⁹⁹.

„Székely György fejtegetésemet nem tartotta elfogadhatónak, s amellet tört lándzsát, hogy a törvénycikkben a szabad költözés jogáról van szó. A törvénycikkben szerinte azzal szemben állítottak tilalmat, hogy a földesurak az elköltözni készülő jobbággal szemben, indokolatlanul és »ürügyként« vádat emeljenek, s ezzel megakadályozzák a jobbágy elköltözését. Állásfoglalása nem éppen határozott, érvei is adatai szerinte is csupán »lehetővé teszik« magyarázatát. A kötet egy másik tanulmányában pedig azt állapítja meg, hogy a törvénycikk »többek között« a földesúri hatóságot, az ún. úriszéket szabályozza. A »többi között« a fentiek után nem más, mint a szabad költözés keresendő. Székely György a törvénycikk ilyen kettős értelmezését fenntartotta a magyar történelem egyetemi tankönyvének közelmúltban megvitatt sokszorosított kéziratában¹⁰⁰ is. Itt a törvénycikkben egyrészt arra irányuló szándékot ismer fel, hogy a földesuraknak megtiltották a költözni óhajtó jobbágnak »elévült« vétkek jogcímén való visszatartását, másrészt a törvénycikknek egyenesen azt a jelentőséget tulajdonítja, hogy a földesúri igazságszolgáltatás általa került a földesúri jogok sorába. Székely György tehát a törvénycikkben két önálló jogszabályt vél felfedezni: az egyikben a szabad költözés bizonyos akadályainak elhárításáról, a másikban a földesúri bírói hatóság statuálásáról történik gondoskodás.¹⁰¹

Szabó a következőkben gondosan mérlegeli a különböző, a törvény meghozatalára indokot adó eseteket, valamint egyéb törvényeket is, mint például Zsigmond 1405-ös törvényeit, amelyekben ismételt kimondják a jobbágy költözési szabadságát. (Nyilván azért, mert azt állandóan kijátsszák, viszont ez bizonyíték arra, ha a törvényalkotó ezt szabályozni akarja, akkor erről világosan beszél. Erről Székely szerint sincsen szó 1351-ben.) Hozzá szeretném fűzni mindehhez, hogy Szabó érvelésében alapvető szerepet játszik az argumentum, 1351-ben azért sem fontos a jobbágyok költözési szabadságának kimondása, mert a jobbágyság ezt 1298-ban már megkapta.¹⁰²

Egyik perdöntő bizonyítékként egy 1492. évi törvénycikket hoz fel Szabó István, ami szinte szó szerint megegyezik az 1351. évi XVIII. törvénycikk második részével, s az összevetés szerinte egyértelműen bizonyítja, hogy nem szabad költözésről, hanem földesúri bíráskodásról van itt szó (a korábban már jelzettek értelmében).¹⁰³

„Azt hiszem, hogy a fenti összevetéssel a XVIII. articulus kérdése megoldódik. Nem érhető félre: a királyi, főpapi, bárói és nemesi birtokokon a regnicolák jobbágyait »non possint impediri, prohiberi seu arrestari in rebus et personis« hanem ha a jobbágyok »vulnera, lesiones, mortem, incendia et alia consimilia enormia perpetrarent manifeste«, a panaszos jobbágyok uraitól kell igazságot kérnie. Talán nem lehet vitás többé, hogy az articulusban nem a szabad költözésről, hanem a földesúri bíráskodásról van szó.¹⁰⁴

A másik lényegi vitapont/vitakérdés Szabó és Székely között az 1351-es törvények VI. pontja, amelynek kapcsán (mint láthattuk) Székely polgári felfogásnak minősíti, hogy abban szerepe lett volna az 1349. évi pestis járványnak, szerinte ez sokkal inkább a jobbágyság osztályharcával van összefüggésben.¹⁰⁵

„Székely György »polgári felfogás«-nak minősítve elutasítja azt a megállapítást, mintha a jobbágykilencednek az 1351. évi VI. törvénycikk által történt bevezetésében az 1349. évi nagy pestisjárványnak, a »fekete« vagy »nagy« halálnak döntő szerepe lett volna. Megjegyezte, hogy e téves felfogást e sorok írója fejtette ki. Szerinte a polgári történetírók egyébként is túlhangsúlyozták az 1349. évi pestis magyarországi méreteit. Ez a felfogás szerinte nem állja meg a helyét azért sem, mert pestisjárványok voltak előbb és utóbb is, s ezek a járványok a lakosságnak a jobbágyság költözködésében »döntő változás«-t előidéző megritkulását nem vonták maguk után. Székely György a kilenced bevezetését végül is a jobbágyság osztályharcából vezeti le, s hangsúlyozza, hogy a polgári történetírás a kilencedteher bevezetésének az osztályharcra való összefüggését természetesen nem ismerhette fel.”¹⁰⁶

Szabó mindezzel azt szegezi szembe, hogy Székely tulajdonképpen itt sem értette meg a törvény valóságos intencióit, ugyanis a törvény nem a kilenced *fizetésének*, hanem a *beszedésének* kötelezettségét mondja ki. (Megjegyzendő, hogy Mályusz Elemér ezzel egyetért Szabó tanulmányáról írott lektori véleményében. Vö. Erős 2006, 309–310. o.)¹⁰⁷

A pestis mellett Szabó itt is rámutat (amint korábbi tanulmányaiban) a középkor végén megfigyelhető pusztásodás jelenségére, amelyet a városok korábban szintén érintett felszívó hatása idézett elő¹⁰⁸. Ezek, az egyébként 1349 után is újból és újból feltörő pestisjárványokkal olyan munkaerő hiányt eredményeztek, amelyet a nagybirtokosok a kilenced fizetés (ami, mellest, nem új, szokásszerűen korábban is szedték) elengedésével próbáltak ellensúlyozni, ezzel csalogatva birtokaikra a jobbágyokat. A kisebb birtokkal rendelkezők (a köznemesek) ezt nem tudták megengedni maguknak (kevesebb jobbágyuk lévén jobban rá voltak utalva szolgáltatásaikra), s ezért rögzítették törvénybe a beszedést. (A két törvénycikk ennek megfelelően összhangban is van egymással, mindkettő a köznemesség érdekeit szolgálja.¹⁰⁹) Az osztályharc így, Szabó szerint, bár jobbágy és földesúr között is folyt (jóllehet szerinte „a valóság talaját elveszítjük lábunk alól, ha az osztályharcot olyan történeti tényezőként fogjuk fel, mely tértől, időtől és a körülményektől függetlenül folyik”)¹¹⁰, elsősorban mégis a nagybirtokos és köznemes között zajlott.

„Az 1351. évi kilencedtörvényt a jobbágyerőért folyó versengés hozta létre, viszont az 1349. évi »nagy halál« nyomában természetesen kiéleződött ez a verseny. Ha egyes földesurak érdekeinek meg is felelt jobbágyaiknak szolgáltatási kedvezményekkel, ez esetben a kilenced elengedésével való növelése, a földesúri alap-érdek mégis az maradt, hogy egyik birtokos jobbágyának se legyen jobb dolga, mint a másikénak, a jobbágyok terménybeli alapterhét, a kilencedet szedje be egyik is, másik is, legyen tehát a kilenced minden földesúr által egyformán szedendő egységes úri adó.”¹¹¹

Mindezt alátámasztják tanulmányának utolsó, befejező sorai is, ahol a következőképpen fogalmazza meg a két törvény elemzéséből adódó tanulságokat:

„Amikor a nemesi rendek a jobbágyok letartóztatásáról, a kilencedről és a jobbágyok erőszakos elviteléről törvényt kívántak, egyformán a feudális földtulajdon alapján álltak, a feudális birtokos és a jobbágy ellentétének vonalán mozogtak. Azonban érdekellentétek működtek a feudális föld tulajdonosai között is. Arról győződhetek meg, hogy a hatalmas feudális urakat és a nemesi zömöt – a közös alapérdekeken túl – érdekösszeütközések és érdekharok állították szembe egymással. Összeütköztek a

jobbágyért, e döntően becses termelőerőért. Az 1351. évi jobbágytörvényeknek ilyen érdekösszeütközések adtak életet. Nélkülük azonban meg sem érthetők igazi távlatukban. Az 1351. évi decretumban a nemesség az aranybulla mellé a maga rendi állapotának és személyes kiváltságainak védelmére új törvényeket, új »libertas«-okat kívánt állítani. Nem véletlen, hogy a hatalmasoktól fenyegetett nemesi tömeg új szabadságai között helyet foglaltak a jobbágytörvények: ezekkel is fenyegetett érdekeinek igyekezett támasztékot nyerni.¹¹²

(Egy kis filológia: Szabó István előadása a parasztságról az 1940-es évek második felében) A következőkben egy rövid kitérőt tennék Szabó István egy parasztságtörténettel kapcsolatos előadására, amelyet minden bizonnyal az 1940-es évek első felében tartott¹¹³. Részben azért tartom ezt indokoltnak, mert az itt kifejtettek sok tekintetben megvilágítják Szabónak a magyar parasztság történetére vonatkozó nézeteinek háttérét, részben pedig azért, mert e kisebb lélegzetű írásokban Szabó, miután kivonatolja a korábbiakban fejtegetett nézeteit a parasztság középkori (illetve honfoglalás kori) történetére vonatkozóan, e nézeteket a parasztság újkori történetére kiterjesztve is tovább gondolja, ami bizonyítja, hogy itt rendszeresű keretekbe foglalhat, átfogó szemlélettel van dolgunk.¹¹⁴

E tanulmányokat először Kósa László tette közzé a Protestáns Szemlében (1996), illetve a Szabó István emlékkönyvben (1998), jómagam újra közöltem mindkettőt 2006-ban¹¹⁵. Amint a 2006-os közlés alkalmával megjegyeztem¹¹⁶, Kósa László két publikációját szakmai szempontból erősen kifogásolhatónak tartom, mert értelmező jegyzetek, s például a keletkezés körülményeinek tisztázása, egyáltalán a szövegek valamilyen szintű értelmezése nélkül közölte az írásokat. Szintén 2006-ban jeleztem az egyik előadásra vonatkozó feltételezésemet, ami ráadásul támpontot adhat a közelebbi datáláshoz is. Hosszabb filológiai latolgatás után ugyanis arra a következtetésre jutottam, hogy Szabó „A parasztság a magyarság történetében” című írása a történészek a „Tanulmányok a magyar parasztság történetéhez” című, 1948-as kötetének az eredetileg szintén publikálni kívánt előszava. Ez végül, nem tudni milyen okokból (talán terjedelmi, de véleményem szerint semmiképpen sem szemléleti indokkal), nem került bele a kötetbe.¹¹⁷

Feltevésemet Szabó Istvánnak Hajnal Istvánhoz írott, 1946–47-es keltezésű leveleire alapozom. E levelekben Szabó tájékoztatja Hajnalt tervezett kötete tartalmáról, s a könyv bevezetőjeként „A parasztság a magyar történelem mérlegén” című írását jelöli meg.¹¹⁸ Amint a későbbiekből kiderül, Szabó eredeti tervezete jelentősen módosult, s a kötetből kimaradtak olyan tanulmányok, mint például „A jobbágy megnemesítése”, vagy „A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság időszakában”, amely ekkor külön kiadványként látott napvilágot.¹¹⁹ (Utóbbi részletes, alapvető szemléleti üzenetét is firtató elemzését egy további tanulmányban végzi el jelen sorok szerzője.¹²⁰) Ami miatt az írást (amely persze valóban elhangozhatott előadásként az Eötvös Kollégiumban, mint ahogy Kósa László állítja¹²¹) a jelzett kötet eredetileg bevezető részének tartom, az egyrészt a tanulmány tartalma, amely átfogóan beszél a magyar parasztság történetének fő kérdéseiről, néhány ízben felidézve a tanulmánykötet egyes írásainak tematikáit és eredményeit. Másrészt a tanulmány befejezése igazolja feltételezésemet, amelyben Szabó expressis verbis használja a parasztság a magyar történelem mérlegén fordulatot. Itt kifejti, hogy azért van szükség az ilyen jellegű vizsgálatokra, mert ez más társadalmi rétegek esetében már megtörtént, ráadásul a parasztság „a magyarság létét tápláló népi forrás”, parasztság és magyarság tehát a magyar történelemben egybefonódott.¹²²

„A parasztságnak az önmagán túlvetülő története meglehetősen hangtalan és talán szintelen is, de a magyarság történeti életének a mérlegén a helye”¹²³. Más társadalmi

osztályokét régen reáhelyezte a közfelfogás, és valóban joggal azokat is: az egyiknek a magyarság ezeréves politikai létében, a másiknak a gazdasági fejlődés európai lendületében vagy a szellemi élet megformálásában kristályosodik ki a történeti műve. Műveik a magyar történelem egységébe épültek, de észre kell abban venni a parasztságnak eddig hangsúlyozatlan szerepét is. A történeti magyar parasztságnak ezen a vetületen elsősorban a magyarság létét tápláló népi forrás [!], az ősi kultúrjavak örökítése, az állam izzadásgalossága és a társadalmi vérkeringés megújítása jutott osztályrészéül: parasztság és magyarság¹²⁴ a történelem ábráján gyökeresen egybefonódott.¹²⁵

Előadásában egyébként Szabó összefoglalja és megismétli, egyúttal átfogó szemléleti keretbe illeszti az egyéb tanulmányokban kifejtett nézeteit és eredményeit. Így a középkor vonatkozásban újra kifejti a jobbágyság egységesüléséről korábban elmondottakat, megerősíti az 1351-es törvények értelmezésével összefüggő nézeteit, a jobbági katonáskodás, telekkatonaság és zsoldoshadsereg, valamint például az 1437-es és 1514-es felkelések értékelésével/elemzésével összefüggő, az előzőkben már érintett gondolatait.¹²⁶

Alapvetően újnak tekinthetők (legalábbis az itteni rekonstrukcióban) Szabónak a kora újkori fejlődésről vallott meglátásai. A következőkben még részletesen görcsö alá veszem az erre vonatkozó felfogását, vázaltszerűen viszont Szabó itt is megfogalmazza: 1514 után a nemesség törvényben rögzíti a jobbágyság örökös röghöz kötését, a költözködési jog, sőt mindennemű (pl. tulajdonlási) jogának és szabadságának megvonását¹²⁷, ezt azonban a társadalom alapvető szerkezeti viszonyai, szövedéke miatt sem tudta hosszabb időn keresztül betartani és érvényesíteni.¹²⁸ Az ország területe ebben a korszakban egy jórészt állandó jobbági migráció színterévé lett, így az örökös kötelék nem tudott meggyökeresedni, az örökös jobbágyság mellett egy szabadköltözési joggal rendelkező réteg emelkedett fel. A 18. században ehhez járultak a nagy telepítések szerződéses jobbágjai, aminek következménye a parasztság két tömbre való szakadása lett.

„Így történt, hogy az örökös jobbágyság korában a falvak lakossága végül is jóformán teljesen kicserélődött: az ország egy szüntelenül hullámozó jobbágy migráció színtere volt.¹²⁹ Az örökös kötelék rendszere nem tudott megkövesedni, s ilyen körülmények között az örökös jobbágyságban végül is kezdett egy más szolgálatát feltételekhez kötő szabadköltözködésű jobbágyréteg megjelenni. Ez a réteg azután a XVIII. században a nagy telepítések szerződéses jobbágyaival hatalmasul felduzzadt, úgyhogy a valóságban ekkor már két tömbre vált parasztságunk: a »szabadmenetelűek«-ére és az »örökös kötelezettségű«-ekére.¹³⁰”

Külön felhívnom a figyelmet Szabó érvelésében a jobbágy tulajdonlási jogával kapcsolatos fejtegetésekre, amelyről ekkor külön, nagyszabású tanulmányt készített, erre még hamarosan visszatérek¹³¹. Szabó itt is aláhúzza, hogy ezt a kérdést lényegileg a szokásszerűség határozta meg (Werböczy inkább csak a legfontosabb elveket összegezte); ennek lényege a jobbágybirtok/jobbágytelek örökölhetősége és elidegeníthetősége volt, különösen az írtásföldek és a szőlőbirtok esetében, sőt a „közép-kelet európai jobbághoz képest nálunk nagyobb elismeréshez jutott a jobbágyözvegy joga”¹³².

Bizonyos esetekben nem érvényesülhetett persze maradéktalanul ez a rendelkezési jog, ugyanakkor inkább érezhette magát tulajdonosnak a jobbágy, mint cseh-morva, keletnémet, lengyel vagy orosz osztályos társai, s nem véletlen, hogy az 1848-as törvények nem is mondták ki azt, hogy az úrbéres föld a jobbágyok tulajdonába megy át, csupán a földesúri terheket oldották le róla.¹³³

„A magyar jobbágybirtok elvei még a középkorban alakultak ki, s a szokások¹³⁴ szívós erejével áttevődtek az örökös jobbágyságba is. A jobbágy rendelkezési joga mindenképpen hiányos volt, a jobbágy azonban valamennyire nálunk az örökös röghöz kötés ko-

rában is magáénak érezte javait. Úgy élt birtokán is, mint örökös vagy örökössé teendő földjén, magáénak nevezte és tudta, több joggal, mint ugyanakkor a cseh-morva, kelet-német, lengyel vagy orosz parasztság.¹³⁵ Az 1848-ban felszabadított magyar jobbágyság természetes magáéként is vehette kezébe a jobbágyföldet. Az 1848. évi törvények nem is mondták ki, hogy az úrbéres föld a jobbágy tulajdonába megy, csupán a földesúri terheket oldották le róla, ezzel a birtokjog rendezését már elintéztnek is tekintették.¹³⁶ A személyi és vagyoni rendelkezésnek csonkán-csorbán, de valamennyire mégis mindig megtartott elemei sarjadoztatták a legsüllyedettebb jobbágykorban is a magyar parasztság emberi és társadalmi öntudatát, szabadságigényét és földszerelmét.¹³⁷

E folyamatokkal párhuzamosan vizsgálja Szabó a kora újkori társadalmi és gazdasági fejlődés egyik legfontosabb jelenségét, a termeltető és adóztató nagybirtok problémáját is, közelebről persze annak magyarországi vonatkozásait. (A Grundherrschaft-Gutsherrschaft további elemzéséről egyéb tanulmányokban esik majd szó.¹³⁸) Itteni megállapítása szerint is, a termeltető nagybirtok újbóli előtérbe kerülése már a középkor vége felé megfigyelhető folyamat, ami a birtokos parasztság társadalmi hanyatlásához, gazdasági elnyomódásához vezetett. A szóban forgó időszakban (16–17. század) ez azonban nem emelkedett igazán nagy jelentőségre, a földesúr inkább a nemesi földhöz kapcsolódó egyéb jogosítványok erőteljesebb kihasználásával juttatta érvényre saját érdekeit (így az erdő, legelő használatának külön megfizetése, borkimérés, mézsárszék, malomtartás joga, illetve a jobbágy terményeit is ő vásárolta fel, vagy ő látta el annak fogyasztási szükségleteit, s utóbbiaknak hasznát ő maga fölözte le.)¹³⁹

Ez a speciális magyar nagybirtok így lényegileg egyfajta átmenetet képezett a termeltető és adóztató nagybirtok között, amelynek sajátos velejárója bizonyos mértékű jobbágyvédelem is: a földesúrnak ugyanis érdeke volt a jobbágyüzemek életképességének, sőt gazdaságosságának fenntartása, hiszen jövedelmeinek meghatározó részét éppen ezek szolgálmányaiból kapta.

„Ez a sajátos, tulajdonképpen az adóztató és termelő uradalom között [! – kiemelés tőlem – E. V.] megrekedt, a magyar nagybirtok jövedelme túlnyomó nagy részét nem a saját eszközével folytatott termelésből, hanem jobbágypénz szolgálmányai mellett elsősorban a birtokhoz kapcsolódó jogosítványok kihasználásából nyerte, viszont ez azt jelentette, hogy az uradalmi rendszer valójában a jobbágyüzemeken nyugodott¹⁴⁰. Ez a rendszer éppen nem volt kíméletes gazdasági lehetőségei kihasználása és ennek megfelelően jobbágyai gazdaságainak megterhelése terén, egész szerkezete mégis a jobbágygazdaságokon épülvén fel, ezek fenntartása és üzemképessége fontos gazdasági érdeke volt. Így fejlődött ekkor ki nálunk egy nagyon is utilitárius földesúri jobbágyvédelem¹⁴¹. A birtokos a gazdasági kihasználhatóság mellett a jobbágygazdaság teljesítőkétségének megtartására, sőt fokozására is törekedett, megüresedett jobbágytelkeire kedvezményekkel keresett új paraszttelepéseket, szorosan kézben igyekezett tartani uradalmi tisztviselőit, akik elsősorban voltak legtöbbször a jobbágypanaszok és keserőségek okozói. A magyar parasztság történetének végeredményben ez a korszaka tanúskodik arról legkifejezőbben, hogy milyen sokrendű és változatos tényező hatása alatt formálódott a parasztnép élete. Uralmi változások, állampolitikai célok, az uralkodó szempontjai, egymással is ellentétes nagybirtokosi és kisbirtokosi érdekek, a gazdasági lehetőségek, a társadalmi szemlélet tartalma, valamennyi a parasztelelet elevenébe vágott, egyszerre nyomták és emelték, miközben a paraszt földjéhez kötve, de – amíg lehetett – ragaszkodva is ahhoz, tulajdonképpen egy mély európai fejlődés vonulatában szorongott.”¹⁴²

A 18. századi fejleményekből Szabó fontosnak tartja az állami jobbágyvédelmet, valamint az úrbérendezést, amely szintén állami ellenőrzés alá vonta a jobbágyrendet.

Lényeges tendencia még a korban az ún. majorsági zsellérség kialakulása, amelynek problémáit 1848-ban sem rendezték, csak jóval ezután, s akkor is az úrbéres jobbágyokéhoz képest hátrányosan.¹⁴³

Alapvető jelentőségűnek, s így jelentést hordozónak tartom Szabó előadásának következő részét, amely bár szintén történeti érvekre hivatkozik (azaz történeti alapozottságú), inkább elvi, majdhogynem fogalmi-normatív szempontokat vet fel, s több vonatkozásban érintkezik Szabó „Nemzetszemlélet és magyarságtudat” című cikksorozatával. Utóbbi azért is kézenfekvő, mert a két szöveg egymástól nem túl távoli időpontban keletkezhetett. (Ha feltételezésem helytálló Szabó szóban forgó írásával kapcsolatban.)¹⁴⁴

Az egyik legfontosabb érintkezési pont az, hogy Szabó megismétli az ott kifejtett gondolatot: a magyar politikai ideológiában egészen a 19. századig a rendi nemzet még Kézaiig visszanyúló gondolata dominált, amely csak a nemességet tekintette („törzsökös”) magyar származásúnak, s a szolgaréteget, a későbbi jobbágyokat az itt vagy más-hol meghódított idegen népek leszármazottjainak tartotta.

Werbőczy különbséget tett *populus* és *plebs* között¹⁴⁵, előbbi jelentette a politikai nemzetet reprezentáló nemességet, utóbbi a politikai jogok nélküli jobbágyságot, s e nézetből átfogó politikai ideológia fejlődött ki. Szabó ezzel szemben kifejti, hogy e felfogás már csak azért sem helytálló, mert (amint szó volt róla) a magyarság számarányában a szolganép-jobbágyság mindig kb. tízszerese volt a nemességnek, s a honfoglalás idején nehezen képzelhető el, hogy utóbbi asszimilálta volna magához az előbbit (ami az etnikum magyar jellegét ekképpen biztosította volna).¹⁴⁶

„A köztudatban többé-kevésbé egymást fedő fogalomként élt már a magyar nemzet és a magyar nemesség, s a nemesség fogalma egyre jobban azonosult a honfoglaló magyarság fogalmával, nem számolva azzal, hogy a magyarság kilencztednyi paraszttömegének – pusztán az értelem utalására is – helyet kellene talán juttatni a honfoglaló társadalomban.¹⁴⁷ Annak feltételezéséhez ugyanis, hogy a magyarság tízannyi szolganépet vagy akár a magáéhoz hasonló tömeget is felszívott volna – méghozzá rövid idő alatt, hiszen a XI. század óta rohamosan gyarapodó történeti adatokban ilyen tömeges átváltozásokat már nem figyeltünk meg – több hipotetikus elem szükséges, mint az ellenkezőjéhez¹⁴⁸. Nem kétséges, hogy a parasztság, de nemkülönben, sőt talán még inkább a nemesség is keveredett az idők folytán, azonban a honfoglalókat a nemesekkel egynek tekintő rendi ideológia nyomása alól ideje felszabadulni köztudatunknak. A magyar parasztságnak ugyanott ringott a bölcsője, ahol a nemességé, a nagy keleti sztyeppéken, ugyanazt a nagy mezőt járták, s természetes magyarságukat egyforma tényezők szülték és örökítették az újabb nemzedékekre.¹⁴⁹”

Szabó előadásának második, inkább elvi jelentőségű részéből még a következőket kívánom kiemelni: egyrészt megerősíti azt a szintén a „Nemzetszemlélet és magyarságtudat”, de a korábbi asszimilációról szóló tanulmányaiban is kifejtett álláspontját¹⁵⁰, miszerint a magyarság fundamentumát képező parasztságnak alapvető életkerete a falu, amely a hagyományok jegyében a paraszti kultúrának bölcsője és őrzője is, s amely így a magyar népi egyéniség letéteményese. Nem véletlen, hogy Bartók és Kodály a parasztfalvak melódiaiban találtak rá a saját zenei világuk kútfejét képező motívumokra.

„Bár történeti kutatásunknak éppen a kultúráramlatok, valamint az ősi kultúrähagyaték viszony tekintetében még sok a tennivalója, azt megállapíthatjuk kockázat nélkül, hogy a magyarság önmagát kifejező sajátos kultúrája a magyarság egyes társadalmi rétegeiben nem egyformán állta az idők viharát, s hogy e tekintetben nem csupán a társadalmi rétegek anyagi mozgékonyasága játszott szerepet, hanem az életformának a társadalmi rétegek helyzetéből adódó rugalmassága vagy merevsége, a *hagyományok megtartásá-*

nak [az én kiemelésem –E. V.] külső-belső indítékai is. Nem véletlen, hogy Bartók és Kodály, amikor ősi magyar melódiák után kutattak, parasztfalvakban találtak azokra. A parasztfalvak mélységeiből kell felhozunk az ősi magyar lélek, gondolatvilág és művészi kedv elemeit is, egyszóval mindazt, ami kultúránkban az ősi magyarságot fejezi ki. A parasztságnak az önmaga történetén túlmenő, a magyarság egyeteme szempontjából is meghatározható jelentőségét elsősorban tehát az jelenti, hogy van magyarság, hogy van egyénisége, és van sajátos önmagát kifejező kultúrája. Nyilvánvalóan néma történeti szerep ez, de a magyarság történeti létében annál nagyobb a jelentősége.”¹⁵¹

Másrészt Szabó a befejező részben a korábbiakban már felidézett megállapításhoz jut el: a magyarság túlnyomó többségét a parasztság teszi ki, úgyis mint egy nagy népi medencét képező fundamentum (a maga kilenc tized résznyi számarányával), de úgy is, hogy az egyéb társadalmi osztályok és rétegek, így a polgárság, a nemesség, sőt a zsoldos katonaság is az alapvetően társadalom alatti (tehát nem emancipált, politikai vagy társadalmi szuverenitással nem rendelkező) parasztság soraiból nőtt ki.¹⁵²

„A társadalom alá szorult parasztság azonban végül is nemcsak mint parasztság, nemcsak saját osztálya képviselőjében jelenhetik meg a történelem ítélszéke előtt. Más társadalmi osztályok gyökerei is elsősorban a parasztság talajában ágaztak szét. Gondoljunk elsősorban arra, hogy a városok polgársága tulajdonképpen a parasztságból nőtt ki.¹⁵³ Az európai városodás forrásai a parasztság tömegében fakadtak, a középkor második fele óta megszülető városok kereteit ez duzzasztotta fel, s ez táplálta továbbra is új és új elemekkel. A nagy részben idegen lakossággal született magyarországi városokat sokszor a beköltöző, nemesleveleiket polgárlevéllel felcserélő nemesek, de még nagyobb számban a városban szabadságot, nagyobb személyi függetlenséget kereső jobbágyok-parasztok tették annyira-amennyire magyarrá. Más esetekben egyes parasztközösségek együttesen nőttek ki a parasztságból és léptek egy másik társadalmi kategóriába.”^{154, 155}

(Összegzés) Hogyan összegezhetjük Szabónak a középkori magyar parasztság történetére vonatkozó nézeteit?

Mindenekelőtt egyszerűen leszögezném, hogy mindez csak részösszegzés lehet, hiszen az egyéb tanulmányokban történő, Szabó Istvánnak a parasztság újkori történetéről szóló nézeteiről folytatott analízisek mindennek további elmélyítésére adnak lehetőséget.¹⁵⁶ Másrészt szintén leszögezendő, hogy Szabónak a fentiekén kívül számos egyéb műve is van a kérdéskörrel összefüggésben (pl. a részben már említett „A prédium”, A magyar mezőgazdaság története, a Magyarország középkorvégi népességéről szóló írás, illetve a falutörténeti tanulmányok), ezeket azonban a hatvanas évek munkáit tárgyaló külön tanulmányban kívánom elemezni és bemutatni.¹⁵⁷

A fentiekből az is világosan látható, hogy Szabó nézetei az 1950-es évek elején alapvető ellentétbe kerültek a fennálló hatalom által képviselt ideológiával.¹⁵⁸

Kérdés persze, hogy mi ennek a szembenállásnak a tulajdonképpeni elvi háttere?

Korábban már több szerző megfogalmazta (magam is utaltam erre), hogy Szabó nézetei a népi ideológiával hozhatók összefüggésbe.¹⁵⁹

E nézet alátámasztására éppen az itt tárgyalt kérdésekre vonatkozóan konkrét bizonyítékunk, dokumentumunk is van. Szabó 1946/47-es, „A parasztság a magyarság történetében” című előadásának ugyanis van egy pendant-ja, „Parasztságszemléletünk alakulásáról” címmel, amely feltevésem szerint hasonló időszakból származik.¹⁶⁰

Ebben az írásban/előadásban Szabó a 18. századtól kezdődően tekinti át a parasztságról való nézeteket. (Az írás így több szemszögből rokon a „Nemzetszemlélet és magyarságtudat” című 1943/44-es cikksorozattal.¹⁶¹) Fő megállapítása szerint ugyanis ekkor ve-

tődtek fel először a parasztság mibenlétéről megfogalmazott elméletek, egyáltalán, ekkor fogalmazódott meg először, hogy a parasztság önálló társadalmi réteg, amelynek problémái alapvetően megoldatlanok, legfőképpen Bél Mátyás és Tessedik Sámuel, valamint Berzeviczy Gergely munkáiban¹⁶². A korszak uralkodó szemlélete azonban a nemzeti-rendi nemzetfelfogás volt, ennek következtében azután még a dualizmus időszakában is, Beöthy Zsolt irodalomtörténetében a magyarságot a „volgai lovas” nemességgel azonosította, a parasztságot pedig (még Kézai Simonra visszamenő ideológia ez) csupán idegen elemekből összeverődött, nem magyar szolgarétegek utódainak tekintette.¹⁶³ Nem segítette a parasztság mélyebb, realisabb megismerését a Gárdonyi (Göre Gábor) vagy a Mikszáth-féle parasztromantika sem.¹⁶⁴

A parasztság, a nép igazi felfedezése a két világháború közötti időszakra maradt, főként a népi írókra, illetve pl. a Sarló, Erdélyi Fiatalok, Márciusi Front pozitív szerepét emeli ki Szabó, akiknek tevékenysége 1945 után is felvállalható¹⁶⁵. De hasonló törekvéseket lát a nyelv- és a történettudományban, illetve a szellemi élet egyéb területein (pl. díszítőművészet, zene, Bartók és Kodály), s főként Szekfű Gyula és Horváth János, valamint Györfly István törekvéseit tartja ebben irányadónak.¹⁶⁶

Mindezzel azonban elérkeztünk a Szabó nézeti alakulásában véleményem szerint döntő szerepet játszó másik fő forráshoz, nevezetesen történettársaihoz. Amint egyéb tanulmányokban¹⁶⁷ még utalni fogok minderre, ugyanis Szabó elképzeléseiben alapvető jelentőséget tulajdonítok a Domanovszky-iskola, valamint Mályusz Elemér¹⁶⁸ és az ő tanítványai hatásának, amit megerősítenek Szabó korábban idézett műveinek utalásai is (pl. Kring Miklós, Pleidell Ambrus, Wellmann Imre, Illa Bálint, Fügedi Erik, Maksay Ferenc műveire).¹⁶⁹

Különös jelentőséget tulajdonítok Hajnal István¹⁷⁰ hatásának, aki – mint erre korábban világos bizonyíték volt – Szabó 1948-as kötetének egyfajta mentora is volt, egyértelműen olvashatta Szabó 1948-as kötetének korábban idézett bevezető, elméleti-ideológiai összegzését¹⁷¹. A szövegben található utalások, főként a szokásszerűségekre vonatkozóan, Hajnal nézeteire is, de magát a gesztust is fontosnak tartom, hogy Szabó, a végül egyébként a Teleki Pál Tudományos Intézet kiadásában megjelent könyv bevezetőjét Hajnal Istvánnak küldte, illetve az ő támogatását kérte szóban forgó tanulmányainak megjelenéséhez.¹⁷²

Joggal vetődik fel az a kérdés is, hogy mi ezeknek a hatásoknak (mind a népi ideológiáé, mind a Domanovszky- és a Mályusz-iskoláé, illetve Hajnal Istváné) a fő tartalma?

Véleményem szerint, s ez a későbbiekben még nyilvánvalóbb lesz, de Szabónak a középkori parasztság történetével kapcsolatos nézeteire is jellemző, hogy mindez egy *harmadik utas* szemlélethez köthető¹⁷³. Nem lehet elfelejteni, hogy Szabó e tanulmányában (vö. „A középkorvégi parasztlázadások”, „A parasztság a magyarság történetében” stb.¹⁷⁴) is a magyar fejlődés egy átmeneti jellegéről beszél, azaz pl. a magyar parasztság helyzetét Európa nyugati és keleti része között egyfajta átmeneti állapotban jelöli meg. Ennek az átmenetiségnek több eleme van, például a nagybirtok kérdésében (erre egyéb tanulmányokban még visszatérek), de például a parasztság emelkedő helyzetében, amely egyértelműen elhatárolja a magyar viszonyokat Kelet-Európától (Szabó szövegében a keletemet, cseh-morva, orosz viszonyoktól).¹⁷⁵

Már Szabónak ezekben a szövegeiben is feltűnik, és a későbbiekben (vö. 1948-as kötet, „A jobbágy birtoklása”, de a falutörténeti monográfiákban is a hatvanas évekből, valamint „A debreceni közösség”, „A jobbágy megnevesítése”, „Úr és paraszt” kötetbeli tanulmány¹⁷⁶) döntő szerepet kap részben a „szokásszerűség”, részben a „közösség” gondolata, utóbbi jobbára a Tönnies által használt „Gemeinschaft” értelmében. A kettő

– Hajnal Istvánnál is – olyan viszonyban áll egymással Szabónál, hogy szerinte pl. a jobbágy és a földesúr viszonyát sem feltétlenül az antagonisztikus szembenállás, az elkeseredett osztályharc jellemzi, hanem mindezt sok vonatkozásban a „szokásszerűség”, azaz az egyéni érdekeknek a közösségi értékekbe, a „tradícióba” való integrálása közvetíti (s így jobbágy és földesúr sok vonatkozásban „közösség”-et alkotnak). Jobbágy és nemesség között Szabó szerint alapvető átjárás van (különösen a nemesség alsó, számszerűleg persze nagy többségben lévő, és a parasztság felső szintjein), s mint láthattuk, a középkorvégi parasztlázadásokat is nem a jobbágyság romló, hanem emelkedő helyzete magyarázza.¹⁷⁷

Ez a „közösségi”, kölcsönösségi gondolat gyökeresen eltér az akkori fennálló hatalom „közösségi” gondolatától¹⁷⁸, hiszen nem a tulajdon közösségén (s így a teljes, kommunisztikus egyenlőségen) alapul¹⁷⁹, másrészt Hajnalhoz (és Szűcs Jenőhöz)¹⁸⁰ hasonlóan Szabónál is nagy szerepet játszik az egyéniség, az egyéni autonómia, a tulajdon¹⁸¹ parasztságban megtestesülő ösztöne, amely viszont így ismét csak egy harmadik utas koncepciót idéz fel.

(Csak utalni lehet itt arra, hogy Szabó az 1950-es évek lektori bírálataiban, egyetemi előadásaiban, leveleiben azért is utasítja el a „zweite Leibeigenschaft” / „második jobbágyság” tézisért, mert a marxista értelemben vett „első jobbágyság” meglétét sem látja igazoltnak magyar területeken.¹⁸²)

Amint korábban említettem, mindez különösen a kora újkori parasztság történetének vizsgálatakor mélyül el és terebélyesedik ki, amelyet egyéb tanulmányokban fogok behatóbban vizsgálni.

A továbbiakra való átvezetés persze a korábbiakban már részben megtörtént, hiszen Szabó „A parasztság a magyarság történetében” című említett írásában a parasztság további történetére vonatkozó több alapvető megállapítását is előre bocsátja¹⁸³. Ráadásul azt is világosan megfogalmazza, hogy a parasztság történetének vizsgálata mögött lényegi és átfogó szemléleti elemek húzódnak meg, ugyanis a parasztságot az egész magyarság megtestesítőjének, a magasabb/egyéb társadalmi rétegek medencéjének, „a magyarság létét tápláló népi forrás”-nak tekinti, ami a felidézett népi ideológiával való alapvető kongruenciát is jelenti.¹⁸⁴

JEGYZETEK

* A tanulmány részlet egy a Szabó István életművét feldolgozó monográfiából. A monográfia további fejezetei szintén itt, a Valóság című folyóiratban fognak megjelenni. Szabónak a Debrecen és az Alföld történetére vonatkozó tanulmányairól a Valóság 2017. februári számának 19–52. oldalán jelent meg a szerző cikke.

1 A korábbi irodalomból vö. pl. SÁNDOR Pál: *A magyar agrártörténeti irodalom kritikája. Századok*, 1954. 2–3. 373–419. FÜR Lajos, 1976. Bevezető. Szabó István – pályakép. In Szabó István: *Jobbágyság – parasztság. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. 7–30. Budapest: Akadémiai. OROSZ István: *A debreceni agrártörténeti iskola. Debreceni Szemle*, 1986. 1. 2 53–65. FARAGÓ Tamás: *Parasztságtörténet és*

történetírás. (Meditációk Szabó István tanulmánykötete kapcsán.) In FARAGÓ Tamás: *Tér és idő – Család és történelem*. (Társadalomtörténeti tanulmányok. 1976–1992) Miskolc, 1999. 296–307. Eredetileg, és „megcsonkított” szöveggel, Tiszatáj, 1977. 10. 76–80. RÁCZ István: *Szabó István emlékezete. Debreceni Szemle*, 1999. 1. 96–103. ERŐS Vilmos: *Utak a népi séggtörténethez: Mályusz Elemér és Szabó István. Századok*. 2013. 1. 33–62. (Benne: WELLMANN Imre: *Szabó István az agrártörténetirő*. 56–62.) CSÍKI Tamás: *Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történeti irodalomban. (1945-ig)*. Debrecen, 1993. 114–121. Vö. SZABÓ István: *Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Századok*, 1938. 1. 10–59.

- SZABÓ István: Az 1351. évi 18. törvénycikk. In *Szentpétery Imre Emlékkönyv*. Budapest, 1938. 419–439.
- 3 Vö. SZABÓ István: *A magyar parasztság története*. Budapest, 1940.
- 4 Vö. SZABÓ, Stefan: *Ungarisches Bauerntum. Ungarn*, 1940. 219–227; SZABÓ, Étienne: *Du serf perpétuel au paysan libre. Nouvelle Revue de Hongrie*, 1940. (63. köt.) 382–387.
- 5 Vö. *A harmadik út felé. (Szabó István történelmi cikkekben és dokumentumokban.) Szerk., összeállította és a jegyzeteket írta ERŐS Vilmos. Budapest, 2006. (A továbbiakban A harmadik út felé.)* Illetve a következők.
- 6 Vö. SZABÓ István: *Parasztságunk története. In Magyar föld – magyar nép*. Budapest, 1943. 280–320. SZABÓ István: *A debreceni tanyarendszer kialakulása. Föld és Ember*. 1929. 5. 214–244. Az említett recenziók bibliográfiai adataira vö. BITSKEY Istvánné: *Szabó István 1898–1969*. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanárainak munkássága I. Debrecen 1982. A Szabó István által ismertett művek például: KOMORÓCZY György: *Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Századok*, 1933. 7–8. 205–214. SZABÓ Dezső: *A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában*. 1. köt. – Bp., 1933. *Századok*, 1934. 2. 244–246. WELLMANN Imre: *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770–1815. esztendőkre. Századok*, 1934. 9–10. 432–435. GÜNTHER Franz: *Der dreissigjährige Krieg und das deutsche Volk. Századok*. 1942. 4–6. 214–217. Az Annales recenzióhoz vö. KÖVÉR György: *Az Annales születése és a magyar gazdaságtörténet-írás. In „A francia história hazai nagykövete. Ünnepi kötet Papp Imre 65. születésnapjára. Szerk.: BARÁNY Attila – GYÖRKÖS Attila – PALLAI László*. Debrecen, 2013. 215–223. (219. o. 20. lj.)
- 7 Vö. *A harmadik út felé*. 2006. 218–235; 235–249. Illetve a következők.
- 8 Vö. SZABÓ István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest, 1948.
- 9 Vö. SZABÓ István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyág korában*. Budapest, 1947. A széleskörű elméleti és forrásbázison készült tanulmányról egykorán mindössze egy recenzió készült, de akkor az sem jelenhetett meg, csak több mint harminc évvel később, Maksay Ferenc tollából. Vö. MAKSAY Ferenc: *Ismertetés Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből című könyvéről. Századok*, 1989. 3–4. 552–553. (Eredetileg: *Századok*, 1948. A Századok szóban forgó számának, az 1948-as végül meg nem jelentnek a későbbi publikálása.)
- 10 Vö. a későbbiek. Valamint pl. SZABÓ István: *A hajdúk 1514-ben. Századok*, 1950. 1–4. 178–198., 478–488. SZABÓ István: *A hajdúság kialakulása. Alföld*, 1956. 3. 50–57.
- 11 Vö. SZABÓ István: *Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években*. In *Agrártörténeti tanulmányok*. (Szerkesztette: SZABÓ István.) Budapest, 1960. 139–207.
- 12 Vö. erről BALOGH István: *Alkotás és tudomány-szervezés a politika szorításában*. In *Szabó István emlékkönyv*. Szerk. RÁCZ István. Debrecen, 1998. 37–52.
- 13 Vö. SZABÓ István: *Jobbágyok – parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. (Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta FÜR Lajos.) Budapest, 1976. Valamint pl. SZABÓ István: *Magyarország népessége az 1330 és 1526 évek között*. In *Magyarország történeti demográfiája*. Szerk. KOVACSICS József. Budapest, 1963. 63–113. SZABÓ István: *A prédiom*. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság és településtörténelem körében. *Agrártörténeti Szemle*, 1963. 1–2. 1–49., 3. 301–338. (Rövidített szövege angolul uo. Supplementum: 1–24.)
- 14 Vö. FARAGÓ 1999. 1977.
- 15 Hoffmann Tamás Szabó Istvánról írott nekrológiájában egy tömbből kifaragott életműről beszél, itt valószínűleg azt érti, hogy Szabó életművének fő vonulata a parasztságtörténet, és különböző részletkérdéseit vizsgálva alakított ki egy az egész magyar társadalom fejlődésére vonatkozó koncepciót. Vö. HOFFMANN Tamás: *Szabó István (1898–1969). Agrártörténeti Szemle*, 1970. 3–4. 520–521.
- 16 Vö. ehhez a korábbi adatok. Illetve SZABÓ István: *La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages dans les années 1449-1526*. Budapest, 1960.
- 17 Vö. ERŐS Vilmos: *A helytörténettől a népiségtörténetig... és tovább*. Szabó István Debrecennel és az Alfölddel kapcsolatos tanulmányai. *Valóság*, 2017. 2. 19–52. Meg lehet itt jegyezni, hogy Szabónak a népiségtörténettel kapcsolatos tanulmányaiban, így az „Ugocsa megyé”-ben is alapvető a parasztság középkori történetével összefüggő elemzés. Itt azonban Szabó mindezt elsősorban településtörténeti szempontból teszi, azaz figyelme arra irányul, hogy például a parasztság (de a nemesség is) hogyan vette birtokba a különböző területeket. Vö. ERŐS 2005. Illetve SZABÓ István: *Ugocsa megye*. Budapest, 1937. (Újabb kiadás: S. Benedek András [szerk.], Budapest, 1994.)
- 18 Vö. SZABÓ István: *Parasztságszemléletünk alakulásáról In A harmadik út felé*. 2006. 235–249. Illetve a következők.
- 19 Vö. SZABÓ István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század*. Budapest, 1966. Illetve DIENES István levele Szabónak, Bp.,

1966. május 7. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára (a továbbiakban MTA KK) Ms 5440/134.
- 20 *A harmadik út felé.* 2006. 106–110. MTA KK Ms 5439. Az itt következő előadás szövegére véletlenül bukkantunk az MTA KK Szabó István-hagyatékában. A szöveg Szabó István különböző műveinek töredékei (MTA KK Ms 5439/19) jelzet alatt található. A hagyatéki anyag rendezőjének nyilván nem sikerült ezt azonosítani, s így került ebbe a kötegbé. Ugyanakkor az alábbi szövegből világosan kiderül, hogy önálló előadásról van szó. Ráadásul a szöveg első oldalán található jegyzet („Kitűzve június 23. 15.30 óra I.”) arra utal, hogy Szabó Istvánnak valamiféle nyilvános és hivatalos előadásáról van szó, feltételezésem szerint esetleg a habilitációjával kapcsolatban, esetleg a Magyarságtudományi Intézet keretein belül. A szöveg tartalma pedig arra utal, hogy a negyvenes évek első felében, talán éppen 1940-ben (a habilitáció is erre az időszakra esik, bár Fáy Béla szerint Szabó István a magyar népiségtörténet tárgykörében habilitált). Bárhogy is legyen, a szövegben kifejtett gondolatok párhuzamosak a negyvenes évek elején számos egyéb helyen megfogalmazott nézetekkel, s Szabó Istvánnak a jobbagyság kialakulásáról alkotott elgondolásának egyfajta kivonatát, sűrített anyagát, amelyeket egyébként alapjában szintén élete végéig fenntartott. Részben hasonló tartalmú, kevésbé ismert tanulmány egyébként még ebből az időszakból SZABÓ 1943.
- 21 Vö. pl. SZABÓ 1940.
- 22 Vö. SZABÓ 1948.
- 23 Vö. ugyanaz *A harmadik út felé.* 2006. *Parasztságszemléletünk alakulásáról*, részletesen minderről a későbbiek.
- 24 Vö. mindezekhez KRISTÓ Gyula: *Magyar historiográfia I.* Történetírás a középkori Magyarországon. Budapest, 2002. Kifejezetten Kézairól SZÜCS Jenő, 1984: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában. (A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai.) In SZÜCS Jenő: *Nemzet és történelem.* (Tanulmányok.) 2. kiadás. Budapest. 413–555.
- 25 Werbőczyhez vö. SZABÓ, Stefan: *Stefan Werbőczy 1455[?]-1541.* (Ungarische Bildergalerie) *Pester Lloyd.* 1944. febr. 13. 11–12. A későbbi tanulmányaiban, mint látni fogjuk, Szabó rendszeresen visszatér Werbőczyhez, az 1940-es évek elején Szekfű Gyulától kap megbízást életrajza elkészítésére, amely azonban végül nem jelent meg. Werbőczyről újabban még vö. *Tanulmányok Werbőczy Istvánról.* Szerk. HAMZA Gábor. Budapest, 2001.
- 26 Vö. hasonló gondolatok a „Nemzetiszemlélet és magyarságtudat” című cikksorozatban. SZABÓ István: *Nemzetiszemlélet és magyarságtudat. Sorsunk.* 1943. 9–10. 730–738., 836–844., 891–895.; 1944. 1. 34–42. Újra megjelent: In SZABÓ István: *Népiségtörténeti tanulmányok.* Budapest, 2005.
- 27 *A harmadik út felé.* 2006. 106.
- 28 Szabó a német agrártörténeti irodalomból a későbbiekben pl. Kulischer, Maurer, Kötzschke műveire hivatkozik.
- 29 A népiségtörténeti tanulmányokban látható, ennek kapcsán beszél arról, hogy a parasztság képezi a magyarság nagy népi tartalmát, népi medencéjét. Vö. SZABÓ 2005.
- 30 A pallosjoghoz vö. pl. ECKHART Ferenc: *Magyar alkotmány és jogtörténet.* Budapest, 1946. Újabb kiadása Budapest, 2000.
- 31 Vö. *A harmadik út felé.* 2006. 109.
- 32 Szabónak a Dózsa György-féle felkelésről való nézetéről vö. a következőket.
- 33 Vö. mindezekről pl. HECKENAST Gusztáv: *Fejedelmi (királyi) szolgálatnoképek a korai Árpád-korban.* Budapest, 1970.
- 34 Vö. *A harmadik út felé.* 2006. 109–110.
- 35 Vö. később részletesen.
- 36 Vö. korábbi jegyzetek, illetve a későbbiek, pl. Mályusz Elemér lektori véleménye 1954-ből.
- 37 Vö. *A harmadik út felé.* 2006. 110. Megjegyzendő, hogy Szabó István az előadásban kifejtett nézeteit az ötvenes években tartott egyetemi előadásában is változatlanul fenntartotta. Vö. SZABÓ István: *Magyar történelem az Árpád-korban.* (Könyvomas egyetemi jegyzet.) Debrecen, 1950–1951. SZABÓ István: *Magyarország története 1301–1525-ig.* (Sokszorosított egyetemi jegyzet) Debrecen, 1951. SZABÓ István: *Magyarország története. Károly Róbert küzdelme az oligarchiával.* (Egyetemi jegyzet.) Budapest, 1951.
- 38 Vö. mindehhez SZABÓ István: *A jobbagybiratok problémái 1848/49-ben.* In SZABÓ 1948. 311–396.
- 39 A Szabó István ellen a kötet kapcsán intézett támadásokról vö. ERŐS Vilmos: Szabó István és 1848/49. *Valóság,* 2003. 7. 94–108.
- 40 Vö. SZABÓ 1976.
- 41 Vö. SZABÓ 1938. Illetve SZABÓ 1976. 167–200. (A következőkben idézendő oldalszámok utóbbi kötetből valók.) Vö. erre újabban NEUMANN Tibor: Telekpusztásodás a késő középkori Magyarországon. *Századok,* 2003. 4. 849–884. NÓGRÁDY Árpád: „Az elakadt fejlődés.” In *Keresztesekből lázadók: tanulmányok 1514 Magyarországról.* (szerk. C. Tóth Norbert és Neumann Tibor.) MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete. Budapest, 2015. 11–29. Mindkét tanulmány, legfőképpen persze Neumann Tibor írása alapvetően megkérdőjelezi Szabó Istvánnak a középkori végi pusztásodásról szóló koncepcióját. A cáfolat alapja, hogy a Szabó és a korábbi irodalom által

- elhagytak, deserta-nak minősített pusztá-
telkek, csak látszólag, egy bizonyos jogi kategória szem-
pontjából elhagytak és műveletlenek. Valójában
túlnyomó többségük művelés alatt áll, csak egy
sajátos bérleti konstrukció keretén belül, hanyat-
lásról a középkorvégi jobbágság esetében nem
beszélhetünk, sőt, főként az ország nyugati részé-
ben, egy európai általános konjunktúra hatásainak
is köszönhetően, kifejezetten fellendülésről és
„földéhségről” beszélhetünk.
- Szeretném itt megjegyezni, hogy ugyanakkor a
Szabó elleni kritika nem teljesen helytálló (bár nem
tisztem Szabó bármilyen „megvédése”, hiszen en-
nek a tanulmánynak és a továbbiaknak is éppen az a
célja, hogy a korábbi Szabóról szóló munkák állan-
dóan ismételt „objektív”, csak a nagyszámú forrásra
támaszkodó történeti image-ével szemben, szöve-
geit diskurzusba helyezzem és így végre „valóban”
megszólaltassam), hiszen – mint ez az itt tárgyalt
egyéb tanulmányokból kiderül – Szabónak éppen
az a véleménye a középkori magyar jobbágság
helyzetére vonatkozóan, hogy ez emelkedő. Sőt az
1514-es Dózsa-féle parasztháborút is (mint rögvést
látni fogjuk) nem utolsósorban ebből az emelkedő
paraszti helyzetből magyarázza. Kétségtelen ugyan-
akkor (erre is utalni fogok a továbbiakban), hogy
1938-ban Szabó még maga is több tekintetben a
hanyatlást emelte ki inkább, viszont 1976-ban már
együtt szerepelteti ezt az írását az 1351. évi törvé-
nyeket vizsgálókkal, amelyek ismét ezt az emelkedő
pozíciót bizonyítják. Nógrády és Neumann azonban
Szabónak az 1948-as kötetében megjelent (s itt a
következőkben tárgyal), a középkorvégi parasztlá-
zadásokról szóló tanulmányát egyáltalán nem cí-
tálják (az 1351-es törvényekkel kapcsolatosakat
sem), ezek szerint nem is ismerik, pedig alap-
vetőnek tekinthető a tárgykörrel kapcsolatban.
Lehet itt nyilván azzal érvelni, hogy céljuk nem
a Szabó nézeteinek a rekonstrukciója és értelme-
zése volt, viszont mindkettő Szabó felfogásának
felvázolásával indít, s egyik végső eredményük
is, ennek cáfolata. Nógrády írásában további
pontatlanság, hogy Szabó István merő (igaz
kitűnő) agrártörténésznek minősíti, pedig már
parasztság-történet és agrártörténet azonosítása
is kérdéses, viszont Szabó kutatásainak egyik dön-
tő vonulata a népiségtörténet, ami bizonyosan nem
azonosítható az agrártörténettel (pl. Szabó többek
szerint saját maga által is legkedvesebbnek tartott
közve, „A magyarság életrejza”). Vö. utóbbihoz
ERŐS Vilmos: Bevezetés Szabó István népiségtör-
téneti tanulmányaihoz. In SZABÓ 2005. 7–44.
- 42 Szabó egyéb mezővárosokról írt műveiről részle-
tesen vö. a későbbiek. Megjegyzendő, hogy utol-
só nagyobb, még életében megjelent műve, „A
középkori magyar falu” is az ezzel kapcsolatos
fejtegetésekkel fejeződik be. Vö. SZABÓ István:
A középkori magyar falu. Budapest, 1969.
- 43 Vö. SZABÓ 1976. 180.
- 44 Vö. mindezekről ERŐS 2017. Valamint pl.
SZABÓ István: *A tokaji rév és Debrecen 1565–
67-ben. Debreceni Képes Kalendárium*. 1934.
89–97. A korábbi irodalomból ORIÓZ István:
Szabó István és Debrecen. *Debreceni Szemle*,
1999. 1. 104–108.
- 45 Vö. SZABÓ 1976. 181. Illetve ERŐS 2017.
- 46 Vö. SZABÓ 1960. Valamint SZABÓ 1963.
- 47 Vö. középkorvégi parasztlázadásokról szóló ta-
nulmány a következőkben.
- 48 Vö. erre ERŐS Vilmos: Plebs és populus között.
(Szabó Istvánnak a parasztság korajúrkori történeté-
vel kapcsolatos nézetei. Kézirat, megjelenés alatt.)
- 49 Vö. SZABÓ 1976. 189.
- 50 Vö. SZABÓ István: *A parasztság társadalmi
rétegei a középkor végén*. In SZABÓ 1948, 5–30.
A kötet bevezető tanulmányához vö. a későbbiek.
- 51 Megjegyzendő itt, hogy a rend vagy osztály fog-
almának alkalmazása a társadalomtörténetben
a francia történetírásban jelentős vitát váltott ki
a 20. század közepén. A vitában a polgári szem-
pontokat képviselő Mousnier a rend fogalma
mellett érvelt (amely nem pusztán a sokszor több
áttételen keresztül érvényesülő tulajdonviszonyo-
kat veszi tekintetbe, hanem például a társadalmi
presztízt stb. is). A harcos jakobinus hagyomá-
nyokat folytató, marxista Soboul az osztály fogal-
mának érvényesítése mellett tört lándzsát. Szabó
rendi-osztály fogalma némileg tükrözi a szóban
forgó dilemmát, illetve azt, hogy az osztály fogal-
mán alapuló megközelítés kizárólagosságát nem
fogadta el (a hatvanas években sem).
Vö. mindezekhez MOUSNIER, SOBOUL,
LABROUSSE: „Description and Measurement in
Social History: A Discussion.” (1965.) 147–158.
In REVEL, Jacques – HUNT, Lynn (Edited by):
Histories. French Constructions of the Past. New
York, 1995. Illetve SOBOUL, Albert: Leírás és
mérés a társadalomtörténetben. (Ernest Labrousse
bevezetőjével). In *Az Annales. A gazdaság-, tár-
sadalom- és művelődéstörténet francia változa-
ta*. Szerkesztette BENDA Gyula és SZEKERES
András. Budapest, 2007. 223–249. Valamint
pl. HORVÁTH Gergely Krisztián – KESZEL
András: Társadalomtörténet és szociológia. In
Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk. Bódy
Zsombor – Ö. Kovács József. Budapest, 2003.
596–621.
- 52 Für Lajos is hangsúlyozza, hogy Szabó István
tanulmányaiban mindig figyelembe vette az
európai vonatkozásokat. Vö. FÜR 1976.
- 53 Günther Franz munkájáról, mint erről szó esett,
Szabó István recenziót is közzét a Századokban
az 1940-es évek elején. Vö. SZABÓ 1942. 214–
217. Peter Schöttler szerint a német szerző-
ről Marc Bloch is pozitívan nyilatkozott. Vö.
SCHÖTTLER, Peter: *Die 'Annales'-Historiker*

- und die deutsche Geschichtswissenschaft. Tübingen, 2015.
- 54 Vö. munkáikra pl. NIEDERHAUSER Emil: *A történetírás története Kelet-Európában*. História. Budapest 1995. BÉAUR, Gérard – SCHLUMBOHM, Jürgen: A rurális társadalmak problémája a német és francia történetírásban. *Korall*, 2005. 1. 76–98.
- 55 SZABÓ 1948. 12.
- 56 Szabó a szabad menetelű jobbágyságot később részben a rusticus fogalmával határozta meg. Vö. SZABÓ István: *Jobbágyság – parasztság. Terminológia, fogalom, társadalom-szerkezet. Ethnographia*, 1965. 1. 10–31.
- 57 Ua.
- 58 SZABÓ 1948. 26.
- 59 Vö. SZEKFI Gyula: *Szerviensek és familiárisok. Vázlat a középkori magyar alkotmánytörténet és közigazgatástörténet köréből*. Budapest, 1912.
- 60 Ehhez vö. pl. BOLLA Ilona: *A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 100.) Budapest, 1983.
- 61 Vö. SZABÓ 1948. 30.
- 62 Vö. SZABÓ István: *A középkorvégi parasztlázadások*. In SZABÓ 1948. 31–63.
- 63 „A XII–XIV. században általános volt Európában a jobbágyság helyzetének a javulása, s a javulás jeleit a szolgálmányoknak egyszerű pénzádókká való átalakulásában, a vagyoni függőség enyhülésében és a vagyonnal való rendelkezés nagyobb szabadságában, a jobbágybirtok örökölhetővé-örökletessé válásában, a személyes udvari szolgálatok és a robotszolgáltatás csökkenésében, a szabad parasztertételek és a parasztpolgári szabadságok rendszerének kibontakozásában, mindenekelőtt pedig a személyi kötöttség lazulásában s ennek következményeként a szabad elköltözködés jogának elnyerésében vehetjük észre. A parasztlakozó személyi állapotának jellegéből kezdett kiesni a szolgarétegből való röghöz kötöttség, helyét inkább a fegyverképtelenség foglalta el, de az sem sokáig, mert a XIII–XIV. században itt is, ott is intézményes formákban megjelent a jobbágykatonaság rendszere.” SZABÓ I. 1948. 36. Felhívnam a figyelmet az utolsó mondatra, hiszen Szabó a későbbiekben idézendő előadásában (vö. „A parasztság a magyarság történetében”) kitér a jobbágykatonaság mint a jobbágy emelkedési/„kítőrségi” lehetőségének gondolatára a középkor végén. Nem véletlen, hogy egyik munkatársa, Borosy András később a kérdés egyik specialistájává válik. Vö. BOROSY András: *A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben*. Budapest, 1971.
- 64 Huizingához vö. STRUPP, Christoph: *Johann Huizinga*. (Geschichtswissenschaft als Kulturgeschichte.) Göttingen, 2000.
- 65 Ebből és a Huizingára történő utalásból is látszik, hogy Szabóra azért hatott a szellemtörténet is. Utóbbira vö. ERŐS Vilmos: *Modern historiográfia*. Budapest, 2015. 153–176.
- 66 A Dózsa György-féle felkeléssel kapcsolatos 1970-es évek eleji diskurzusról a magyar történetírásban vö. VARDY, Steven, Bela: *The Changing Image of the Turks in Twentieth-Century Hungarian Historiography*. In Vardy, Steven, Bela: *Clio’s Art in Hungary and Hungarian America*. East European Monographs. New York, 1985. 147–170. Valamint SZÚCS Jenő: Dózsa parasztháborújának ideológiája. In SZÚCS Jenő: *Nemzet és történelem*. 2. kiad. Budapest, 1984. 601–667. Szűcs álláspontja közel áll Szabóéhoz. Korábban ezzel ellentétes szemlélet pl. SZEKELY György: *A középkorvégi parasztháborúk*. Országos Neveléstudományi Intézet. Budapest, 1949. Székely György és az 1950-es évek marxista diskurzusa szerint a nemzet igazi hordozója a nép, az alsóbb társadalmi rétegek, a parasztságon belül a zsellérség, tehát a társadalmi haladásért vívott mozgalmakban is övék a vezető szerep. Vö. minderre még ERŐS Vilmos: *Magyar Historiker-Streit? A Mohács-vita az 1970-es években*. In *Locí memoriae Hungaricae. II*. Szerkesztette: S. VARGA Pál – SZÁRAZ Orsolya – TAKÁCS Miklós. Debrecen, 2013. 297–308. Újabbban vö. mindehhez még *Keresztesekből lázadók: tanulmányok 1514 Magyarországról*. (szerk. C. TÓTH Norbert és NEUMANN Tibor.) Budapest, 2015. Benne: MIKÓ Gábor: *A parasztság költözési jogának szabályozása II. Ulászló király 1514. évi törvénykönyvében*. *Hamis értelmezések nyomában*. 319–332.
- 67 Az 1298-as törvények értelmezéséről még vö. Szabó lektori véleményei, ill. egyetemi előadásai a későbbiekben. Szabó álláspontjához közeli értelmezés SÖLYMOSI László: *A jobbágyköltözésről szóló határozat helye a költözés gyakorlatában*. *Agrártörténeti Szemle*, 1972. 1–2. 1–40.
- 68 SZABÓ 1948. 47.
- 69 Vö. MÁLYUSZ Elemér: *Az 1489. évi 41. törvény-cikk. Társadalomtörténeti tanulmány. Századok*, 1929–1930. 9–10. 809–839. Mályuszhoz legutóbb vö. ERŐS, Vilmos: *Ein Wegbereiter der modernen Gesellschaftsgeschichte in Ungarn. Elemér Mályusz (1898–1989) Ungarn-Jahrbuch*, (2014–2015). München/Regensburg, 2016. 229–242.
- 70 Ettől eltérő álláspont pl. SZEKELY György: *A Dózsa-parasztháború ideológiájához*. *Századok*, 1961. 4–5. 473–506.
- 71 A hajdúságnak a felkelésben való részvételéről vö. SZABÓ 1950. 178–198., 478–488. Egyéb hajdú-tanulmánya (amint erről már szó esett) SZABÓ 1956. 50–57. Megjegyzendő, hogy itt is kifejezi Szabó, hogy a magyar történelemben a nemzeti függetlenségért és a társadalmi ha-

- ladásért vívott harcok fő hordozója az ország keleti, tiszai, alföldi része. Együttal a hajdúságot sem etnikai, hanem társadalmi képződményként értelmezi, a nagyjárlattartó parasztság, tőzsérség nyugat-európai piacokra szállító állatállományának hajtóiból ered az elnevezés is szerinte.
- 72 Vö. előző jegyzet.
- 73 SZABÓ 1948. 61.
- 74 Itt különösen felhívnom a figyelmet az átmeneti minősítésre, amelynek értelmezésében kulcsszerepe lesz a következőkben. Hozzá szeretném tenni, hogy Mikó Gábor előzőleg idézett tanulmányában szintén kissé félreérti Szabót, amikor szerinte azt hangsúlyozza, hogy az 1514-es törvények a szabad költözés megvonását tartalmazzák. A felidézett tézis értelmében, miszerint a parasztság helyzete általában emelkedő, Szabó 1514 után is inkább azt hangsúlyozza, hogy a törvényeket igazából nem sikerült betartani, s a parasztság jelentős jogosítványokkal rendelkezett, vagy vívott hamarosan ki, tehát nem lehet kelet-európai értelmű jogfosztottságról beszélni ezzel összefüggésben. Vö. MIKÓ 2015. A tanulmányban egyébként historiográfiai szarvashibának minősíthető, hogy a Magyar Történet Dózsa Györgyről szóló részét Hóman Bálintnak tulajdonítja (köztudott, hogy az 1458 utáni fejezeteket Szekfű Gyula írta). Igaz, ilyen jellegű botlásával nincs egyedül, hiszen Gyáni Gábor is azt írja, nem is egy helyütt, hogy a Magyar Történet Mohács előtti viszonyokról szóló képe Hóman munkája (szintén köztudott, előzőkből is következik, hogy ez is Szekfűtől származik). Vö. GYÁNI Gábor: *Az elveszített múlt*. Budapest, 2010. 130.
- 75 SZABÓ 1948. 63. A későbbi irodalomból a Dózsa György-féle parasztháborúval kapcsolatban kiemelkedik BARTA Gábor – FEKETE NAGY Antal: *Parasztháború 1514-ben*. Budapest, 1973.
- 76 Vö. még minderre ERŐS 2003. 94–108.
- 77 Vö. SZABÓ István: Az 1351. évi 18. törvény-cikk. 419–439. SZABÓ István: *Az 1351. évi jobbágy törvények*. Századok 1954. 4. 497–527. Mindkettő megjelent Szabó 1976-os kötetében is.
- 78 Vö. HÓMAN Bálint – SZEKFI Gyula: *Magyar történet I–V*. Budapest, 1935–1936.
- 79 Vö. erről SZABÓ István: Önéletrajz. In Szabó István emlékkönyv. 17.
- 80 Vö. MÁLYUSZ Elemér: *A magyar köznemesség kialakulása*. Századok, 1942. 1–3. 272–305., 407–434. (Újabb megjelent in SOÓS István (szerk.): *Mályusz Elemér: Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok*. Budapest, 2002.)
- 81 Vö. ECKHART 1946, 2000.
- 82 Vö. mindezekhez még GULYÁS László Szabolcs: *A jobbágyosság szabad költözése a középkorvégi Felső-Tisza vidéken*. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle. 2015. 1. 49–59.
- 83 Vö. SZABÓ 1976. 131.
- 84 Vö. SZABÓ 1938.
- 85 Vö. SZABÓ 1976. 132.
- 86 Vö. a korábbiakban, pl. SZABÓ 1940. De még a hatvanas évek falutörténeti monográfiáiban is. Vö. SZABÓ 1969.
- 87 Vö. SZÉKELY György: A jobbágyosság földesúri terheinek növelése és az erőszakapparátus további kiépítése. Valamint SZÉKELY György: A jobbágyköltözés, mint a paraszti harc egyik jellemző formája. In *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. (Szerkesztette: SZÉKELY György.) Budapest, 1953. 276–319., illetve 192–212.
- 88 Vö. erre még GULYÁS 2015; SOLYMOSI 1972.
- 89 Itt nyilván Szabó István 1938-as tanulmányáról van szó.
- 90 Róluk vö. GUNST Péter: *Acsády Ignác történetírása*. Budapest, 1961.
- RÓMSICS Ignác: *Clio bűvöletében*. (Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel.) Budapest, 2011.
- ERŐS 2015.
- 91 Molnár Erikhez vö. pl. LACKÓ Miklós: *Molnár Erik és a 60-as évek történész-vitája*. Századok, 2008. 6. 1483–1536.
- 92 Itt és a következő részletekre vö. *A harmadik út felé*. 2006. 405–408.
- 93 SZÉKELY 1953. 209.
- 94 A polgári történetírás értelmezésére itt vö. a korábbi jegyzetek. Szabó nyilván ehhez tartozik.
- 95 Vö. KRING Miklós: *Középkori jobbágyosságunk szabad költözéséről*. Századok. 1935. 9–10. 390–413.
- 96 Eckhartól legújabban vö. TÖRŐ László Dávid: „Több szellemi történetet a jogtörténetbe!” Eckhart Ferenc törekvései a jog- és alkotmánytörténet modernizálására (1931–1941). Századok, 2017. 1. 1407–1450.
- TÖRŐ László Dávid: *Az „Eckhart-vita”*. Eckhart Ferenc 1931-es programtanulmányának kortárs visszhangja. *Aetas*, 2016. 4. 57–77.
- 97 A pusztasodáshoz vö. NEUMANN 2003.
- 98 SZÉKELY 1953. 279.
- 99 Vö. *A harmadik út felé*. 2006. 308–309.
- 100 A kéziratról bővebben vö. ERŐS *Plebs és populus között*.
- 101 Vö. SZABÓ 1976. 138.
- 102 Vö. egyetemi tankönyv vélemény. In *A harmadik út felé*. 2006. 314. Illetve a következők. Valamint SZÜCS Jenő: *Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyosság. A paraszti társadalom átalakulása a XIII. században*. Századok, 1981. 1. 4–65. 2. 263–319. Illetve SZÜCS Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 1993.
- 103 Vö. a korábbiak.
- 104 Vö. SZABÓ 1976. 149.
- 105 Szabó egyéb véleményei Székelyről, vö. *A harmadik út felé*. 2006. 299–300.

106 Vö. SZABÓ 1976. 151.

107 Vö. MTA KK Ms 5440/43.1954. szept. 14. Mályusz Elemér lektori véleménye Szabó István 1351-es tanulmányáról.

„Székely György helytelennek minősítette Szabó Istvánnak az 1351. decretum jobbágyvonatkozású cikkeiről alkotott véleményét s elutasító állásfoglalását ki is fejtette. Szabó István újabb adatok felsorakoztatásával, másrészt az előzmények és a fejlődés tüzetesebb tárgyalásával védi felfogását. Azt hiszem, olyan komoly kutató, mint Szabó István eleve igényt tarthat, hogy magyarázatának kifejtéséhez teret kapjon s mert minden személyeskedést került, mondanivalójával pedig előbbre viszi a problémákat megoldásuk felé, igényének kielégítése teljes mértékben indokolt. Erdemben úgy látom, a 18. cikk Szabó-féle magyarázata jobb, mint Székelyé s a cikk nem a szabadváltózkodással, hanem a földesúri bírói jogkörrel kapcsolatos. A kilencedrendelkezésnek /6. cikk/ a pestis hatásával való magyarázata, amivel különben Szabó István nem áll egyedül, mert már előtte Kring Miklós ugyanily nézetnek adott hangot, kevésbé meggyőző. A döntő érv a pestis magyarországi pusztításáról szóló új adatok felsorakoztatása volna, – ilyenek azonban nem kerültek elő. Szabó Istvánnak másfél évtizedes újabb kutatása után, ha jól látom, csak egy új – pozsonymegyei – adattal sikerült a forráskészletet megnövelnie. Nyomós érvek tartom ellenben Székellyel szemben Szabó István teóriája mellett azt az észrevételt, hogy a kilenced-cikk nem a jobbágy *fizetési* [sic!], hanem a földesurak *beszedési* kötelezettségét hangsúlyozza. Az 1438. szabolcsmegyei tárgyú oklevélnek döntő jelentősége van. A 16., nehezen érthető cikk magyarázata tetszetős. Oly ritka történetirodalomban egy-egy törvénycikknek tüzetes, a stílus sajátosságaira is kiterjedő magyarázata, hogy már csak didaktikai érdekből is hasznos az említett artikulusra vonatkozó fejtegetések közzététele.

Tülméretezettnek tartom a bevezető részt, ahol Szabó István azt bizonyítja, hogy az 1351. évi decretum a köznemesség érdekében került kiadásra. A decretum ily jellege közismertnek tekinthető. Úgy emlékszem, Hóman is ezt a felfogást fejezte ki magyar történetében. Ennek a résznek a terjedelme akkor volna indokolt, ha Szabó István a köznemesség előtérbe nyomulását akarná feltüntetni. Viszont, ha ez a célja, akkor a 28. l-on közölt részletek aránytalanul összevontak, szükséztelenné válnak. Tanácsos volna, ha Szabó István, akinek bizonyára van elgondolása a köznemesség problémájáról, ezt a kérdést önálló dolgozatban tárgyalná meg, itt pedig beérné annyival, amennyire a *jobbágykérdés* [sic!] ismertetéséhez szükség van.”

108 Vö. SZABÓ 1938. 10–59.

109 Itt érdemes még megjegyezni, hogy a törvényeknek, mint történeti forrásoknak Szabó István nagy szerepet tulajdonított, jelentőségüket egyetemi előadásában is hangsúlyozta. Ezeket alapvetően társadalomtörténeti szempontból elemezte. Vö. SZABÓ István: *Bevezetés a történettudományba*. Budapest, 1951. SZABÓ István: *Bevezetés a történelem forrásai*ba. (Sokszorosított egyetemi jegyzet.) Debrecen, 1951.

110 Vö. SZABÓ 1976. 157.

111 Uo.

112 Vö. SZABÓ 1976. 160–161.

113 Vö. *A harmadik út felé*. 2006. 218–234. Mivel egy másik, körülbelül ebben az időben született előadása kapcsolódik mindehhez, az alábbiakban többször mindkettőjükre utalok. Vö. *A harmadik út felé*. 2006. 235–248.

114 Szabó lektori véleményeiben maga is számon kérte a rendszerezést, rendszerszerűséget. Vö. *A harmadik út felé*. 2006. 310–319.

115 Vö. *A harmadik út felé*. 2006. 218–234., 235–248.

116 Ua.

117 Vö. SZABÓ 1948.

118 Szabó István Hajnal Istvánhoz, 1947. január 2. MTA KK Ms 5385/375.

„Kedves Pista!

A jobbágy birtoklásáról küldött tanulmányom sorsáról semmi közelebbit nem tudva, egy újabb kiadvány gondolatával állok elő, mely után az előbbi tárgyalanná lenne. Arra gondolok, hogy a mellékelt kimutatás szerint közreadnám paraszttörténeti kész tanulmányaimat. A tanulmányok közé felvettem négy, nyomtatásban már megjelent tanulmányomat is azért, mert együttvéve a többiekkel valahogy egységet alkotnak s mert az önálló kötetben való megjelenésük nagyobb publicitáshoz juttatná azokat. Azt hiszem, ezek megjelenetését le kellene vonni a kiadókkal, akik az első megjelenéssel a szerzői jogot megszerezték, tárgyalni. /A 2. a Szentpétery-Emlékkönyvben, a 4. a Századokban, a 10. a Turulban, a 12. az ur és paraszt a magyar élet egységében -ben jelent meg./

2. Az 1351. évi 18. törvénycikk. 22 l.

3. A jobbágyság középkorvégi rétegződése 20 l.

4. Hanyatló jobbágyság a középkor végén. 50 l.

5. A középkorvégi parasztlázadások. 28 l.

6. Az örökös kötelek. 74 l.

7. Az újkori uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok. 34 l.

8. A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában. 80 l.

9. A jobbágy vallásügye 1608-1687. 60 l.

10. A jobbágy megnemesítése. 18 l.

11. A parasztfalu önkormányzatának válsága az újkorban. 32 l.

12. Nemesség és parasztság az újkorban. 40 l.

Együtt kb. 30 nyomtatott ív nyolcadalokban.”

Szabó István levele Hajnal Istvánhoz, Debrecen, 1947. január 22. MTA KK Ms 5385/376.

„Kedves Pista!

Hálásan köszönöm szíves értesítéseted. Azóta talán már megtörtént a döntés a Nemzeti Banknál tanulmányom nyomdába adása elől elhárultak az akadályok. Nekem csupán az a szerény kérésem, hogy ha ott kerül is nyomdába, a korrekturát feltehetően magam szeretném végezni. Sok az adat, sok a jegyzet, ami miatt a tárgytól idegen korrektor sokat hibázhat. Egy-két jegyzetbeli pótlásom-igazításom is lenne. Ha nincs terhedre, szeretnék talán megbízásodból az Akadémia titkári hivatala útján értesítést nyerni, hogy nyomdába került-e és hol? Magam azután irnék a nyomdának a levonatok hozzám való juttatása végett.

Volna egy szerény, de tiszteletteljes kérésem is: Illa Bálint Gömör megyéjének második /vagy talán már harmadik is?/ kötetét kérem ingyenes juttatásként. Az elsőnek megjelent kötetet /pontosan: 1. sorozat 2. kötet/ ilyen módon kaptam meg az Akadémiától.

Őszinte baráti üdvözléssel

Debrecen, 1947. jan. 22. igaz híved

Szabó István”

- 119 Vö. SZABÓ 1947.
- 120 Vö. ERŐS *Plebs és populus között*.
- 121 Vö. SZABÓ István: A parasztság a magyarság történetében. (Kiadta KÓSA László in *Szabó István emlékkönyv*. 1998. 55–70. Eredetileg ELTE Levéltár, Eötvös Collégium Irattár. 1945 és 1948 között keletkezhetett.) SZABÓ István: *Parasztságszemléletünk alakulásáról*. Közli KÓSA László. *Protestáns Szemle*, 1996. 4. 309–322.
- 122 Vö. *Parasztság és magyarság*. Tanulmányok Szabó István történetirő születésének 90. évfordulója tiszteletére. Szerkesztette: RÁCZ István. Debrecen, 1989. Nem véletlenül ez a címe a kötetnek.
- 123 Vö. Hajnal-levél a korábbiakban. Szabó ott „A parasztság a magyar történelem mérlegén” címet adná a bevezető tanulmányának. A szó szerinti átfedés újabb bizonyíték az azonosságára.
- 124 Parasztság és magyarság azonosítása így Szabó tanulmányának/előadásának végső summájaként is értelmezhető. Ugyanez azonban, mint erről szó esett, teljes életművére is érvényes.
- 125 *Szabó István emlékkönyv*. 70. *A harmadik út felé*. 2006. 234–235.
- 126 Vö. a korábban említett tanulmányok.
- 127 Vö. MIKÓ 2015. A szerző itt azonban nem teljesen érti Szabó intencióit, hiszen Szabó, amint a következőkből is kiderül, éppen azt hangsúlyozza, hogy a röghöz kötés, azaz a szabad költözés megakadályozása végül nem sikerült.
- 128 Vö. SZABÓ 1940. 382–387; SZABÓ 1940. 219–227.
- 129 Azaz Szabó István itt is kifejti téziséit: az örökös röghöz kötés nem volt teljes, lehetőség volt a szökésre és a jobbágymigrációra is. Vö. ERŐS *Plebs és populus között*.
- 130 Vö. *Szabó István emlékkönyv*. 61. *A harmadik út felé*. 2006. 224.
- 131 Vö. SZABÓ 1947.
- 132 Vö. *Szabó István emlékkönyv*. 61. *A harmadik út felé*. 2006. 225.
- 133 Vö. mindeerre később SZABÓ István: *A jobbágybirtok problémái 1848/49-ben*. In SZABÓ 1948. 311–396.
- 134 A szokásszerűség hangsúlyozása nyilvánvalóan Hajnal István hatását tükrözi. Vö. erről a későbbiek.
- 135 Szabó István tehát itt is kifejti 1948-as kötetének egyik summázatát: a magyar jobbágyok helyzete az örökös röghöz kötöttség időszakában is kedvezőbb volt, mint az Európa keleti felében élő jobbágyoké, hiszen számos jogosítvánnyal (birtoklási, végrendekezési jog stb.) rendelkezett.
- 136 Vö. SZABÓ 1948. 311–396.
- 137 *Szabó István emlékkönyv*. 62. *A harmadik út felé*. 2006. 225–226. Szabó 1848-hoz kapcsolódó nézeteiről vö. ERŐS 2003.
- 138 Vö. ERŐS *Plebs és populus között*. Valamint SZABÓ, Étienne: *Les grands domaines en Hongrie au début des temps modernes*. *Revue d'Histoire Comparée*. 1947. 1. 167–192.
- 139 Ua.
- 140 Tehát Szabó itt is leszögezi: az újkori nagybirtokrendszer nem fejlődött ki nálunk olyan mértékben, mint Kelet-Európában, egyfajta átmeneti alakzatról van szó.
- 141 Mindezt, azaz az állami jobbágyvédelmet a 18. században, Szabó István egyéb írásaiban is hangsúlyozza. Vö. SZABÓ 1940.
- 142 *Szabó István emlékkönyv*. 62. *A harmadik út felé*. 2006. 227. Bővebben dokumentálva mindez az 1950-es évekre vonatkozóan ERŐS *Plebs és populus között*. Nem lehet csodálkozni a szembenálláson az ötvenes években uralkodó történeftelfogással.
- 143 Szabó István: Jegyzetek a XVIII. századi paraszttörténeti munkaközösség munkájához. 1951. szept. 3. Lektorai vélemény a Spira-féle kötetéről. MTA KK Ms 5440/20. In *A harmadik út felé*. 2006. 281–288.
- 144 Vö. mindezekhez még SZABÓ 1943. 1944. Illetve ERŐS 2005.
- 145 Hozzá szeretném tenni, hogy a plebs–populus megkülönböztetés ebben az időszakban Szabó számára alapvető kategóriának tűnik. Egy nem sokkal korábban készült, népiségtörténeti tanulmányában, azért bírálja ugyanis a szociáldemok-

- rácia felfogását, mert számára nép csak a plebs-et jelenti. Vö. ERŐS 2005. Illetve SZABÓ 2005.
- 146 Ugyanezt Szabó István számos egyéb tanulmányban, pl. „A magyarság életrajzában” is kifejti. Vö. SZABÓ István: *A magyarság életrajza*. Budapest, 1941.
- 147 Vö. még SZABÓ 2005.
- 148 Szabó felfogását vitatja KRISTÓ Gyula: *Magyarország népei Szent István korában. Századok*, 2000. 1. 3–44.
- 149 Vö. *Szabó István emlékkönyv*. 65–66. ERŐS 2006.
- Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Szabó nemesség és parasztság „közös”-ségéről egyéb tanulmányaiban is. Vö. pl. SZABÓ István: *Nemesség és parasztság Werbőczy után*. In *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. Szerk.: ECKHARDT Sándor. Budapest, 1941. 44–80.
- 150 Vö. korábbiak.
- 151 Vö. *Szabó István emlékkönyv*. 67. *A harmadik út felé*. 2006. 231.
- 152 A telegatonaságról vö. BOROSY 1971. Ahogy korábban elhangzott Borosy közeli munkatársa, nagy tisztelője volt Szabónak, tárgyválasztását nem tartom véletlennek. Vö. még BOROSY András: *Hadakozók, keresztesek, hadi érdmek a középkori Magyarországon*. Válogatott tanulmányok. Budapest, 2010. Borosy felfogásához újabban kritika vö. LADÁNYI Erzsébet: *A telegkatonaság és a partikuláris nemesség eredete. Hadtörténelmi Közlemények*. 1998. 3. 623–629. Ladányi vitatja Borosy felfogását, amennyiben szerinte 1397-ben még nem beszélhetünk telegkatonaságról.
- 153 Vö. erre még SZABÓ 2005.
- 154 Vö. *Szabó István emlékkönyv*. 69. *A harmadik út felé*. 2006. 233.
- 155 Hasonló gondolatokat fejteget Szabó a nemességgel kapcsolatban is. A tézist korábban is kifejtette (vö. SZABÓ 1941), jömagam pedig a későbbiekben még foglalkozom mindezzel. Elég itt annak a felidézése, hogy Szabó szerint a nemesség és a parasztság között ebben a korszakban (16–18. század) sem volt olyan éles elválasztó szakadék, mint egyik-másik országban, hiszen a 17. század első felében már tömegesen folyt a jobbágyok megnevesítése. Olyannyira, hogy a 18. században legtöbbször már egy-két századra való visszamenő genealógiai kutakodás is elég volt ahhoz, hogy a nemesi családfán a jobbágyos felbukkanjon.
- „Amióta pedig a társadalmi határ szakadékszerűen elmélyült, a nemeslevéllel való nemetés öltött egyre nagyobb mértéket. A XVII. század első felében már tömegesen folytak a jobbágynevesítések, ezért a rendek 1609–1630 között három törvényt is hoztak, fokozott biztosítékokat állítva arra, hogy a király a földesúr hozzájárulása nélkül ne nemesíthesse meg a jobbágyot. A tömeges jobbágynevesítés korszaka a XVI–XVII. század volt, egybeesett tehát a jobbágyosság örökös röghöz kötésének a korszakával, s miközben egyik-másik országban ugyanebben az időben a parasztság reménytelenül lezárt keret volt, melyből elvezető út legfeljebb a katonasághoz nyílt, nálunk a jobbágyaságból a nemességbe erős felszivárgás volt folyamatban.” (Vö. *Szabó István emlékkönyv*. 69. *A harmadik út felé*. 2006. 233.)
- Valamint SZABÓ István: *A jobbágy megnevesítése. Turul*, 1941. 1. 11–21. Újra megjelent: In *A harmadik út felé*. 2006. 111–123.
- 156 Vö. ERŐS *Plebs és populus között*.
- 157 Vö. pl. SZABÓ 1963; SZABÓ 1966; SZABÓ 1969.
- 158 Az 1945 utáni magyar történetírásról vö. ROMSICS 2011. Valamint ERŐS 2015.
- 159 Vö. minderre FÜR 1976; BALOGH 1998; ERŐS 2003. A népi ideológiához vö. LACKÓ Miklós: *Népiek tegnap és ma*. In LACKÓ Miklós: *Sziget és külvilág*. Budapest, 1996. 165–190. BORBÁNDI Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Budapest, 1989. BORBÁNDI Gyula: *Népiség és népiek*. (Esszék, tanulmányok, cikkek.) Hága, 2006. A nemzetközi irodalomból pl. RAULET, Gérard (Hrsg.): *Historismus, Sonderweg und dritte Wege*. Frankfurt am Main, 2001. *Regimes of Historicity in Southeastern Europe, 1890–1945*. (Discourses of Identity and Temporality.) Edited by MISHKOVA, Diana – TRENCSENYI, Balázs – JALAVA, Marja – Basingstoke, 2014. SALAMON Konrád: *A harmadik út küzdelme*. (Népi mozgalom 1944–1987.) Budapest 2002. PAPP István: *A magyar népi mozgalom története. 1920–1990*. Budapest, 2012.
- 160 Vö. ERŐS, 2006. 235–248.
- 161 Vö. SZABÓ 1944.
- 162 Róluk vö. pl. WELLMANN Imre: *Tessedik Sámuel*. Budapest, 1954. H. BALÁZS Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus*. (Függelék: Berzeviczy Gergely kiadatlan írásaiból, levelezéséből.) Budapest, 1967.
- 163 Beöthyhez vö. KISS Endre: A nemzeti mitológia rekonstrukciójához. In *Mitoszok nyomában... Mitoszképzés és történetírás a Duna-tájon*. Főszerkesztő: MISKOLCZY Ambrus. Budapest, 2004. 46–66.
- 164 Vö. *A harmadik út felé*. 2006. 245.
- 165 „Mert az ifjak mozgalma nem áll meg a paraszt megismerésénél. Az 1848-ban elsikkadt társadalmi reformot akarja megvalósítani: beemelni a parasztságot a nemzetbe, s belőle nevelni új vezetőosztályt. A kutatások nyomán feltárul a magyar falu sokszínű, eddig teljesen ismeretlen arca. Egész tájak világosodnak meg, s lépnek elénk a sötétségből, s az eddig egységesnek hitt parasztság képen megmutatkoznak a vidékenkén-

- ti eltérések, s még inkább a vagyoni, társadalmi helyzetből fakadó erős rétegződés nyomai, melyek valósággal ellenséggként állítják szembe a zsellért a »szíros paraszttal«. A romantikus elképzelések semmibe tűnnek s megjelenik a paraszt a maga meztelen realitásában, értékeivel és hibáival együtt, a korábbi angyal vagy ördög végre igazi hús-vér emberként. Az »új jobbágyság«, a »neofeudalizmus« megdöbbenő adatai kerülnek napvilágra: elnyomó, kizsákmányoló földesurak – elmaradott, műveletlen, küszködő parasztok, »három millió koldus«. A paraszti sorsra vonatkozó adatok közrebocsátása kellemetlenül érintette a »középosztályt«, ami azonban fölingerelte az az volt, hogy ezek a »megtévedt ifjak« többé nem tekintették eszményinek a »jobbágyparasztot«, s »polgárparasztit« szintre akarták emelni a magyar földműves népességet. Meggyőződésük, hogy a magyar paraszti életforma »csödbe« jutott, a parasztság miután magára hagyatva hiába próbálkozott kitörni osztálykeretei szűk börtönéből, reménytelenségében a szekták világába menekült, a »néma forradalom«-ba. De csödbe jutott nemcsak a paraszti, az egész magyar fejlődés, gentryjeivel, feudális berendezkedésével, neobarokkos álműveltségével. A fejlődés csak egy nagy társadalmi átalakulástól várható. 1848-ban a márciusi ifjak szölkát utoljára ezen a hangon. A második világháború szörnyű katasztrófája kellett hozzá, hogy a »társadalmi reform« valóra válhasson. A földreform, a nyomában járó nagy társadalmi átalakulás végre ledöntötte a jobbágyfelszabadítás óta itt maradt elválasztó falakat. A parasztság előtt megnyiták a kapuk. Hogy mennyire sikerült őt nemcsak formailag, de kultúrában, szellemben a nemzet tagjává tenni, sőt annak vezetését kezébe adni – ettől függ nemcsak parasztszemléletünk további alakulása, de a magyarság jövője is.” Vö. *A harmadik út felé*. 2006. 249.
- 166 Györfly műveire már 1929-ben is többször utal Szabó pl. a Schünemannal folytatott vitájában. Györflyhez vö. GYÖRFFY, György: *István Györfly, a pioneer of Hungarian ethnography. (Hungarian heritage*. 2000. 1–2. 19–28.) Valamint KEMÉNYFI Róbert: *Társadalomtörténet és néprajz. In Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerkesztette: BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József. Budapest, 2003. 573–595.
- A Szeffü–Szabó viszonyra vö. ERŐS Vilmos: *„Geistesgeschichte” versus „Volksgeschichte” (Die verschiedenen Deutungen von Gyula Szeffü und István Szabó über die Geschichte der Nationalitaeten in Ungarn zu Beginn der 1940-er Jahre) („Geschichtsdeutungen in Zentraleuropa.”* Az Osztrák–Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Akadémiai Vegyesbizottság konferenciája. DAB, Debrecen, 2016. szeptember 1–3. (Megjelenés alatt.) A Schünemann-vitára vö. ERŐS 2017.
- 167 Vö. pl. ERŐS *Plebs és populus között*.
- 168 Vö. a korábbiak, Domanovszkyra legújabban ERŐS Vilmos: *Menekülés a hallgatásba... és a szellemtörténetbe*. (Domanovszky Sándor történeti és történetpolitikai nézetéről az 1930-as/1940-es évek fordulóján.) Aetas, 2016. 4. 78–98. Illetve az ott megjelölt irodalom. Mályusra még ERŐS 2013. Itt szintén összefoglalom a Mályusra vonatkozó legfontosabb irodalmat.
- 169 Vö. a korábbiak. Érdemes még megemlíteni a régi Mályusz-tanítvány Fügedi Eriknek egy 1960-ból származó tanulmányát, amelyben a kilenced kérdésében Szabó Istvánnak ad igazat Székely Györggyel szemben. Vö. FÜGEDI Erik: *Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. I. Századok*, 1960. 1–6. 82–124.
- „Az kétségtelen, hogy az 1351. évi törvényt nem hajtották végre mindenütt. Erről tanúskodik a Székely által az 1370-es évekéből idézett királyi rendeletgyűjtemény. Győr, Heves, Somogy és Szabolcs megyékhez, és a váradi káptalan fölig-meddig várakozó álláspontja. Erről tanúskodik az a tény is, hogy a törvényt a század végén két alkalommal /1384–1397/ is meg kellett ismételn. Hogy ezek után sem szedtek mindenütt kilencedet, azt nem csak a Szabó István által közölt 1438-i rendelet, hanem az is világosan bizonyítja, hogy a kilencednek /a földesurak szempontjából/ logikus kiterjesztésére csak száz évvel később került sor, ekkor rendelték el, hogy a mezővárosokban és a más birtokán bérelt földek után is be kell hajtani a kilencedet. Mindez Szabó Istvánnak azt a nézetét látszik igazolni, melyet Székely Györggyel vitatkozva fejtett ki, hogy az 1351. évi törvény a köznemesség érdekeit képviselte és célja a jobbágyköltözés bizonyos fókú csökkentése volt. Az egyik legnagyobb egyházi birtokos – az esztergomi érsek – a rendelkezéseket nem hajtotta végre.” (FÜGEDI 1960. 100.)
- „A kilenced általános, országos bevezetéséről – véleményünk szerint – a XV. század vége előtt nem beszélhetünk.
- Tisztaban vagyunk vele, hogy a kilenced fejlődésének ez a magyarázata ellentétes a ma általánosan elfogadott nézettel. A Hipolit kódexben található számadatok azonban aligha engednek meg más magyarázatot.” (FÜGEDI 1960. 101.)
- 170 Hajnal Istvánról vö. pl. LAKATOS László (szerk.): *Hajnal István*. Budapest, 2001. LAKATOS László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Budapest, 1996. GLATZ Ferenc (szerk.): *Hajnal István: Technika, művelődés. Tanulmányok*. Budapest, 1993. LACKÓ Miklós: *Történetírás és irodalmi élet. In Sziget és külvilág*. 1996. 345–368. IRINYI Károly: *Hajnal István szociológiai történelemszemléletéről. Acta Universitatis Debreceniensis, A Debreceni*

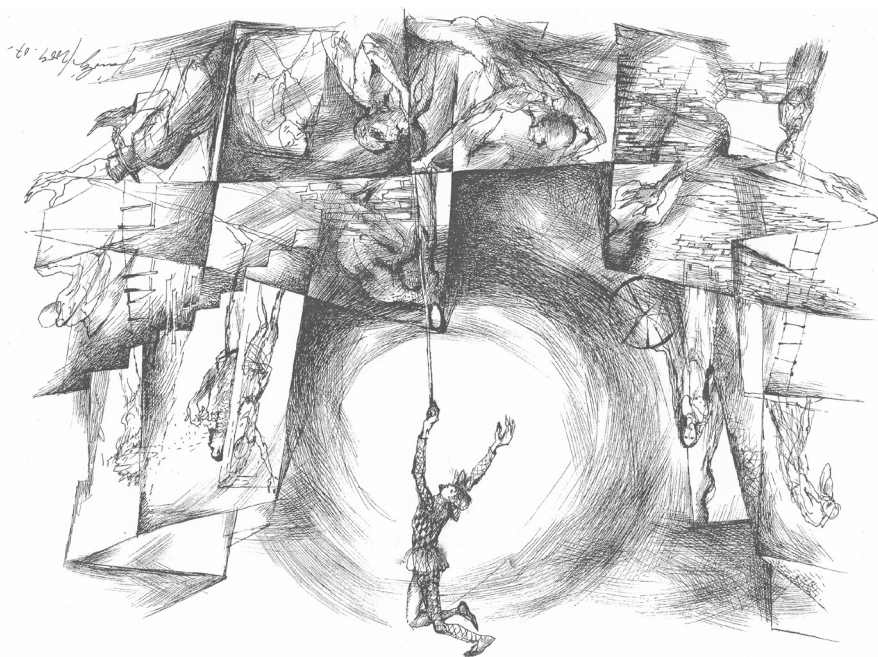
- Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének évkönyve I. Szerkesztette Varga Zoltán. Budapest, 1962. 167–183. KOVÁCS Gábor: *Szokásszerű és okszerű társadalom. Világosság*, 2000. 2. 3–21. GLATZ Ferenc: *Konzervatív reform.* (Klebensberg, Domanovszky, Szekfű, Hóman, Hajnal. Budapest, 2016. (Hajnal és a népi irodalom/népi gondolat – elsősorban Erdei Ferenc – kapcsolatáról: 784–787.)
- 171 Vö. a korábbiak.
- 172 A Teleki Pál Tudományos Intézetben korábban inkább a Szekfű tanítványok domináltak, akik azonban – ellentétben Mályusz Elemérrel – jó viszonyt ápoltak Szabóval. Igaz, az Intézet ekkor már a Bibó István vezette Kelet-Európai Intézet kereteibe is tartozott. Szabó nézeteihez Bibóé még közelebb állottak. Vö. BIBÓ István, 1986. Vida István – Nagy Endre (szerk.): *Válogatott tanulmányok I–III.* Budapest, 1986. (Bibó maga is hivatkozik Szabó Istvánra. Vö. pl. II. köt. 491.)
- 173 A népiek és harmadik út gondolatáról vö. pl. SALAMON 2002. Valamint KOVÁCS Gábor: Harmadik utas magyar gondolkodók. *Liget*, 2002. 8. 64–75. LÁNYI Kamilla: Bibó István harmadik útjai. *Világosság*, 2002. 2–3. 3–15. POMOGETS Béla: 1956 és a harmadik út. *Tiszatáj*, 2006. 11. 69–75. Kovács Gábor tanulmányában kifejezetten Hajnal Istvánra is érvényesnek tartja a harmadik utas elképzelést.
- 174 Vö. a felsorolt művek adataira a korábbiak.
- 175 Érdemes megemlíteni, hogy Szabó István tanszéki utódja Debrecenben még 1973-ban is Székely György nézetét fogadja el Szabóval szemben, s a magyar fejlődést is a kelet-európaihoz sorolja. Ami megegyezik a hivatalosan elvárt ideológia narratívájával. Vö. SZENDREY István: *Röghözkötési törekvések hazánkban 1514 előtt. Magyar Történelmi Tanulmányok VI.* Debrecen, 1973. 74–77.
- A szabad költözési jog kapcsán a következőket írja: „Erről a jogról azonban ekkor és később is olyan törvénycikkeket olvashatunk, amelyek erősen hangsúlyozzák, hogy milyen kötelezettségek teljesítése után költözhet szabadon a jobbágy. S mivel a kis- és köznemességet éppen a XIII. században, illetve a XIII–XIV. század fordulóján érte igen erőteljes támadás a nagy vagyonú urak részéről, már az egységes jobbágy osztály kialakulásának »pillanataiban« 1351-ben a jobbágyság megkötésére irányuló törekvéseknek lehetünk szemléltői. Ugyanis a közismert 1351. évi törvények kilencedről szóló cikkelye bizonyítottan már ebbe az irányba hatott.” (SZENDREY 1973. 74.)
- „Elsődleges törekvésem az lett volna, hogy a költözködéssel kapcsolatos törvények számbavételével annak a véleményemnek adjak kifejezést, hogy megítélésem szerint a legújabbban is publikált nézettel szemben [!] a Középkelet-Európában elhelyezkedő Magyarország sohasem érte utol
- a fejlődésben a nyugat-európai országokat – Mátyás király idején sem – s ezért a magyar feudális állam alapvető osztályainak kialakulása óta látenszen vagy nyíltan mindenkor kísértett a jobbágy teljes szolgaságba szorításának veszélye és sok-sok egyéb tényező mellett ez az egyik döntő momentum, amelyben látom az 1514. évi nagy parasztháború kibukkanásának okát, magyarazatát.” (SZENDREY 1973. 77.) Székely György nézeteire, a korábbiakon kívül vö. SZÉKELY György: *Földesúri törekvések a jobbágyság költözési jogának felszámolására Magyarországon – kelet európai típusú társadalmi folyamat az 1514 előtti években. Agrártörténelmi Szemle*, 1972. 2. 261–278. Székely itt világosan kifejti, hogy 1514 egyik fő okát a jobbágyi költözés megvonására irányuló törekvésekben (amúgy a fokozódó osztályharcban) látja, ami általános kelet-európai jelenség szerinte. Tehát a magyar fejlődés ebben az időszakban is a kelet-európaihoz tartozik. Tanulmányának egyik fő mondanivalója, hogy az 1514 utáni röghözkötés, a „második jobbágyság” (Leibeigenschaft) már 1514 előtt is létezett, tehát jogos a paraszti helyzet kapcsán még ekkor is Leibegénéről beszélni. Amint a következő fejezetekben látni fogjuk, Szabó ezt cáfolja, s ebben a keretben értelmezhető a jobbágyság 1514 előtti helyzetéről vallott nézetei is. Székely Györgyhöz még vö. *Változatok a történelemre. (Tanulmányok Székely György tiszteletére.)* Szerk. ERDEI Gyöngyi – NAGY Balázs. Budapest, 2004.
- 176 Vö. ERŐS Plebs és populus között. Illetve pl. SZABÓ 1947. SZABÓ 1941. 111–123.
- 177 Az 1950-es évek népi szemlélete szerint, a társadalmi haladás fő motorja az alsóbb társadalmi rétegek, a szellérség, a „nép”, a plebs. Szabó ezzel szemben az egyéb társadalmi rétegek, nemesség, a parasztság magasabb rétegei, a mezővárosi polgárság stb. (összességében populus értelmében vett nemzet) szerepét is fontosnak tartja, s ezért felfogása gyökeresen különbözik a hivatalos ideológia szemléletétől. Ilyen szempontból tartom kétségesnek (pl. Romsics Ignáccal és másokkal szemben) a „nemzeti kommunista” fogalom használatát az 1950-es évek történetírására, a nemzet ekkor a népielv szemben szélesebb, demokratikusabb közösségnek tűnik. Ezt bizonyítják az 1970-es évek eleji viták, pl. Dózsa Györgyről, amikor a mozgalom hátterét szélesebb értelemben magyarázó (pl. Szűcs Jenő, vagy Bartha Gábor és Fekete Antal) egy demokratikusabb szemlélet jegyében revideálták a korábbi, pl. Székely György által képviselt álláspontot. Vö. ROMSICS 2011. Illetve ERŐS Vilmos: *Bűvölet nélkül-félúton. (Elmélkedések Romsics Ignác könyvéről.)* Valóság, 2013. 5. 80–92. Valamint ERŐS 2013. 297–308.
- 178 Ezt bizonyítja egyébként Sándor Pál értékelése is,

- aki a Domanovszky-iskola és Szabó „közösség” felfogását a Horthy-fasizmus ideológiai kiszolgálójának tartja. Vö. SÁNDOR 1954.
- 179 Vö. Szabó vitái a földközösség kérdésében, például az 1950-es években, de később is. Mindez megfogalmazódik Szabó 1951-es lektori véleményében, úgyszintén. Vö. SZABÓ 1951. MTA KK Ms 5440/20. ERŐS 2006. 281–288.
- 180 Vö. SZÜCS 1993.
- 181 Vö. még minderre MTA KK Ms 5439/19 SZABÓ István: A jobbágyi telekszervezet eredete. (Kiadatlan előadás, feltehetően az 1960-as évekből. Ebben is a jobbágyi tulajdonlás jelentőségére helyez a hangsúlyt Szabó István. A szöveget jelen sorok szerzője külön kívánja publikálni.)
- 182 Vö. *A harmadik út felé*. 2006. 310–319. 362–369. Illetve ERŐS *Plebs és populus között*.
- 183 Vö. a korábbiak.
- 184 A középkori parasztság emelkedő helyzetéről való nézetét fogalmazza meg egyébként még Szabó egy 1955-ös történelem szakköri kiadványról szóló véleményében is. Vö. MTA KK Ms 5440/8. Szabó István: Észrevételek a történelem szakköri témák kiadványáról. 1955.
- „Mi kerül a jobbágycsalád asztalára» c. részhez. Az a benyomásom, hogy a parasztok táplálkozási színvonalát illetően az ábrázolásban erősen peszsimista tendencia nyilatkozik meg, sok itt a visszavetítés. Abban például egyenesen ellentmondás jelentkezik, hogy a jobbágy a termése javát eladni

kényszerül, mert hiszen az előzőekben egyenesen mélyen s szerintem a kellenél jobban a természeti gazdálkodás korszakába helyezi a dolgozat a XIV. századi magyar jobbágyot. Kérdezni lehet, ha annyira természetben gazdálkodás korában vagyunk, hát olyan könnyen megy a termények zömének a piacra dobása? Egyébként a jobbágy hűsfogyasztásának mértékéhez nem tudok közelebről hozzászólni, de talán túlzott a megadott szegényes rajz. A XIV–XV. században gyakran szerepel hatalmaskodások esetén a jobbágyoktól elszedett holmik között a szalonna, a sonka stb. s a dolgozat nem veszi figyelembe a baromfinak és a halnak a szerepét sem. De lehet szólni a tejnek, tojásnak és ilyen nemű dolgoknak a szerepéről is. Azt is túlzottnak tartom, hogy a paraszt csak vadalmát és vadkörtét ehetett, hiszen a paraszti szőlőkről és gyümölcsösökről is gyakran lehet hallani az oklevelekben.” *A harmadik út felé*. 2006. 326.

A parasztság életszínvonaláról vö. még NÓGRÁDY Arpád: A paraszti napszámber vásárlóértéke a középkor végi Magyarországon. In *Szabó István emlékkönyv*. 105–123. Valamint NÓGRÁDY 2015. 11–29.

Itt látható, hogy a szerző nézeti közel állnak Szabóéhoz, persze utóbbi egy teljesen más, az ilyesfajta nézetek számára sokkal vészterheesebb, sokkal több, akár személyes kockázatot is magában hordozó ideológiai-politikai kontextusban fogalmazódott meg.

Gyermek, kép, társadalom A paraszti gyermekélet megjelenítése a műcsarnoki festők képein

(Bevezetés) Jelen tanulmányban a műcsarnoki festők gyermekábrázolási gyakorlatának kérdéskörét járjuk körbe, miközben arra a kérdésre keressük a választ, hogy miképpen tükrözik az alkotások a dualizmuskori magyar polgárság gyermekkorra vonatkozó társadalmi konstrukcióit. Elemzéseim során – a szociokulturális kódra utaló jegyek, az antropológiai tér-jellemzők (Géczi és Darvai, 2010, 201–327. o.) és a magatartás-motívumok rögzítésén túl – nagy figyelmet szentelek a képeken fellelhető létmotívumok, létmetaforák, szimbólumok mögött rejlő – a társadalom aktoraiban rendszerint nem tudatosuló – kollektív társadalmi tudat- és tapasztalatformák feltárásának (ld. Schneider, é. n.; Panofsky, 1955). Kutatásmetodológiai megfontolásaimat már több tanulmányomban és disszertációmban is áttekintettem, különféle megközelítésekben (Támba, 2013, 2015/a, b, 2016/a, b, 2017).

Írásomban Szobonya Mihály, Veress Zoltán, Vágó Pál és Peske Géza gyermekábrázolásait elemzem. Munkámban – kapcsolódva disszertációm témaköréhez – a paraszti gyermekkort ábrázoló képeket teszem ikonográfiai vizsgálat tárgyává, ám e műveken a falusi és tanyasi gyermekéletnek már a polgárság által előtérbe helyezett aspektusai kerülnek előtérbe. Ahhoz, hogy érzékeljük a társadalmi realitáshoz képest előálló percepciók – konstrukciók különbséget, előre kell bocsátanunk, hogy míg e „giccsonok” mindenekelőtt a gyermekcsoporti interakciókat és a gyermeki játéktevékenységet (Peske Géza, Szobonya Mihály), illetve a gyermekkor és a bensőséges családi kör kedves emlékeit jelenítették meg (Vágó Pál, Szobonya Mihály), addig az alföldi iskola festői (ld. Támba, 2014), valamint Glatz Oszkár és Czóbel Béla ettől egészen eltérő, más-más vetületeit mutatták meg a gyermeklétnek. A társadalom- és gyermekkor-néprajzi szakirodalom (Jávor, 2000; Fügedi, 1988; Gazda, 1980; Deáky, 2011), valamint a korabeli szépművészeti és szépirodalmi alkotások tanúsága (ld. Móricz, 2014, Barbárok; Móra, 2003; Illyés, 2003) szerint a gyermekkort nemcsak móka és kacagás jellemezte, mint az itt tárgyalt művek javarésznél, hanem munka, társas tanulás, a felnőttek fenytékétől való félelem, ugyanakkor nagy jelentősége volt a szülői szeretet hatalmának is (ld. Jávor, 2000; Gazda, 1980; Támba, 2013).

Mindazonáltal a műcsarnoki gyermekábrázolás képanyaga nyomán a valóságosnál sokkal egységesebb, dolgozatomban fő feltevése szerint a polgárság mentalitását tükröző gyermekszemlélet körvonalazható, hiszen, mint látni fogjuk, nemcsak a munkatevékenység és a közösségi jelenlét jelenik meg alulreprezentált témakörként, de még a néprajzi szakirodalomban ugyancsak hangsúlyosan szereplő anya-gyermek kapcsolat is. Azonban mindenekelőtt – többek között az említett tézis igazolása céljából – szük-

ségesnek látszik részletes elemzést adnunk a műcsarnoki festészetről, kihangsúlyozva a társadalomtörténeti aspektusokat és a „műcsarnoki képkonceptió” fő ismérveit. Csak ezt követően kívánok rátérni a képek elemzésére.

(*Művészet a nagyközönség szolgálatában*) A dualizmus korában a művészek mind kiszolgáltatottabbakká váltak a polgári közízlésnek, hiszen ekkortól fogva pályázatok és állami ösztöndíjak sora csábította őket arra, hogy behódoljanak „a kultúra állami irányítói által hitelesített esztétikai normáknak” (Bernáth, 2006, 446. o.), illetve az azokból fakadó stíláriskonvencióknak. A polgárság körében tapasztalható anyagi fellendülés magával hozta a mű birtoklásának és a tárlatlátogatásnak az igényét (Bernáth, 2006, 446. o.), így az, hogy a társadalom kit tekintett művészeknek, javarészt polgári rétegbe tartozó közvetítőkön (pl. galériatulajdonosok, kritikusok és szerkesztők) múlt (Szívós, 2015, 218. o.). Ennél fogva az uralkodó esztétikai preferencia a dzsentri és a birtokos osztályok értékrendjéhez idomult, s miután azok tagjai a könnyed szórakozást és a tartalmatlan, ám mutatósnak ítélt képeket kedvelték (Lyka Károly nyomán Szívós, 2015, 219. o.), a művészek egy bizonyos hányada megállapodott ennél a langyos, populáris, minden ízében a polgári közfelfogáshoz idomuló stílusnál. Az alkotók kompromisszumra, sőt, megalkuvásra való hajlamát azonban nem egyszerűen a növekvő életszínvonal ígérete (Szívós, 2015, 218. o.) váltotta ki, hanem a polgári életstílushoz való hasonulás igénye is. Hiszen miután a polgárság nagy számban élt Budapesten, a művész társadalom jelentős része is itt összpontosult (Szívós, 2015, 244. o.), s ennek következtében értékrendjük is a budapesti középosztályhoz igazodott.

Az új típusú fogyasztó könnyen érthető, képzeletében probléma nélkül tovább szótható képeket akart otthonába és a kiállításokra, ennek következménye pedig egy végletesen sematikus, festésmódját illetően konvencionális, társadalomszemléletét illetően pedig felületes, sztereotip festészet lett (Bernáth, 2006, 446. o.). Komlós Aladár találóan jegyzi meg a Nyugat hasábjain, hogy a giccs eme művészete az érzelmeit mindinkább elfojtó, a „józan és óvatos szorgalom” erényével jellemezhető polgár művészete, mely „egy-egy percre vagy órára elhitheti vele, hogy nagy érzéseket él át és új képekben gondolkodik” (Komlós, 1931). Továbbá, bár jóllehet, a szocializmus ideológiáját tükrözve, megjegyzi, hogy az ő felelősségük rovására írt társadalmi egyenlőtlenségből fakadó nyugtalanító lelkiismeret elaltatása céljából a giccs egyfajta gondtalan társadalom érzetét sugallja (Komlós, 1931). Mindenesetre az forráskritika mellett is elmondható, hogy a korabeli giccs valóban elterelte a figyelmet az égető társadalmi problémáktól, hiszen sztereotípiákon keresztül láttatta a korabeli köztudat által foglalkoztatott jelenségeket.

Mint már utaltunk rá, a korabeli polgári közízlés kifejlődésének társadalomtörténeti gyökereit a dualizmus kori konszolidációval, illetve azzal a fokozatosan növekvő viszonylagos jóléttel magyarázhatjuk, mely egyfajta könnyed életszemléletet hozott magával. Miután nagyobb megbecsülés alá estek a külsőségek, a „mutatósság” és a „fölületesség” (Lyka, 1947, 100. o.), a művészetre is mind jellemzőbbé váltak ezen tulajdonságok. A nagyközönségre nagy hatást gyakoroltak a korabeli népszínművek, a „könyvüvérvű kuplékkal megtűzdelt” színművek és látványos operettek, a korabeli hírlapok tárcái és elmés novellái (Lyka, 1947, 100. o.), így hát idővel a „képiparosoktól” is az ezen művészeti és sajtótermékekben föllelhetőkhöz hasonló megoldásokat, ötleteket vártak el. Már csak a korabeli felkiáltójeles és kérdőjeles képcímek is mutatják e művek merőben a felszínes tartalomtól való meghatározottságát, mögöttes jelentéstől, valamint eszmei mélységektől való mentességétől (ld. Lyka, 1947, 101–102. o.). E képek gyakran maguk is olyan lapokban jelentek meg, mint a *Vasárnapi Ujság*, gyakran – mintegy

a befogadó „kompetenciáját” igazolandó – cselekményleíró „elemzésekkel” körítve. Mindehhez hozzátesszük, hogy a műcsarnoki ízlést kiszolgáló művészek jelentős része polgári vagy nemesi származású, élményeiket így saját szocializációjukból, közvetlen környezetükből merítették, s azokat vitték át vásznaikra (Lyka, 1947, 144. o.).

A fentebb vázoltak ismeretében nem meglepő, hogy az efféle, a közönség ízlésének leginkább megfelelő piktúra szemléletmódja az akadémizmusban, a historizmusban, az eklektikában és az anekdotikus zsánerfestészetben gyökerezett, de stílus eszközeit legfőképpen a müncheni realizmusból merítette (Regős, 1996, 48–49. o.). A művészek az élet fordulatosa, „érdekes” jeleneteit kívánták visszaadni, „rendszerint kiélezve, valami meglepő csattanóval, sokszor színpadias beállításban”, különösen a paraszti életképek esetében, melyek figurái a „népszínművek makulátlanul felöltötötten szereplőire” (Lyka, 1947, 138. o.) emlékeztetnek. A festők mindig lokális színeket használtak, s atelier-világítással operáltak még a szabad ég alatt játszódó jeleneteknél is (Lyka, 1947, 139. o.). A kép egységét egy közös tónussal érik el, ez fogja össze a kép különböző elemeit; gyakran például „barna aszfaltból festették ki” (Lyka, 1947, 140. o.) a színeket.

A vázolt szemléleti elemek és festői eszközök alkalmazásával és általánossá válásával kiformalódó hazai festészetet „műcsarnoki festészetnek” nevezzük. E művészet „realistának vallotta magát, mert a természet és a mindennapi élet jelenségeinek valóságghű visszaadására” (Bernáth, 1981, 221. o.), „a modellek és tárgyak élménynélküli, kézművesszerű, szolgálai átmásolására” (Lyka, 1951, 33. o.) vállalkozott, de valójában meglehetősen idegen volt a realizmustól. Intim családi jelenetek, a polgári, kispolgári élet hétköznapijai, kedélyes jelenetek a falusi nép életéből – ezek képezték a korabeli festészet jellemző tárgyköreit. Ám mindez korántsem szociográfiai pontossággal került megjelölésre, hanem hamiskásan, hivalkodóan túljátszva, mintegy díszletek elé állítva és jelmezbe öltöztetve a hétköznapiságukból kiragadott szereplőket (Bernáth, 2006, 450–452. o.). Gondolhatunk itt például Déri Kálmán „jóízű humorral” megfestett, sztereotip paraszti életképeire (pl. „Lóitatás” – ld. Lyka, 1951, 38. o.) vagy Margitay Tihamér műveire („Az ellenállhatatlan”, 1888 – Lyka, 1951, 52. o.), melyek sematizmusa, érzelmessége, hatásadás jellege, téma- és részletgazdagsága a kereskedelemben rendkívül eladhatónak bizonyult. Nagy népszerűsége tettek szert Skuteczky Döme, Halmi Arthúr, Jendrassik Jenő, Roskovits Ignác és Spányi Béla képei is (Regős, 1996, 50. o.).

(A „Boldogság Polgárának” művészete) A műcsarnoki festészet térnyerése a polgárság felemelkedéséhez, a polgári életstílusnak a 19. század végére tehető kifejlődéséhez köthető, akárcsak a „giccs diadala” (Moles, 1996, 65. o.). Az sem véletlen, hogy a giccs „székhelye” „Münchenben, Közép-Európa Athénjében” (Moles, 1996, 66. o.) lokalizálható, s innen indult ki a műcsarnoki sematizmus is, mégpedig a Münchener Iskola doktrínáinak közvetítésén keresztül. Mindez már önmagában sugallja a feltételezést, mi szerint az e korban népszerű, akadémikus-naturalista irányultságú festészet a polgári közízlést kiszolgáló jellege okán a giccs társadalomtörténeti jellemzői és alapelvei mentén jellemezhető.

A dualizmus korában a növekvő polgári jólétnek köszönhetően mind szélesebb körben adódott mód műalkotások megrendelésére és műgyűjtésre, ami – a művészettel szembeni elvárásoknak a tömegigényhez való közeledése, illetve a műveknek a köznapi kereskedelem tárgyává történő válása által – maga után vonta a műalkotások mögött munkáló eszmei – formai feszültségek eltűnését, a magasművészetre jellemző értékek elsorvadását. A művészet – az elgiccsesedés tendenciáját mutatva – „a köznapiság, a mértéktartás, a kollektív közpszerűség” áldozatává vált, így szolgálva a

„*Boldogság Polgárának*” ideálját (Moles, 1996, 30. o.). Ezzel szemben a valódi művészet elidegenedésmentessége a művészet végletes kifejezésformáihoz kötődő transzcendencia iránti igény, az abszolútumra való törekvés által definiálható (Moles, 1996, 30–31. o.). Tehát a giccsel, a polgárság művészetével szemben egyfajta eszmei teljesség megragadása itt a cél, gyakran eltávolodva a közízléstől, a társadalmi elvárásoknak való megfelelés kényszerétől, s attól a kollektív, az „*autentikus én*” (Goffman, 1956) reflexióitól és *tudatos* identitáskonstrukciós szándékától mentesen hagyott, kritikátlan tudattöredékeket működtető társadalmi tapasztalat- és tudathalmaztól, mely a közízlés által előhívott produktumokban manifesztálódik. Ilyen társadalmi produktumok azok a műcsarnoki képek is, melyek kritikátlanul tükrözték vissza a polgári társadalom tudatának, vagy inkább tudatalanjának mélyén és felszínén úszkáló attitűdöket és sztereotípiákat különböző társadalmi, eszmei problémákkal kapcsolatban.

A műcsarnoki festészetben – a giccs eszmeiségének megfelelően – „*a szépség eszméjét felváltja a gyönyöré, a szenzuálishoz, de főleg egy társadalmi többség consensus omniumához (az illendőséghez) kötődik*” (Moles, 1996, 27. o.). Miután elfogadjuk, hogy a képek szöveges tartalmakat hordoznak testükben (Gadamer, 1997, 282. o.), Roland Barthes nyomán állítjuk, hogy a műcsarnoki képek „*gyönyörözővegek*” hordozói, hiszen cselekménycentrikus szemléletük okán a hangsúly itt az események egymásutániségának gyors végig követésére kerül, s ez végül – szemben az „*örömszővegek*” okozta eufóriával – unalmat, s – a katarzis elmaradása miatt – vigasztalanságot vált ki a nézőből (Barthes, 1996, 80–82. o.). A műcsarnoki képek kedvelik a túlzást, a motívumok halmozását, az asszociációk megszokottságára építő, gyakran banalitáshoz vezető ismétlést, a könnyen befogadható érzelmeket és érzeteket, valamint az érzékelésbeli spontaneitást, mindez pedig kiváltja a közönség alapvető egyértését, vagyis középszerűséghez vezet (Moles, 1996, 52–56. o.). A műcsarnoki piktúrát kellemes és gyengéd intimitás, valamint jó közérzet jellemezte, amit – ugyancsak megerősítendő a gicccsel való párhuzamot – „*a szív komfortjának*” is nevezhetünk (Moles, 1996, 71. o.). E művekből árad az érzések, érzelmek szertelensége, így tartalmukban messze eltérnek a valóságtól, hiszen leegyszerűsített lélektani, etikai kategóriákat működtettek, mint pl. a „*tiszta szívű, romlaltan erkölcsű férfi*” típusa (Moles, 1996, 90. o.). A tárgyunk szempontjából érdekes gyermekábrázolások tekintetében ilyen lehet az „*eleven, huncut, játékos gyermek*” vagy a „*kedves emlékü, derűs gyermekkor*” toposza. E művek mögött a felnőtt társadalmi többség tekintete munkál, így a gyermekkor nem ritkán a felnőtt öröm forrásaként realizálódik, különösen a paraszti gyermekélet reprezentációjának vonatkozásában.

Még egyszer megerősítve a giccs szellemiségének a műcsarnoki festészetben való munkálkodásáról mondottakat, *Aby Warburg* nyomán kijelenthetjük, hogy a műcsarnoki képek – mint kevésbé művészeti alkotások – jelentősebb mértékben magukba fogadják a hétköznapi ember életéből érkező impulzusokat, mint a művészeti alkotások (Ungvári Zrínyi, 2013, 257. o.), s ily módon fokozottabb mértékben visszatükrözik a köznapi társadalmi attitűdöket. Miután a társadalom tudatában működő mentális képek látható formában jelennek meg a képeken (ld. *Belting*, 2008), lépten-nyomon befolyásolják társadalmi ítéleteink formálódását (ld. *Horányi*, é. n.). Mivel a XIX. század polgári kultúrája és mentalitása elfogadta az etikai intellektualizmus felfogását, a képek üzenetértékével, jelentőségével szemben továbbra is szkeptikus maradt, így aztán a képek hatalma gyanútlanul növekedhetett tovább, gondolva itt pl. a korabeli plakátok és reklámok hatására. A vizuális nyelvet még ma is csak egyfajta másodlagos nyelvnek tekintjük, pedig az nem pusztán „*ráépül a verbális nyelvre, hanem a megismerési folyamatban (tevékenységben) a fogalmi gondolkodás szintjén mintegy összetalálkozik vele*” (Sándor, 2004). Mindez vonatkozik a mű-

csarnoki alkotásokra is, hiszen a dualizmus korában e képek szervesen részt vettek abban a társadalmi méretű kommunikációs processzusban, „mely során a valóságunkat alkotó társadalmi konstrukciókat létrehozuk, fenntartjuk és folyamatosan formáljuk” (Tasnádi, 2012). E művek maguk is jelentéseket emeltek át a kor társadalmának tudat- és tapasztalathalmazából, a befogadás folyamatában pedig hozzájárultak a meglévő sztereotípiák elmélyítéséhez vagy újabbak kiforrálásához (vö. *Flusser*, 2000, 8. o.).

(*A dualizmuskori kommersz*) Az előbbieken tehát a műcsarnoki képeket a giccs alapelvei és a gyönyöreiv mentén mutattuk be, ám legalább ennyire helytálló a mai tömegmédiá termékeihez hasonlítani e darabokat, s ennek megértéséhez a pedagógiai filmelemzés területéről említünk példát. *Mészáros György „Kortárs filmek fiatalságképe”* c. tanulmányában többek között kitér az esztétikailag és közéletileg egyaránt átgondolt szerző filmek (pl. *Larry Clark* és *Edward Lachman: „Ken Park”*, 2002) és a gyermekkor kizsákmányolását (szexuális és szociális elidegenítését) előirányzó tömegfilmek (pl. *Paul Weitz: „Amerikai Pite”*, 1999) különbségének érzékeltetésére (*Mészáros*, 2005, 84–96. o.). A tanulmány fő tézise szerint a kortárs szerzői filmek elősegítik az „eltávolító, a világ megértését nem gyors úton felkínáló csöndes szemlélődés” (*Mészáros*, 2005, 96. o.) által motivált, a gyermeket „emberi teljessége titkában” (*Mészáros*, 2005, 91. o.) szemlélő inspiratív pedagógiai látásmód kiforrálódását, szemben a tömegfilmekkel, amelyek egyrészt bolondériaként láttatják a fiatalok szexualitását, másrészt katalizálják a szexuális önkizsákmányolás tendenciáit.

Bár e probléma távolinak tűnik, mégis bátran kijelenthetjük, hogy a szerzői film úgy viszonyul a kommerszhez, mint a magasművészet (pl. az alföldi iskola képei) a műcsarnoki „festményiparhoz”. Hiszen, míg az alföldi festők a társadalmi problémákra és létminőségekre roppant érzékenyen és kritikusan reflektáltak, addig a műcsarnoki festők sztereotípiá-halmozó ábrázolásmódjukkal rendre csak elterelték a figyelmet a falusi társadalmat érintő égető problémákról. Míg a szolnoki és a hódmezővásárhelyi alkotók rendszerszintű szociális problémákat láttatnak vásznaikon, addig a műcsarnokiak pusztán a külső mutatókat meg, a külsőségeken keresztül nem egyszer vonzóznak, gondtalanok láttatva a megjelenített miliőt.

Ez a művészet a városi polgárság rétegeinek szólt, mely úgy altatta el lelkiismeretét, hogy pusztán felszínes „kártyalapokon” keresztül szemlélte a társadalmat, s mivel még a korabeli kritikák is a nagyközönséghez hasonló kvalitással mesélték el e sematikus képek „mondanivalóját”, a közönség „joggal” érezhette magát műértőnek. A műcsarnoki festők hűen leképezték saját koruk társadalomszemléletének mintázatait, így a gyermekszemlélet vonatkozásában is a városi körökben minduntalan termelődő sztereotípiákkal szembesülhetünk.

E képeket tehát joggal tekinthetjük a mai tömegmédiá korabeli elődjeinek, hiszen a kommerszhez hasonlóan a köztudatban élő gyermekszemléleti mintázatokat adták vissza, mintha csak a művészek saját sötétkamrájukban hívták volna elő mindazon „képet”, amit a társadalom tudatformái után „kutatva” lencsevégre kaptak. Ennek eredményeképpen a befogadó önelégülten csodálhatta a kis „vizitkártyákra”, bélyegekre való képeket, hiszen azokon saját felfogása, attitűdjei köszöntek vissza. E képek tehát nem állították kritikái kihívás elé a nagyközönséget, s nem rázták meg a „szépen élő közönség” lelkiismeretét, mint *Fényes Adolf* képei (ld. *Lyka*, 1905) vagy *Escher Károly* szociofotói, hiszen „társadalmi vádiratok” (*Albertini*, 2002) helyett ezen államilag nagymértékben támogatott művészek körében tömegével készültek a korabeli polgárságnak hízogó, könnyen emészthető népi életképek és bájos portrék, a mai vígjátékok és romantikus filmek korabeli megfelelői.

(*Gyermekreprezentáció a műcsarnoki festészetben*) A műcsarnoki festők egyik legkedveltebb témája a gyermekkor volt, melyet – a korizlésnek megfelelően – sztereotipizáló módon, a müncheni realizmusra jellemzően humoros-anekdotikus hangnemben örökítettek meg. Jelen írásban a műcsarnoki festők falusi gyermekéletről szóló képeivel foglalkozom. A gyermekkép és gyermekfelfogás történeti kutatásának vonatkozásában tett feltevésem szerint a műcsarnoki festők gyermekkor-tárgyú paraszti életképein vagy falusi gyermekekről alkotott portréin, csoportportréin mindenekelőtt a kis- és középpolgári élet-, társadalom-, s ebből fakadóan gyermekszemlélet jut kifejezésre. Ez abból az előzőleg vázolt állításomból ered, mi szerint a műcsarnoki festők – miután megalkudtak a korabeli közízléssel – hajlandók voltak kiszolgáltatni a korabeli polgárság kimondatlanul is érzékelhető elvárásait, legyen szó az ábrázolandó témáról, az ábrázolás hogyanjáról, s így egy társadalmi kérdés interpretálásának módjáról. Ez az állítás alátámasztható a képek kiállítási helyével (Műcsarnok, Képzőművészeti Szalon), a támogatók és a befogadó közönség társadalmi státuszával (főleg polgári és nemesi eredetű értelmiség – ld. *Szívós*, 2015, 220. o.), valamint a reprodukciók közlési helyeivel (gyakran az elsősorban polgári olvasottságú *Vasárnapi Ujság*), s a reprodukciókat kísérő képleírásoknak a bevett polgári szemléletmódot megerősítő látásmódjával.

Míg a magasművészeti teljesítmények egyik fő (eszmetörténeti szempontú) ismeretjelje, hogy alkotójának határozott, autonóm, saját életpasztalatai, életküzelmei eredményeképpen kiformalódott esztétikai, s egyben eszmei-társadalmi meggyőződéseit hordozzák magukban (megjegyezve, hogy a kettő egymástól aligha választható el), addig a „műcsarnoki festők” néven elhíresült, tehetségüket csakhamar aprópénzre váltó, a közönség igényeit közvetlen módon, s azokon keresztül a társadalom érdekeit közvetett – s gyakran talán nem is sejtett – módon kiszolgáló alkotók („képíparosok”) nem rendelkeznek saját ideákkal, elképzelésekkel a művészet és a társadalom átfogó kérdéseiről, vagy legalábbis nem juttatják kifejezésre műveiken keresztül. A műcsarnoki alkotók mintegy a közönség szócsöveiként működnek, hiszen a többségi társadalom bizonyos rétegeinek mentalitását, társadalomszemléletét tükrözik vissza, mintha csak a művész és a polgári befogadó egyúttal suttognának, kacarásznának vagy összebeszélnének egy-egy társadalmi kérdés fölött. E képek tehát nélkülözik a tudatos reflexió szándékát, nem provokálnak, nem okoznak katarzist, nem nyitnak meg kapukat az önismeretre.

Mindez természetesen elmondható a gyermekábrázolások (paraszti gyermekjelenekek, gyermekportrék) vonatkozásában is, hiszen a műcsarnoki szerzők nem a paraszti gyermektársadalom realitásából kiindulva mesélnek a gyermekkorról, mint az alföldi iskola festői, akik összességében a paraszti nevelésből fakadó jegyek, tehát a fáradhatatlan munkabírás erénye, a visszafogottság, a szófogadás és a fegyelmezetség magatartás-motívuma által jellemzik a megjelenített életszakaszt (ld. *Támbo*, 2016c), hanem a polgári társadalom gyermekkor-narratíváit érvényesítik jeleneteiken. E képeken a gyermekek számtalanszor a felnőtt örömforrásaként jelentek meg, ennél fogva gyámoltalan teremtesekként láthatjuk őket, noha ruhájuk némiképp emlékeztet a „kicsinyített felnőtt” kép működésére. Ha e képeket összehasonlítanánk a műcsarnoki gyermekábrázolások másik fő csoportjával, a polgári leánygyermek-ábrázolásokkal (főként *Vastagh György*, *Bruck Lajos* és *Innocent Ferenc* képeire gondolva itt), feltűnne, hogy amikor a polgári társadalom gyermekeiről van szó, újfent előtérbe kerül a fegyelem és az önreprezentáció, ám ha a polgárság egy másik társadalmi osztályról kíván képeket nézegetni, már megengedhető, sőt, megkívánt a gyermekkor örömteli aspektusainak előtérbe állítása. Ezáltal a paraszti társadalom problémái súlytalannak látszanak, maga a parasztság pedig már-már brueghelien egyszerűnek, „parasztnak” („boer”) látszik (vö. *Pieter Brueghel*:

„Gyermekjátékok”, 1560; „Parasztlakodalom”, 1568). (Ám tegyük hozzá, vannak kivételek, hiszen például Jendrassik Jenő polgári leánygyermek-ábrázolásai a jelen dolgozatban áttekintett képekéhez hasonló szemléletet mutatnak.) A dolgozatban tárgyalt képek között pusztán egyedül Vágó Pál képein jelenik meg a nélkülözés és a szegénység mint képtéma, ám a cselekményesség és az alapvetően kedélyes-anekdotikus szemlélet itt is elhárítja a bánat fellegeit a befogadás folyamatában.

Mindenesetre a műcsarnoki festészet képanyagában tájékozódó szemlélő valószínűleg hosszas tájékozódás után is arra a következtetésre juthat a paraszti gyermekkor-tárgyú festmények, önálló műalkotásnak készült grafikák vonatkozásában, hogy a gyermekkor örömaspektusai a meghatározóak, s nem pedig a falusi, tanyasi vagy pusztai társadalom elvárásai érzékelhetők a megjelenített gyermekek viselkedésében, magatartásában. A műcsarnoki gyermekábrázolások tehát voltaképpen a korabeli polgárság társadalmi közbeszédjének tükröként tekinthetők, legalább annyira, mint amennyire a *Kéri Katalin* (2009, 111–166. o.) által elemzett címlapfotók a „*Nők lapja*” c. magazin szocializmus-kori számaiból. Az említett neveléstörténeti ikonográfiai munkában elemzett ábrázolásokhoz hasonlóan e művekről is kijelenthetjük, hogy azok a gyermekkorral kapcsolatos társadalmi diskurzus kolonizáló elemeit tükröztetik.

A következőkben bemutatott képek elemzése során igyekszünk kihangsúlyozni azokat az ábrázolási (formanyelvi, kompozíciós, motívum- és szimbólumtörténeti, eszmei) sajátosságokat, amelyek mentén az adott kor gyermekreprezentációs mintázatai megragadhatóvá válnak. Mindeközben igyekszem igazolni a fentebb vázolt, a műcsarnoki festészet gyermekreprezentációs gyakorlatával kapcsolatos állításokat is.

(*Szobonya Mihály*) *Szobonya Mihály* (1855–1898) a mintarajziskolában, majd a Münchener Akadémián tanult, előbb *Székely Bertalan*, utóbb pedig *Wagner Sándor* és *Otto Seitz* voltak mesterei (*Vasárnapi Ujság*, 1882/48). Miután a korán árvaságra jutott, egyébként uradalmi ispán fiaként született Szobonya meglehetősen szerény anyagi háttérrel rendelkezett, támogatásra volt szüksége, amit báró Majthényi Lászlóné személyében meg is kapott. Képeit többek között a Műcsarnokban és a Képzőművészeti Szalonban állították ki. Nosztalgikus hangú, anekdotikus népi zsánerjelenetein feltűnik a gyermek alakja is, mely – miután idillikus környezetbe helyeztetik – sztereotip módon, a korabeli polgári diskurzust tükröztetve jelenik meg. E képeken békés hangulat uralko-

1. Szobonya Mihály: A mosás. 1887. *Vasárnapi Ujság*, 1887/50. 832. o.

dik, melyet a művész olyan, a müncheni realizmusra jellemző festői eszközökkel alapozott meg, mint amilyen a lokális színek használata, az atelier-világítás, valamint az egy-egységteremtő közömbös tónus, mely meleg hangulatot teremt a vásznon (Lyka, 1951).

Metszeteit, akárcsak festményeit, ugyancsak békés hangulat, műtermi világítás, békés cselekményesség és mérsékelt tárgyi részletgazdagság jellemzi. Grafikai munkái hosszú sorába tartozik „*A mosás*” c. metszet (1887; I.), mely a mosónő és gyermeke párjelenetére épül. E művön az állat- és növény-szimbolikának – a jelentésszegénység látszata ellenére – egyaránt jelentősége van a paraszti életideál és gyermekszemlélet képi interpretációjának feltárása szempontjából. A kép előterében látható szárnyas jószágok az önfenntartásra fókuszáló gazdálkodó életmód attribútumaiként jelennek meg, továbbá a cibákos kakas a bő termés kívánalmán túl – lévén, hogy áldozati állat – utal a leány-, illetve asszonyélet áldozatokban bővelkedő (Ujváry, 1980, 210. o., 213. o., 225. o., 276. o.) voltára, a beletörődés morálja és az ún. „*negatív erények*” (pl. hallgatagság, visszafogottság – ld. Bourdieu, 2000, 41. o.) általi meghatározottságára, valamint a paraszti életrendnek való alávettségére.

A kutya figurája alapvetően – a dominikánus hagyományból és a németalföldi festészetből (ld. Jan van Eyck: „*Arnolfini házaspár*”, 1434) eredeztethető módon – olyan, a falusi család számára is fontos értéket jelképez, mint amilyen a hűség (Pál és Újvári, 2001), ugyanakkor a XVII. századi holland zsánerfestészetben tulajdonított jelentése (ld. Szabó, 2014, 109–118. o.) okán utal a falubeliek nevelhetőségbe vetett hitére (Vasas, 1993, 13. o.) is. A kutya-motívum általában a jól neveltség és a fegyelem erényére is utal, ám itt az állat hevenyésző póza éppen ezek hiányos voltát jelzi, s ez összhangban van a kislány szemlátomást türelmetlen, szeretetét éhes ágaskodásával. Az anya szelíd mosolya megértést és empátiát sugall, ám a kép szemlélete – a gyermeki intolerancia jelenségének középpontba állítása okán – már kevésbé mondható elfogadónak.

A középtérben az édesanya munkaeszközeként megjelenő kisméretű teknő multifunkcionális (gyermekringatásra, fürdetésre, hústárolásra egyaránt használatos) volta okán utal a gyermekélet anyagi meghatározottságára, a gyermek emberi létfolyamba vetettségére, akárcsak a teknő „*funkcióváltásait*” bemutató jelenet Pálfi György „*Taxidermia*” c. filmjében (2005) (vö. Hirsch, 2006). A háttérben a ház ajtaja megnyílik a biztonságot nyújtó otthon mikro-univerzuma felé (ld. Pócs, 2004, 138–139. o.), ám a tetőzet fedése már önmagában védelmet fejez ki. Továbbá az udvaron látjuk még a gyermeki növekedést jelző, s az otthonhoz fűződő hűséget, alázatot és intimitást kifejező napraforgókat (vö. Szepes, 2016) is, a száradni kített, s emiatt az idő múlását prezentáló korszót, illetve a padlásra vezető létrát; egyszóval mindazon létmetaforákat, melyek horizontot nyitnak a jövőre.

A grafikán megjelenő anya-gyermek jelenetnek a művészettörténetben olyan előzményei ismertek, mint Jean-Baptiste Siméon Chardin „*A mosónő*” (1735) és Honoré Daumier „*Mosónő*” (1861–1862) c. képe. Miképp Chardin művén, az anyja figyelméért, öleléséért ágaskodó kislány alakján itt is érződik a gyermekkor lélektani folyamatainak megfigyelésére irányuló művészi erőfeszítés, amivel később a „*Cimborá*” c. gyermekklapban is találkozunk (ld. Portik, 2014, 25–33. o.). A ragaszkodás és az érzelmi kötődés jelenlétét a képen megerősíti a kutya-motívum, mely József Attila „*Tudod, hogy nincs bocsanat*” c. versében hasonló emberi léttartalmat közvetít. Továbbá Daumier képehez hasonlóan Szobonya művén is érzékelhető a hajlam az anya-gyermek kapcsolat nosztalgikus emlékként való megszüpítésére, de itt – a francia művész romantikus realizmusától eltérően – ez nem haladja meg az egyszerű cselekményleírást.

A Chardin-képen látható, az elmúlásra figyelmeztető buborékfújó kisfiú higgadtságához és meditatív nyugalomához képest e mű kislányalakjának már-már toladó viselkedése – mint már említettük – érzékelteti az anyai öl melege utáni türelmet-

len vágyat. Ez a mozzanat érhető tetten *József Attila* „Mama” c. versében [1934] is. Az édesanya – *Chardin* gondok és kétségek közepette el-elrédő anyafigurájával szemben – munkában való elfoglaltsága ellenére is odafigyel gyermekére, még ha nem is képes egészen képviselni a *Daumier* szoborszerűen és oltalmazón gyermeke fölé magasodó anya-figurája (ld. *Farkas*, 1960, 26–27. o.) által megtestesített, nagy valószínűséggel *Pestalozzitol* származtatható védő-oltalmazó nevelői attitűdöt. Éppen ezért az itt látható anya-konstrukció félúton jár *Chardin* anyai melankóliája és *Daumier* romantikus pátosztól sem mentes anyaságképe között.

2. Szobonya Mihály: A vásárfia. 1894. *Vasárnapi Ujság*, 1894/18. 303. o.

„A vásárfia” c. kép (1894; 2.) – a juhásztól kezdve a népviseletbe bujtatott asszonyokig – ontja magából a polgári tömegkultúra és köztudat által termelt népi sztereotípiákat, szemben *Deák-Ébner Lajos* vásártéri jeleneteinek objektív-leíró jellegű, tárgyilagos hangvételű képeivel („Kofák”, é. n.; „Lacikonyha”, 1904). Ugyanis a szolnoki festő képei, ahelyett, hogy etnográfiai érdekességgé silányították volna a népeletet, annak legapróbb, legérzékenyebb mozzanatait tették láthatóvá a néző számára (*Rózsaffy*, 1907). Ezzel szemben *Szobonya* képen nem a falusi valóság nüanszai elevenednek meg, hanem azok a leegyszerűsítő, sematizáló jegyek, melyek mentén az „idegen” városi tekintet szemléli „a” népet, ily módon terelve el a figyelmet az agrártársadalmat sújtó nagy horderejű szociális problémákról, a jómódban élők lelkiismeretének megnyugtató végett. E megszépítő, sztereotip látásmód éppen ellentéte a *Fényes Adolf* által alkotott, részben vállaltan is társadalomkritikai irányultságú, 1898–1903 között keletkezett sötét tónusú, passzív-meditatív jellegű sorsképeknek (ld. *Németh*, 1972, 26. o.), melyeken még a gyermekkoron keresztül is a „szegényember” nyomora érződik át („Szegények ebédje”, 1902; „Almát evő kislány”, é. n.).

Szobonya képen a népi gyermekélet is roppantul sztereotip módon, a társadalmi problémák iránti érzékenységtől mentesen jelenik meg, még ha nem is kerül véka alá a szegénység. Ugyanis itt a szociokulturális kód hangsúlyozásánál erőteljesebb „a” magyar nép külsődleges kulturális sajátosságainak túlhangsúlyozása, egyfajta népiség-konstrukció megteremtése. A parasztyermekek itt nem is annyira parasztyermekek, mint inkább népviselettel ellátott kirakati bábuk.

Mindazonáltal a képen a gyermekek – a „karonülőtől” a „szoknyarángatón” keresztül a prepubertásig – a felnőttek gondoskodásának kiszolgáltatott, gyamol-

talán lényekként jelennek meg, különösen a meztelen alfelű, táplálékért ágaskodó kisfiú. E kisgyermek félmeztelensége révén megjelenik a „*gyermekkor mint hiány-állapot*” (a gyermek mint pusztán biológiai teremtmény) narratívája is, így adva érvelési alapot a felnőtteknek a gyermek fejlődésébe való beavatkozásra irányuló erőfeszítésének. E korban ez a nevelésfelfogás volt jellemző polgári rétegekben is, s alapja az a törekvés volt, mi szerint a gyermeket az emberi természet „*állati romlottságából*” (a „*kis vadember*” stádiumától) el kell vezetni a társadalmi állapoton keresztül a „*tiszta erkölcs*” magaslatáig. Ez a kanti és pestalozzi-i alapokon álló axióma hazánkban a pedagógiai szakírók munkásságában is megjelent különféle árnyalatokban (Pukánszky, 2005, 230. o.), s széles körben határozta meg a felnőtt környezet gyermekről való gondolkodását. A „*kis vadember*” toposzra épülő gyermekfelfogáson alapuló nevelésfelfogás e képen tehát a polgári rétegek felől érkező érvelésmódot tükrözi, e tekintetben tehát ugyancsak a polgári gyermekkor-diskurzus hatása érvényesül. Mindenesetre – az alföldi festészet gyermekreprezentációinak zömével (ld. pl. *Támبا*, 2015a, 6–31. o.) szemben – itt hangsúlyozottabban megjelenik a gyermekkor minőségbeli eltérése (ld. *Somlai*, 1997, 23–24. o.), még ha közvetlenül összekapcsolódva is a gyermek inkompetenciájának, irracionálisának és önállótlanságának képi hangsúlyozásával (ld. *Golnhofér és Szabolcs*, 2005, 27. o.).

Továbbá e képi elem középpontba állítása által a szerző magát a népet állította be fejletlennek, primitívnek, akár csak Brueghel paraszti életképein (pl. „*Gyermekjátékok*”, 1560; „*Parasztlakodalom*”, 1568). Mindaz, ami a képen megjelenik (a földön evő lány hirtelensége és gondatlansága, a juhász bágyadt jámborsága, a legény elé járuló leányzó szinte archaikus testtartása), vagyis a nép archaikusságáról, fejletlenségéről alkotott polgári vélemény, voltaképpen e fedetlen alfelű kisedben összpontosul, ily módon tehát itt tetten érhető a szereplőkre meredő polgári tekintet minden „idegensége”, a polgári felsőbbrendűség-érzés alappozíciójával együtt.

Szobonya Mihály életművében találunk példát a gyermekcsoporti interakciók megjelenítésére is, gondolva itt a „*Gyerekek a folyóparton*” c. képre (1896; 3.), mely már címével is megidézi *Fényes Adolf* azonos című festményét (é. n.), noha az álló kislány alakja miatt jobban emlékeztet a „*Tóparton*” c. képre (é. n.). E képek tárgya hasonló, ám míg *Fényes* képein a meztelen vagy épp ruhás gyermekek szinte beolvadnak a természetbe, harmóniában élnek vele, itt kiválnak abból népviseletükkel. Hiába, hogy a népi életmód a természettel való organikus, folytonosság mozzanatát is magában hordozza a maga reflektálatlan idő- és természetszemléletével (mely szerint a parasztember a természetet „*nem szemléli, hanem él benne, s munkáján keresztül ezer apró szál fűzi hozzá*” – *Tomori*, 2004, 197. o.), ám e képen – a népiesség sztereotip módon tör-

3. Szobonya Mihály: Gyerekek a folyóparton. 1896, olaj, vászon, 68,5×55 cm.

Jelezve balra, lent: Szobonya Mihály 896.

<http://axioart.com/tetel/szobonya-mihaly-1855-1898-gyerekek-a-folyoparton>

ténő (túl)hangsúlyozása (ld. népviseletek) révén – mindez mesterkéltnek, hiteltelennek, sőt, az organikus paraszti létmód ellen hatónak tűnik.

A homokkal való játék révén érzékelhető ugyan a gyermeki természet megfigyelésére irányuló erőfeszítés (mely egyúttal jelzi a gyermektanulmányi mozgalom útját egyengető, a korra jellemző „gyermekcentrikus” beszédmódok kiformalódását), ám a sztereotip, megszépítő látásmód okán e törekvés elsikkad. Az archaikus népi gyermekkorra vonatkozó tudattartalmak polgári sztereotípiák felől érkező megkonstruáltságának tényét a háromszögű kompozíció szimmetrikussága még világosabbá teszi, ugyanis a festmény még teátrálisabbá és mesterkélttbbé, még hiteltelenebbé válik a legidősebb, a gyermekcsoportból kimagasodó kislány figurája által, mely a távolba tekintve felhívja a figyelmet a kirakati bábokból álló békés kis gyermekcsoportra.

A *Moles* (1996, 52. o.) által is tematizált, *Engelhardtól* való, a giccse vonatkoztatott „meg nem felelés” elvével összhangban tehát e kép eltávolodik a névleges cél-tól, hiszen a valóban „népi” helyett pusztán annak színpadias mása került vászonra, melyen messziről érződik a rámeredő „idegen”, polgári tekintet. A teátrális beállítás és az elsődleges antropológiai tér jegyeinek (ld. *Géczi és Darvai*, 2010, 201–237. o.) túlsúlyozása révén az ábrázoltak maguk is „messzivé”, „idegenné” válnak, eltávolodva a megismerés lehetőségétől.

4/a. Szobonya Mihály:
A kis dobos. *Vasárnapi Ujság,*
1890/39. 628. o.

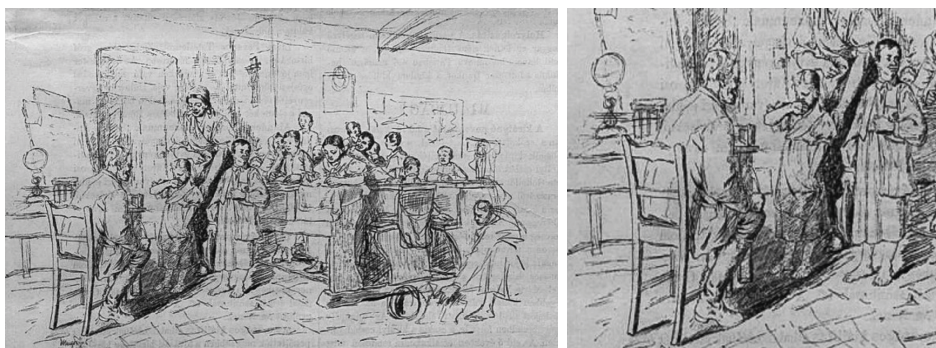

4/b. Drum-drum-drum...
Én Ujságom, 1890/40. Címlap.

Hasonló beállításban, ugyancsak a gyermekélet öröm-aspektusait, dionüszoszi léttartalmait hangsúlyozandó ábrázolja a gyermekséget „*A kis dobos*” c. kép (é. n.; 4.). A határozott kontúroknak, a túlságosan is átlátható csoporttagolásnak köszönhetően e művet is megrendeztettek, mintegy „tollbamondottnak” érezzük. E képen pontosan ugyanaz a kutya látható, mint a „*Mosónő*” c. grafikán (1.), pontosan ugyanazzal a mozdulattal, mely – itt nyilvánvalóbb módon – szintén a nevelésbéli hiányosságokról informálja a befogadót, még ha kedélyes hangon is, így érzékeltetve a paraszti társadalom alacsonyabbrendűségét. E kép középponti tartalmilag eleme okán az *Én Ujságom* 1893/40. számának címlapfotóját juttatja eszünkbe, ám míg Szobonya képén a dobolás (az edényen való dobolás) pusztán a gyermeknek a cso-

porttól elkülönült, pusztán kedvtelésből űzött tevékenységként jelenik meg, addig az *Én Ujságom* címlapképén a dobolás egyenesen a csoportkohézió domináns eszközeként kerül ábrázolásra. Szobonya művén tehát még a gyermeki mókázás vagy talán szerepróblgatás esetlenségét jelzi, Pósa újságjában már a csoporthoz, sőt, nemzethez tartozás érzésével összefonódva jelenik meg az ábrázolt aktus. Kérdés, hogy melyik állt közelebb a valósághoz, ám feltételezhető, hogy az *Én Ujságom* e címlapképe pusztán ösztönzőerővel kívánt szolgálni a nemzeti lelkület kifejlesztése végett, tehát itt inkább ideálkép jelenik meg, semmint a prózai valóság.

Szobonya életművében megjelenik az iskoláztatás témaköre is, mégpedig „*Beiratás*” c. képén (1884; 5.), mely még készültének évében a Nadányiné-féle alapítvány 250 forintos pályadíjában részesült (*Vasárnapi Ujság*, 1884/51. 822. o.).

5. Szobonya Mihály: *Beiratás*. 1884. *Vasárnapi Ujság*, 1884/47. 755. o.

E kép tematikai előzményeit *Brueghel* „*Számár az iskolapadban*” c. metszetétől *Albert Anker* képeiig számos művön felfedezhetjük. Míg a németalföldi „parasztfestő” kritikával és gúnnal illette a korabeli iskolai viszonyokat, a svájci gyermekfestő vásznain már jelentőségteljesen jelenik meg az iskolai nevelésre irányuló erőfeszítés („*Iskolás fiú*”, „*Két testvér palatáblával*”, „*Az iskolai vizsga*”), bár a gyermektömeg fegyelmezetlensége még itt is jelen van („*Falusi iskola*”).

Szobonya képe azonban a tantermi munka helyett a beiratkozásról szól. E prózai „ceremónián” jelen van egy édesanya is megszeppent kislányával, hogy bátorítsa őt. Tehát a kép állítása szerint a faluhelyen jellemző, az iskoláztatást elutasító attitűd (ld. *Kiss*, 1939, 8. o.; *Illyés*, 2003, 199. o.; *Bodovics*, 2011, 11. o.) mellett jelen volt az iskoláztatást támogató szülői felfogás is, s ez már önmagában utal a polgári átalakulás folyamatára, az anyának az archaikus népi hagyományok továbbélésére utaló paraszti öltözéke ellenére is. Ezentúl a tanteremben jelen van a keresztény hitnek a közösség életében betöltött központi szerepére utaló feszület, valamint a comeniusi szenzualizmus tanítói szemléletének jelenlétére utaló földgömb és térkép. Ez utóbbi már önmagában utal a falusi tanítási gyakorlat megtervezett voltára, szemben azzal a képpel, amit például *Illyés Gyula* (2003, 198. o.) vagy *Móricz Zsigmond* (1985, 236–237. o.) sugall az iskolának a tanítást mellőző hozzáállásáról.

Ami pedig a tanító nevelői attitűdjét illeti, a gyermekhez való odahajolásból sejthető a pedagógusnak a gyermekhez való odafordulása, megértő-elfogadó attitűdje, a kép kijelentése szerint tehát az ideális tanító empátiára törekszik. E felfogás összhangban

van bizonyos korabeli neveléstani kézikönyvekből kiolvasható, az angolszász és a rousseau-i boldogságetika hatásáról tanúskodó gyermekszemlélettel (pl. *Emericzy Géza* „*Népiskolai neveléstan*” [1882] – ld. *Pukánszky*, 2005, 194–198. o.). Összességében tehát Szobonya e képén – más gyermekábrázolásával szemben – némiképp érzékelhető a polgári átalakulás tendenciája, ám művei többnyire („*Aratóban*”, „*Lövöldözés hólabdával*”) az archaikus parasztság sztereotip megjelenítését nyújtják, akárcsak a már említett „*Vásárfia*”.

**6. Vágó Pál: A gyík. É. n.,
olaj, vászon.**

OSZK Képtár: <http://keptar.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=86971>

szonyoktól megkövetelt titoktartás erényére is utalt, hiszen, mint mondták, a nagy kötő azért volt előttük, hogy eltakarják vele a bajokat (*Jávor*, 2000, 632–633. o.), s így már önmagában az asszonyi önuralom és lojalitás szimbólumának tekinthető. A kötő által hordozott mögöttes jelentéstartalom révén érthetővé válik a leány arcán kiülő mélabú is. A leány lábánál lévő korsó jelzi a női termékenységet és a nő fajreprodukciós funkcióját, ennél fogva utal a nő patriarchális alávetettségére. A vízhordás aktusán keresztül a fáradhatatlan munkabírálás moráljára is hivatkozás történik a képen, hiszen a nők faluhelyen vízhordás céljából gyakran már kora reggel útnak indultak, s ezért a néprajzi leírások, összefoglalások szerint ebben ragadható meg igazán az említett erkölcsi kitétel (*Jávor*, 2000, 630. o.).

A gyermek- és felnőttkor küszöbén álló leányzó arca mélabúval terhelt (ld. az ajakvonalat). A kép témája az a pillanat, amikor a sokféle gondtól terhelt parasztleány a mindennapok forgatagából a természet öntörvényű világába vonul egy-egy pillanatra, arra vágyva, hogy feloldódhasson a természet játszi könnyedséget árasztó jelenségeiben,

(*Vágó Pál*) *Vágó Pál* (1853–1928) Jászapatiból való művész, történeti tárgyú tablók („*Huszárság története*”) és népi életképek („*Becsületügy Hortobágyon*”, „*Víg társaság*”) festője. Müncheni és párizsi tanulmányait követően idehaza csakhamar a legnépszerűbb, legfoglalkoztatottabb művészek egyikévé vált, ennek bizonyítéka a millenáris ünnepség előkészületeiben való aktív részvétele, illetve illusztrátori munkássága (*Ismertelen*, é. n.).

Még korai, müncheni akadémikus felfogásban készült képei közül való „*A gyík*” c. képe (é. n.; *6.*; *Lyka*, 1951, 48. o.), mely talán egy gondatlan szemrevételezés nyomán idillikus hangulatú, anekdotikus népeletképnek tűnhet, ám alaposabban szemügyre véve feltárul a mű mögött rejlő paraszti melankólia élményvilága.

A mű egy érzékeny pillanatot ragad ki a szende, fejkötős leány hétköznapjaiból. A modellt hagyományos népviseletben látjuk, kötővel derekán, mely a parasztleányi erényességet prezentálja, vagyis az élet rendjébe való beletörődést, a hallgatóságot és az önuralmat, egy szóval: a „*negatív erényeket*” (*Bourdieu*, 2000, 41. o.). A kötő az asz-

apró, eleven „csodáiban”. A leányzó tehát most a természet egy rejtett zugába menekült, hogy – egy röpké pillanatra elszakadva a mindennapi munkavégzéstől – mintegy meditatív módon elmerüljön a természet apró csodáinak szemlélésében, egyúttal így próbálván megszabadulni a szívét nyomó bánatoktól, a közösségi létnek való szüntelen alávetettségéből fakadó pszichikai tehertől. Miután a gyíkot a néphit a csend megtestesítőjének tartja, vedlése pedig a megújulást jelképezi (Pál és Újvári, 2000), joggal tekinthetjük a csend okozta lelki regeneráció és megnyugvás jelképének e festményen.

Mindazonáltal az, hogy e leányka még képes elmerülni a természet eme apró teremtményének megfigyelésében, jelzi a még benne szunnyadó, röpké pillanatokra még fel-felelevenedő gyermeki magvat (lényegiséget), melyet a természet jelenségeire való szüntelen rácsodálkozás igénye táplál. Bármilyen klisés is e mű annak szimplán cselekményes volta, felszínesen érzelmes karaktere, beszédes kedve okán, tagadhatatlan lélektani érzékenysége, hiszen felhívja a figyelmet arra, hogy még a felnőttkor küszöbén álló, melankóliától terhes leánykának is szüksége lehet egy-egy meghitt, titkos pillanatra, amely csakis az övé. „A gyík” voltaképpen az intimitás, az „*autentikus én*” (ld. Goffman, 1956, 22–32. o.) utáni vágy megéléséről szól, s mintha azt sugallná, hogy mindenkinek szüksége van arra, hogy el-elbújják néha a folyton ítéleteket osztó közösség elől. A művész mint-ha felismerné a paraszti közösségek valódi természetét, hiszen Koszta Annuskájához

**7. Vágó Pál: Jár a baba. 1881, olaj, vászon,
150×110 cm. Magántulajdon.**

<http://www.vagopal.hu/muvek/index.html>

(„Annuska a tükör előtt virággal”) hasonlóan e leányka is menedéket talál „*autentikus énje*” (Goffman, 1956, 22–32. o.) odújában, mely az önreflexió és az önmegújulás lehetőségét nyújtja (Koszta József festményéről részletesebben ld. *Támbo*, 2015b).

„A gyíkkal” szemben nem lélektani állapotrajzot, hanem szélesebb rálátást adó társadalmi panorámát nyújt a „*Jár a baba*” c. humoros-anekdotikus hangvételű népeletkép (1881; 7.), mely a családi kör témáját dolgozza fel. A kép lokális színei és egységteremtő sötétszürkés tónusai okán a képet egyszerű, bensőséges hangulat uralja. A festmény már-már gondtalannak tetsző családi jelenetet állít elénk, melynek sztereotip módon díszes népviseletbe bujtatott szereplői mintha csak ünnepségre öltöztek volna ki. A parasztcsaládot külsőd-

leges jegyeinél fogva láttató képen a gyermek személye fontos értékként tételeződik, hiszen az egész család figyelme a kisdedre és annak fizikai fejlődésére összpontosul. Ugyanakkor nemcsak a gondoskodás, hanem a szülői öröm forrása is a „kicsi”; ezt támasztja alá a szeretetigényt megtestesítő macska alakja is. A gyermek valóban fontos érték volt faluhelyen, hiszen a paraszti élet köztudatában a családi gazdaság folytonosságának zálogaként jelent meg. Azonban a benne való pusztza gyönyörködés – tehát

8. Vágó Pál: Menekültek. 1882, olaj, vászon, 93×130cm. Magyar Nemzeti Galéria.

<http://www.vagopal.hu/muvek/index.html>

a gyermek lényének önértékként való felfogása – inkább már a vidéki középrétegek gyermekszemléletére vall, s a képen megjelenő viseleti elemekből is erre a társadalmi rétegre következtethetünk.

A „Menekültek” c. kép (1882; 8.) a „Jár a baba” c. festménnyel (1881) együtt a *Müncheni Akadémia* díjnyertes alkotása. E jeleneten a gyermekek egy nélkülöző, menekült család tagjaiként jelennek meg, ám a szegénység bemutatását némiképp enyhíti a megjelenített anekdotikus szituáció (Révész, 2016, 25. o.). A kép párhuzamba állítható *Munkácsy Mihály* „Tépéscsinálók” c. képével, hiszen itt is megtalálhatóak a tétova, érzelmileg és anyagiakban egyaránt nélkülöző gyermekalakok. Ám e képen a teátrális hatás erősebb, e mű „kiabálób” *Munkácsy*énél, s az „olvadékony, fényárnyékos, atmoszférikus festőiség” (Genthont idézi: *Perneczky*, 1970, 14. o.) helyett itt a műcsarnoki festészetre oly jellemző atelier-világítást, lokális színhasználatot és egységteremtő tónus uralmát tapasztaljuk, s nem érvényesül itt Frans Hals hatása sem, mint a mester munkáján. Azonban a biztonságérzetet keltő aszfaltalozás (ld. *Perneczky*, 1970, 15. o.) mindkét műben közös, a fő különbség abban áll, hogy míg *Munkácsy* a régi flamand mesterek nyomában járt, addig *Vágó Pál* műve tökéletesen beillik a cselekményes, színpadias hatást keltő, sztereotip népeletképek sorába. Hiába kívánta felhívni a szerző a figyelmet a kor szociális problémáira, a műcsarnoki festészet békés hangvételének köszönhetően korántsem képviselt oly megrázó, felkavaró hangot, mint Fényes Adolf szegényember-képeivel (pl. „Család”, 1898).

(*Veress Zoltán*) *Veress Zoltán* (1868–1935), *Liezen-Mayer Sándor* és *Hackl* tanítványa, az *Erdélyi Szépművészeti Társaság* egyik alapító tagja volt. Gyermekalakjait gyakorta helyezte allegorikus („A szüret allegóriája”, „Az ősz allegóriája”) vagy mitológiai („Szűz

9. Veress Zoltán: A bor allegóriája. É. n., olaj, vászon, 38×50 cm. Jelezve jobbra lent: Veress Zoltán <http://budapestaukcio.hu/veress-zoltan/festo/a-bor-allegoriaja>

Mária a gyermek Jézussal”) kontextusba, gyámoltalan, szeretetre méltó és ártatlan életszakasznak láttatva a gyermekkort (Lyka, 1951, 63. o.).

Allegorikus gyermekábrázolásai közé tartozik „A bor allegóriája” (é. n.; 9.), melyen, miután a bor „az igazság, a vidámság és a termékenység szimbóluma”, „az életerő”, illetve „az isteni és emberi természet összeolvadásának” (Pál és Újvári, 2001) kifejezője, álta-

10. Veress Zoltán: Szűz Mária a gyermek Jézussal. É. n., olaj, vászon.

<http://www.opsouth.org/wp-content/uploads/2015/03/Veress-Virgin-Mary.jpg>

la a gyermekkor dionüszoszi kontextusba kerül. Ezáltal ezen életszakasz az emberélet szertelen, derűs, életörömtől ittas, spontán megnyilvánulásoktól meghatározott periódusa, s egyszersmind a felnőtt öröm forrása. E puttószzerű gyermekalakok által hordozott gyermekszemlélet Veress egész gyermekattitűdjét meghatározza, hiszen a gyermekkor nála bájosságánál, elevenségénél, örömteli, apró pillanatainál fogva prezentálódik. A kép derűjét a komplementer szinkontraszt adja, egyszerűségét pedig a lokális színek szolháltatják, ám itt – a kismester más képeitől (pl. „Az ősz allegóriája”) eltérően – nem jelenik meg határozottan a képelemek közös tónus által történő egységbe foglalásának a müncheni realizmusra oly jellemző megoldása (Lyka, 1947, 139–140. o.).

A festő allegorikus gyermekalakjaihoz hasonló puttószzerű teremtményt látunk „Szűz Mária a gyermek Jézussal” c. vásznán (é. n.; 10.) is, a gyermekkort ártatlan, gyámolításra, oltalmazásra szoruló életszakasznak mutatva be. Az antikizáló hatást a ión oszlopfők csak fokozzák, akárcsak a Szűzanya drapériájának esése, az egész kompozíciót pedig a különböző képelemeket összefogó (itt világosbarnás), közömbös tónus egységtérítő ereje hatja át, mely a müncheni realizmus elterjedt stílusesszövege volt e korban (Lyka, 1947, 140. o.).

A kép alapvető szimbólumértékeit a *Madonna-ikonográfia* hagyományos színszimbolikája adja: a kék lepel a biztonság, az oltalom, a béke és a transzcendencia érzését kelti, s egyúttal érzékelteti az isteni kapcsolatból fakadó felsőbbrendűséget, ruhájának pirosa pedig az anyai odaadást, szeretetet és áldozatkészséget szimbolizálja (vö. *Raffaello Santi: „Esterházy Madonna”, 1508*). A boldogsasszony ég felé meredő, révetegek tekintete is az égi tartománnyal való kapcsolatot, s egyszersmind az isteni gyermekhez fűződő „szent köteléket” juttatja kifejezésre.

E „szent kötelék” a kép üzeneteként vonatkoztatható a hétköznapi anya-gyermek kapcsolatára is, ezzel avatva az anyát a családi kör szentélyének oltalmazójává. Akárcsak *Pestalozzinál*, itt is megjelenik az édesanya apoteózisa, Madonna archetípusán keresztül hívva fel a korabeli közönség figyelmét a gyermekeit becsületes, jóra való polgárrá nevelő asszony ideáljára, aki arra hivatott, hogy megóvja a bűntől gyermekeit, sőt, az egész emberiséget (*Németh és Pukánszky, 2004, 371. o.*). Az efféle anyaság-narratíva okán e mű rokonítható *Amadée Guérard* (1828–1908) olyan romantikus hangú képeivel, mint amilyen a „*Fájdalmas anya kisdeddel*” vagy a „*Csak szép sorjában*”.

11. Veress Zoltán: Kukoricafosztás. É. n., olaj, vászon, 45×50 cm. Jelezve balra lent.

<http://budapestaukcio.hu/veress-zoltan/festo/kukoricafosztas>

A „*Kukoricafosztás*” c. képen (é. n.; 11.) a „*Madonna*” édesanyjai pátosza átfordul a paraszti zsáner prózaiságába, az egységteremtő közös tónus által is érzékeltetve a hétköznapi egyszerűségét, a munkavégzés monotonitását, még ha e munkaszokás jó alkalmat is adott „*az elbeszélgetésre, mesemondásra, játékos évődésre, dalolásra, találós kérdések megfjítésére*” (*Ortutay* főszerk., 1982).¹ Az anya-gyermek kapcsolat tematikájától mentesen, de a kukoricafosztás témájában készül *Hollósy Simon* „*Tengerihántás*” c. olajfestménye (1885) és *Révész Imre* „*Kukoricafosztás*” c. színezett rézkarca is. Veress Zoltán képein tehát nemcsak a felnőtt öröm forrásaként, s a gyermeki báj és kedvesség aspektusánál fogva jelent meg a gyermekkor, hiszen néha a gyermeki munkatevékenység bemutatása is helyet kap a zömében puttó-szerű kisdedeket ábrázoló ábrázolások mellett. Mindenesetre ábrázolásain hol az ártatlan gyermekkor mítosza kerül megszólaltatásra, hol pedig a dionüszoszi léttartalmak érzékeltetésére kerül a hangsúly.

(*A piktorok Pósa bácsija, Peske Géza*) A korabeli közönség által támasztott kispolgáris, polgáris követelményeknek tökéletesen megfelelt Peske Géza (1859–1934) művészete. Peske is azon művészek közé tartozott, akik az élet fordulatos, „érdekes” jeleneteit kívánták visszaadni vásznaikon, „rendszerint kiélezve valami meglepő csattanóval, sokszor színpadias beállításban” (Lyka, 1947, 138. o.). Művein számtalanszor kerültek megörökítésre a gyermekélet eseményei, ám korántsem szociográfiai pontossággal, sokkal inkább hamiskásan túljátszva, mintegy díszletek elé állítva és jelmezbe öltöztetve a hétköznapiságukból kiragadott gyermekszereplőket (Bernáth, 2006, 450–452. o.).

Talán nem véletlen, hogy a festő oly kivételes érdeklődéssel fordult a gyermekkor témája felé. Korai életéveire ő maga jóízűen emlékezett vissza, gazdatiszt apja korai elvesztése és a szegényen maradt család nélkülözése ellenére is. Olyan gyermek volt, aki „futkározott a hímes réteken, részt vett az aratók és kukoricahántók mulatozásaiban” (Salgói, 2007). Élete utolsó szakaszában Bodajkon élt ugyan, ám – a gyakran hallható „Bodajk festője” megjelölés ellenére – nem itt született, hanem Kelecsényen, 1859. január 22-én; itt érte az említett vesztés is. Tanulmányait – testvéreinek, Jánosnak köszönhetően – a pécsi gimnáziumban, majd a müncheni akadémián folytatta, ezután Budapesten lakott. Csak ezután költözött Bodajkra, ahol haláláig (1934. május 19.) élt és alkotta kisméretű gyermekábrázolásait. Képei roppant népszerűek voltak: „műveit nem csak a magyar, hanem a német és angol lapok is szaporán reprodukálták, azonkívül fényképben és színes reprodukcióban is széltében el voltak terjedve, képeinek túlnyomórészét a londoni Wallis és a newyorki

12. Nagymama alszik. 1882. Olaj, vászon, 90×134 cm.

Keresztény Múzeum, Esztergom. Ltsz. 56.647.

<http://www.keresztenymuzeum.hu/collections.php?mode=work&wid=158&page=0&vt=>

Karmer műkereskedőc-égek vásárolták meg és terjesztették, úgy, hogy neve ismertté vált a tengeren túl is” (Magyar Művészet, 1934, 159. o.).

Mesterei Münchenben Benczúr Gyula (1800–1873) és Ludwig von Loefftz (1845–1910) életkép- és tájképfestő voltak. Tudása már 1881-es, bajor parasztot ábrázoló arcképén is szembetűnő, de első igazán jellegzetes alkotásának a „Nagymama alszik” („Alkalmom szüli a tolvajt”; 1882; 12.) bizonyult (Salgói, 2007). E humoros

hangvételő, anekdotizáló életkép ritka példája a nagyszülő-gyermek kapcsolat ábrázolásának, ám azzal, hogy természetes jelenségként, bocsánatos bűnként közelíti meg a gyermeki csínyet, ellentmondani látszik a falusi társadalomban működő tiszteletteljes, a kulturális reprodukcióért nagymértékben felelős nagyszülő hagyományos képének (Sz. Morvay, 1956, 27. o.; Somlai, 1991, 136. o.). Itt már nem a tekintély a legmeghatározóbb vonása a nagymama alakjának, hiába jelenik meg trónszerű karosszékében. A művész mindezen túl érzékelteti a külvilági fény által megvilágított gyerekek elevenségét, s az immár árnyékba vonultan pihenő öregasszony fáradtságát; ezen ellentét által a mű humora némi tragikus hangnemmel elegyedik.

A festő e kép megfestésétől fogva rendre „*a boldog gyermekkor reminiscenciáiból*” választott témát (Salgói, 2007), motívumait pedig testvéreinél tett dunántúli látogatása alkalmával, „*a falusi béresek és a pusztai népe gyermekeinek tanulmányozásából merítette*” (Magyar Művészet, 1934, 159. o.). Képei a müncheni realizmus, közelebről pedig a *Piloty-tanítványok* stílusának jegyeit viselik magukon, hiszen ragaszkodott a lokális színekhez, illetve nagy hangsúlyt fektetett a részletgazdagságra, az aprólékosságra és a pontosságra (Magyar Művészet, 1934, 159. o.). Roppantul mozgalmas, anekdotikus zsánerjeleneteire szívesen festett csendéletyszerű elemeket, ezáltal is fokozva az életképi jelleget. Festészetébe a klasszikus modernség irányzatainak hatását nem engedte be, tartva az elnagyolás veszélyétől, továbbá úgy vélte, hogy „*a szellemesség ilyenképpen való hajhászása igen sokszor csak a hiányok elpalástolását szolgálja*” (Salgói, 2007).

Szabolcska Mihály költőhöz hasonlóan az egyszerűséget kedvelte, stílusából „*nagy modernség*” helyett nem áramlott más, „*csak szelidség, szeretet*” (Karinthy Frigyes: „*Szabolcska Mihály: Egyszerűség*”). Ismerői jóindulatú, szerény, előzőkeny, „*csöndesen és szorgalmasan munkálkodó*” embernek tartották, akinek „*kedélyessége*”, „*nyájas humora*” és „*megnyerő optimizmusa*” képein is megnyilvánultak (Magyar Művészet, 1934, 159. o.). A gyermekábrázolásaiból áradó fesztelen hangulat miatt Peskét Lyka Károly „*a piktorok Pósa bácsijának*” nevezte, példaként megemlítve a „*Forró*” („*Krumplievők*”) és „*Csak egy szemet*” c. képeket (Lyka, 1951, 53. o.). Az „*Én Ujságom*” c. irodalmi értékű gyermeklap alapító szerkesztőjének verseihez hasonlóan a festő műveiből a gyermeki önfeledtség élménye áradt, gyermekjeleneteit a „*vidéki élet pillanatai, a lármás gyermekserég, vagy a lustálkodó délutánok hangulata lengi át*” (Salgói, 2007).

Salgói állítása szerint Peske Géza szerzett először polgárjogot „*a gatyás, mezítalás parasztyereknek*” (Salgói, 2007) a művészetben, ám a parasztyerek ábrázolása már az alföldi iskola gyakorlatában is jellemző volt kezdetektől fogva. Azt viszont kijelenthetjük, hogy Peske jelenetein érződik először határozottan a gyermeki sajátosságok felismerése, a gyermek önmagáért történő elfogadása, a gyermekkor önértékként való elismerése. Képeit szemlélve az első felfedezésektől örömteli, lírai utánérzésű, kedves emlékü gyermekkorunknak lehetünk szemtanúi, hiszen nála felfedezhetők a gyermeklét olyan, a művész által már-már egyetemes érvényűnek látott motívumai is, mint amilyen a bájosság, a szeretetelenség, a gyámoltalanság és a játékoság.

A gyermek itt nem tűnik „*kicsinyített felnőttnek*”, mint pl. *Fényes Adolf* („*Hazatérő testvérek*”) vagy *Deák-Ébner Lajos* („*Rőzsegyűjtő*”) leánygyermek-ábrázolásain, hiszen többnyire nem a felnőttek dolgát végzi, sőt, még játéktevékenységeivel sem a későbbi társadalmi szerepekre készül elő, szemben *Tomori Viola*

(1935) társadalomlélektani szempontú megállapításával. E megállapítás szerint faluhelyen a gyermeknek még játéka sem sajátosan gyermeki, ugyanis a társadalomba való integrálódását segíti minden elemében, tehát a felnőtt szerepkörökre való előkészületben van jelentősége. Peske Géza képein azonban a játék minden ízében igazolja a gyermekkor önértékként való tételeződését, s a kiseddet határozottan a gyermekkorban tartja. Ugyanakkor a játéktevékenység szüntelen hangsúlyozása által a paraszti gyermekkor bemutatása egyoldalúnak tetszik, hiszen túlságosan a gyermekélet örömaspektusaira fókuszál, ezáltal tükröztetve a korabeli polgári közönség árnyalatlan gyermekszemléletét.

13. Peske Géza: A félbeszakított munka.

Vasárnapi Ujság. 1886/43. 692. o.

Az alföldi iskola festőinek gyermekábrázolásaival (*Kosztá József: „Leány tányérral”, „Vízholdók”; Deák-Ébner Lajos: „Faluszéle”; Szüle Péter: „Vajat köpülő lány”*) szemben gyermeki munkavégzés bemutatásával Peske Géza életművében nem igazán találkozunk. Ha mégis, akkor egy munkáját félbehagyó gyermeket ábrázol a festő, megbocsátó hangon, derűvel és humorral jelenítve meg a lustálkodás és a hanyagság motívumát. Ezt láthatjuk például „*A félbeszakított munka*” c. képen (é. n.; **13.**), melynek „*Két gyerkőc a hőse, a kikre tengeri-morzsolást biztak. De biz az egyik már szépen elaludt a padon, a másik sem tud már küzdeni*” (*Vasárnapi Ujság, 1886, 688. o.*). Szó sincs itt erkölcsi tartalmak közvetítéséről, mint *Nicolaes Maes „A lusta szobalány”* c. zsánerjelenetén, mely, mint afféle vizuális erkölcsi példázat, a korabeli, polgárosuló Hollandia puritán-protestáns erkölcsének vizuális tanítóanyagának részét képezte, a fáradhatatlan munkabírási erényét hirdetve (*Schneider, é. n.*). Peske képe nem tanító jelleggel készült, pusztán a korabeli közönség elismerő kacajára áhítozott, ezáltal is hozzájárulva a polgári körökben élő parasztság-sztereotípiák újratermeléséhez. Mint a *Vasárnapi Ujság* leírása is mutatja, itt a gyermekkor a „*szeretreméltóság*” és a külső megjelenés által kerül jellemzésre; a leánygyermek alakja a „*csinosság*”, a fiúé pedig a „*pajkosság*” motívuma mentén rajzolódik elő (*Vasárnapi Ujság, 1886, 688. o.*).

Peske Géza előszeretettel ábrázolta a gyermek és az állatok kapcsolatát. E képeken az állat olykor a gyermeklét ösztönösségének metaforájaként jelenik meg („*Fiú kiskutyával*”, „*Lány kecskével*”, „*Kislány kecskével*”, „*Fiú kutyával*”,

14. Peske Géza: Fiú libával.

Olaj, vászon, 100×80 cm.

BÁV. <http://www.bav.hu/aukciotetel/peske-geza-fiu-libaval>

15. Peske Géza: Meleg a leves.

Fényképfelvétel az eredeti műről (1959). Türr István Múzeum. Ltsz.: F4309.

<http://www.bajaimuzeum.hu/hu/peske-geza-meleg-leves>

vész nagy érzékenységet mutatott a gyermekek összetartozásának („Krumplievők”, „Felüdülés játékidőben”, „Kemény dió”), illetve a fiziológiai szükségletek („Szőlőt szemezgető fiú”, „Ívó fiú”, „Krumplievők”) érzékeltetése iránt is, akárcsak Wilhelm Schütze („Itassuk meg a macskát”).

Bár nem jellemző, de olykor az iskolás gyermek motívuma is megjelenik az életműben, mint a „Balogh, a tanuló” c. festményen (é. n.; **16.**). Balogh büszkén,

„Csirkeetetés”), de megjelenik az állatról való gondoskodás („Nyületetés”), s azzal együtt a gondoskodás, a felelősségvállalás megtanulásának folyamata is (ld. Deáky, 2011, 278. o.), amely már a felnőttlét felé vezeti a gyermeket. E művek hasonlóak az Én Ujságom hasonló témájú címlapképeihez (1893/20., 1895/33., 1902/5.), nemcsak tartalmilag, de formanyelvi értelemben is.

Ugyanakkor a „Fiú libával” c. képen (é. n.; **14.**) már egyenesen a gyermek állat fölé magasodásának mozzanatára kerül a hangsúly, mégpedig a csipőre tett kéz gesztusa által, melyben kifejeződésre jut a kisgyermek magabiztossága, mely mintha már az állatvilág fölé való rendeltségének tudatából fakad. Ez az ábrázolás a keresztény antropocentrizmus és denaturalizáció továbbéléséről (vö. Mózes 1,26), sőt, pedagógiai implikációjáról tesz tanúbizonyságot.

A művész nagy érzékenységet mutatott a gyermekek összetartozásának és a fiziológiai szükségletek érzékeltetése iránt is („Krumplievők”, „Kemény dió”), akárcsak Wilhelm Schütze („Itassuk meg a macskát”). A „Meleg a leves” (é. n.; **15.**) már címével is az evésre való ráhangolódás ösztönöségét sugallja, ily módon a testi örömök által definiálva a gyermekkort. A díszletszerű környezetbe helyezett, kukoricacsuhéktól körülvevett, népi viselkedetbe bűjtatott fiúnak már mozdulata is beállított, mesterkéltnek tetsző, ám a forró étel türelmetlen habzsolása révén a korabeli polgári közönség mégis a hevességre, a hirtelenségre és az elevenségre asszociálhatott a gyermekkor kapcsán e kép szemlélése közben.

Jellemző témakör a gyermeki játéktevékenység („Játékidő”) is. Ábrázolásra kerül itt a díszesen kiöltözött, játékokkal elhalmozott kislány játékszerekhez fűződő, a jóllét közepette már-már közömbössé váló kapcsolata („Kislány játékkal” – vö. Perlmutter Izsák hasonló tárgyú képeivel), az excentrikus fiúgyermeki természetből fakadó elevenség („Hógolyó-csata”), illetve az állatokhoz fűződő bensőséges viszony („Játszó gyerekek”) is. A mű-

kissé huncutul áll előttünk, az iskolás létet csupa mókának és vidámságnak sejtetve. *Móricz Zsigmond „Életem regénye”* (1939) c. művéből is kiderül, hogy az iskolai életben roppant nagy tere volt a gyermekcsoport interakciók formálódásának (*Móricz, 2014, 292. o.*), s az iskolás gyermek efféle képe ül ki e festményen is. Szemben *Fényes Adolf „Reggeli lecke”* (1904) vagy *„Parasztszoba három gyerekkel”* (1907) c. képén itt nem a tanulás mozzanata, hanem az életöröm és a békés gyermeki szertelenség jellemzi a tanulót, a reá szegülő tekintet pedig sokkal inkább a felnőtt örömforrásává avatja lényét, semmint a jövőbe vetett hit és remény zálogává, mint azt *Bihari Sándor „Programbeszéd”* (1891) c. képén tapasztalhatjuk (ld. *Támba, 2016, 284–290. o.*). Balogh alakjában tehát a gondtalan, kedves emlékü gyermekorról alkotott kispolgári ködkép testesül meg e joviális hangvéte-lű anekdotikus zsánerképen. Érzékelhető ugyan a gyermekkor önértékének elfogadása, ám az azt övező leegyszerűsítő sztereotípiák miatt elsikkadni látszik a gyermeki lélek mélysége iránti kutatás szándéka. Mindenesetre a falusi környezetbe ágyazott portré-életkép hű kordokumentuma a paraszti gyermekéletre vonatkozó korabeli polgári gyermekszemlélet egy szegmensének.

Bár a festő ritkán ábrázolta a családi kapcsolatokat, olykor megfestette az anyaság témáját is, mint például *„Az első szőlőszem”* c. képen (é. n.; 17.). E műnek már korabeli leírásából² is kitűnik a gyermek családban betöltött fontos szerepének (*„ő az úr a háznál”*) hangsúlyozása (*Vasárnapi Ujság, 1900, 68. o.*), magán a festményen pedig az anya-gyermek kapcsolat a szőlő motívuma révén egyfajta dionüszoszi árnyalatot kap, érzelmeiktől átjártnak, szeszélyesnek jellemezve azt. E joviális képpel szemben *Fényes Adolf „Család”* vagy *„Bölcsőt ringató”* c. festményeit méltósággteljeség, *„bölcshű szűkszavúság”* (*Lyka, 1905*) és fojtott drámaiság hatja át. Míg *Fényes* képén az oltalmazó-védő anyai nevelői attitűd a szembeötlő, itt a játékos mozzanata és a „gyermek mint a felnőtt örömforrása” toposz a hangsúlyosabb. Mindazonáltal a szőlő itt – a mitológiai jelentéstudajdonításoktól áthatva – (inkább érzelmi, s kevésbé anyagi) bőséget, elégedettséget, életörömet és békét jelez, továbbá, ha a János evangéliumában szereplő példázatból indulunk ki (ld. *János 15,1–3*),³ utalhat a nevelhetőségbe vetett hitre (pedagógiai optimizmus), illetve azzal együtt a comeniusi növény-analógiára is (a gyermeki lélek mint növény, melyet nyesegetni kell, különben elburjánzik) (*Pál és Újvári, 2001*).

Az anya-gyermekkapcsolatról informál az is, hogy *„Gyermekvizsgálók”* c. képén (é. n.; ld. *En Ujságom, 1890/6.*) a kölykök kerülnek „szülőhelyettes” szerepbe, ami

16. Peske Géza: Balogh, a tanuló. Városi Képtár, Székesfehérvár: a Deák Gyűjtemény időszaki kiállítása: Gyöngyházfényű ragyogás, 2016. 01. 24. – 2016. 09. 11.

http://www.museum.hu/kiallitas/16545/Gyongyhazfenyu_ragyogas

17. Peske Géza: Az első szőlőszem.

Vasárnapi Ujság, 1900/47. 69. o.

<http://epa.oszk.hu/00000/00030/02401/pdf/02401.pdf>

a néprajzi leírások szerint jellemző volt (*Kresz*, 1949, 66.; *Vajda és Kósa*, 2005, 259.), ahogyan az ezzel társuló hanyagság, figyelmetlenség is (*Vasas*, 1993, 22.), melyet (az ásítózás és a fáradság megjelenítésével) e kép is érzékeltet, a lábbal ringatás mozzanata ellenére is.

Peske gyermekjeleneteinek művészettörténeti előzményeinek tekinthetők *Murillo* (1618–1682) olyan képei, amelyeken a csavargó, játszó, kockázó és gyümölcsöt evő szegénygyermek önfelédtsége és vidámsága a legszembetűnőbb (*Angulo Iniguez*, 1962, 347. o.; 360. o.). Ugyanakkor a magyar festő képeinhez hasonló szemléletű gyermekzsánereket festett *Wilhelm Schütze*, akinek vásznain a falusi gyermekélet kedves, játékos hangulatú jelenetei kerültek ábrázolásra, derűs életszemléletet, s a gyermekkor nyitott, befejezetlen voltát juttatva kifejezésre („*Hívás a farm kertjébe*”).

Peske Géza képein a gyermekkor gondtalan, önfelédtt életszakasznak tetszik, mintha csak a Nyugat-Dunántúl gyermekei nem ugyanazok a munkától megfáradt „*miniatűr felnőttek*” lettek volna, mint amelyek az alföldi iskola festőinek (pl. *Fényes Adolf* és *Kosztai József*) vásznain megjelennek. Azonban miután a néprajzi szakirodalom alapján a gyermekvilág vonatkozásában mérföldes különbségeket nem tehetünk, a művészi látásmódban tapasztalható különbségekkel magyarázhatjuk az ábrázolás-béli különbséget.

Gárdonyi Géza az „*Ida regényében*” világossá tette, hogy e korban a közízlés a művésztől sokkal inkább egy kiscicával enyelgő kiseddet várt, semmint komoly esztétikai kvalitásokat (*Kovács*, 2006, 74–76. o.). A polgári nagyközönség efféle látásmódja az alkotás gyakorlatában fogadtatásra is talált. *Peske Géza* volt az egyik első, aki beállt a sorba, hogy cicával, kutyákkal, nyulakkal játszó kisgyerekeket fessen a „*szépen élő*”, „*tisztes*” közönség számára. Peskét a gyermekmunkával járó megpróbáltatások és a gyermekszegénység ábrázolása helyett a gyermeki örömök és a sajátosan gyermeki élmények nosztalgiajától sem mentes felidézése foglalkoztatta, s ezzel az érdeklődéssel könnyen behízelegte magát a műcsarnoki közönség szívébe.

(Összegzés) Az itt tárgyalt alkotások korántsem esztétikai kvalitásaik miatt tarthatnak számat érdeklődésre, hiszen sokkal jelentősebb dokumentumértékük, mint műértékük; ezt bizonyítja a hozzáférhetőség nehézsége is (leginkább reprodukciókon vagy aukciósházakon keresztül láthatjuk e műveket). Saját korukban – mint egy futó, ám társadalomtudományi szempontból annál informatívabb divathullám tárgyai – nagyra becsült művek voltak ezek, mert alkotóik – egyfajta ki nem mondott közmegegyezés keretein belül – a mind tehetősebbé váló polgárság érzelmeit, sztereotípiáit, attitűdjeit írták képre. E képeken nem bontakozott ki sem afféle dokumentatív-leíró jellegű ábrázolásmód, mint *Deák-Ébner Lajos* népeletképein, sem pedig a „néplélekkel” azonosulni kívánó alkotói attitűd, mint *Tornyai János* vagy *Kosztai József* festményein. E művek nem kívánnak üzenni semmit saját koruknak, nem akarják sem megbotránkoztatni, sem önreflexióra, sem aktív befogadói részvételre bírni a nézőt, ehelyett mintegy összebeszélnek, együtt viccelődnek vele. Nem kérik számon a „szépen élő” polgári közönséget (*Lyka*, 1905), mint *Fényes Adolf* szegényember-képei, ehelyett pusztán derűsen társalognak a tárlatlátogatóval.

Ugyanez mondható el a gyermekábrázolások vonatkozásában is. *Szobonya Mihály*, *Vágó Pál*, *Veress Zoltán* és *Peske Géza* képein – *Vágó Pál* „*A gyík*” c. képétől eltekintve – nem jelenik meg semmiféle tudatos reflexió a gyermekkorral kapcsolatban, ehelyett a polgárság sztereotip gyermekszemlélete kerül megszólaltatásra. Gyermekképi tartalmak itt kevésbé szűrődnek át, mint az alföldi iskola gyermekábrázolásain, amelyekben gyakorta jelent meg a visszafogott, munkabíró gyermek ideálja. E műveken inkább úgy jelenik meg a gyermek, ahogy az elkényelmesedett polgár szívesen maga elé képzei: játszó, mosolygó, kedves kölyökként, a felnőtt öröm forrásaként, tehát a gyermekfelfogás perspektívájából. Itt tehát nem a paraszti társadalom elvárásai érződnek át, hanem egy másik társadalmi osztály felnőttjeinek derűkereső tekintete szegeződik e gyermekekre. Ráadásul mindez itt összefonódik a falusi szegénység, s egyúttal a gyermekszegénység idillizáló, romantizáló ábrázolásmódjával, az égető társadalmi problémák súlytalanításának jellemzően polgári, mondhatjuk: a kognitív disszonancia-redukció folyamata által motivált tendenciájával. Ezzel szemben *Fényes Adolf* („*Család*”, 1898; „*Anyá*”, 1901; „*Szegények ebédje*”, 1902) vagy *Tornyai János* („*Juss*”, 1908; „*Magányos fiú*”, é. n.) képein a szegénység hol egyszerre kíméletlen és emberi, hol pusztán nyers megfogalmazásával találkozunk, melyek magukon hordozzák a német, francia és belga naturalizmus felületi hatását is (ld. *Támba*, 2016c).

Összességében elmondható, hogy a műcsarnoki gyermekábrázolás képanyagának jelentős hányadát egyrészt, a gyermekcsoporti interakciók, a gyermeki játék-tevékenység, másrészt az egyalakos gyermekábrázolások teszik ki, ugyancsak a játék (pl. állattal való játék) vagy a pusztai gyermeki báj kihangsúlyozásának, a kedves emlékü gyermekkor felidézésnek kontextusában, harmadrészt pedig a családi élet (ritkán a közösségi jelenlét) megjelenítésével szembesülhetünk. Az alföldi iskola (ld. *Támba*, 2016c) gyermekábrázolásainak tematikai arányaival szemben (ellentmondva a gyermekkor-néprajzi szakirodalom által igazoltaknak is) tehát itt a közösségi jelenlét, a gyermekmunka, sőt, még az anya-gyermek kapcsolat megjelenítése is alulreprezentált, ami pedig a gyermekszemléleti mintázatokat illeti, itt nem annyira a szófogadó, visszafogott, hallgatag gyermek ideáljával találkozunk, s nem a fáradhatatlan munkabírási és a fegyelem erénye a meghatározó, hanem a játék, a mulatozás, a gyermeki báj, kedvesség megidézése a cél.

Ez a fajta arány – mind tematikai, mind gyermekszemléleti vonatkozásban – hasonló ahhoz, amit az *Én Ujságom* c. folyóirat címlapképei tanulmányozva találhatunk, hiszen – tárgyyszerűen a dualizmus utolsó negyedszázadára összpontosítva – az állatgondozás, az állattal való játék (1893/20., 1895/33., 1902/5.), a gyermekek közötti terefere (1890/23., 1893/31., 1893/40.), a testvérkapcsolat (1890/6.), a játéktevékenység (1899/42.) mondhatók a leggyakoribb témáknak. Ugyanakkor itt már az iskolai élet megjelenítésével is gyakrabban találkozunk, noha ez, mint láthattuk, a műcsarnoki parasztgyermek-ábrázolás vonatkozásában sem tekinthető hiánytételnek. A példaként felsorolt képek gyermekszemléletét illetően itt is többnyire a kedves emlékü gyermekkor megidézésére való törekvésnek, „a gyermekkor mint a felnőtt öröm forrása” toposznak, valamint a dionüszoszi gyermekléttartalmak, a spontán játék- és csoportos tevékenységek hangsúlyozásának lehetünk szemtanúi, akárcsak a tárgyalt képek esetében. Azt, hogy az írásunkban tematizált alkotások szemlélete összhangban áll az *Én Ujságomban* közöltekétől, bizonyítja az is, hogy pl. az 1890/6. szám címlapképe az általunk is említett *Peske Géza-kép* („*Testvérvigyázók*”), de műcsarnoki festmény *Jendrassik Jenő* „*Gyermekarckép*” c. műve is az 1916/1. számban. Miután – *Balogh Lídia* (1998, 12. o.) vélekedése szerint – a lapot elsősorban a polgári és a nemesi réteg gyermekei olvasták, úgy vélhetjük, hogy az itt közölt képek gyermekszemléleti mintázatai a polgárság mentalitása felől érkeztek. S azáltal, hogy az *Én Ujságom* képei tartalmilag és formanyelvileg is rokonságban áll a műcsarnoki piktúrával (bár ez külön vizsgálat tárgyát képezhetné), megerősíteni véljük azon állításunkat, hogy a műcsarnoki gyermekábrázolások gyermekszemlélete a polgárság társadalmi tudat- és tapasztalatformái által meghatározott képződményként jegyezhető.

PRIMÉR FORRÁSOK

Én Ujságom, 1890/23.

Én Ujságom, 1890/6.

Én Ujságom, 1893/20.

Én Ujságom, 1893/31.

Én Ujságom, 1893/40.

Én Ujságom, 1895/33.

Én Ujságom, 1899/42.

Én Ujságom, 1902/5.

Illyés Gyula: *Puszták népe*. Budapest, Osiris, 2003.

Kiss Lajos: *A szegény ember élete*. Budapest, Atheneum, 1939.

Komlós Aladár (1931): A giccs. *Nyugat*, 1931/13. [web:] <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00517/16168.htm> [2016. 08. 11.]

Lyka Károly: Fényes Adolf. *Művészet*, 1905/6. [web:] <http://epa.oszk.hu/00000/00009/04/353-361-fenyesh.htm> [2016. 09. 01.]

Magyar Művészet (1934): In Memoriam Peske Géza. *Magyar Művészet*, 1934/5. 159. o. [web:] <http://www.mke.hu/intranet/mamuv/10/page/mm10-159.htm> [2016. 08. 28.]

Magyar Művészet: In Memoriam Peske Géza. *Magyar Művészet*, 1934/5. 159. o.

Móricz Zsigmond: *A boldog ember*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985.

Móricz Zsigmond: *Életem regénye*. Kossuth Kiadó, 2014.

Rousseau, Jean-Jacques (1978): *Emil vagy a nevelésről*. Bp., Tankönyvkiadó.

Rózsaffy Dezső (1907): Deák-Ébner Lajos. *Művészet*, 1907/2. [web:] <http://www.mke.hu/lyka/06/073-081-deakebner.htm> [2016. 08. 24.]

Tomori Viola: *A magyar parasztság szemléletének alakulása*. Szeged, Szegedi Fialatok Művészeti Kollégiuma, 1935.

Vasárnapi Ujság, 1882/48.
Vasárnapi Ujság, 1884/47.
Vasárnapi Ujság, 1886/43.
Vasárnapi Ujság, 1887/48.
Vasárnapi Ujság, 1887/50.
Vasárnapi Ujság, 1890/39.
Vasárnapi Ujság, 1894/18.
Vasárnapi Ujság, 1900/5.

SZAKIRODALOM

- Albertini Béla: Budapesti szociofotók – Világháborútól világháborúig. *Budapesti Negyed*, 2002/1–2. [web:] <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00027/AB.htm> [2012. 12. 30.]
- Angulo Iñiguez, Diego: *Historia del Arte*. Madrid, Distribuidor E. I. S. A., Madrid, 1962.
- Balogh Lídia: „A szerkesztő bácsi postája”. A „jó gyermek” képe Az *ÉN Ujságom* című gyermeklapban a századfordulón. *Szakkoloztat*. Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1998. [web:] http://www.posalajos.com/pdf/balogh_lidia_a_szerkesztő_bácsi_postaja.pdf [Megtekintés: 2017. 02. 17.]
- Barthes, Roland: *A szöveg öröme*. Budapest, Osiris, 1996.
- Belting, Hans: Kép, médium, test: az ikonológia új megközelítésben. *Apertúra*, 2008. ősz. [web:] <http://uj.apertura.hu/2008/osz/belting/> [2017. 02. 13.]
- Bernáth Mária: A realizmus ösvényei. In: Németh László (szerk.): *Magyar művészet 1890–1919*. Szövegkötet. Budapest, Akadémia Kiadó, 1981. 221–228. o.
- Bernáth Mária: Műcsarnokok. *Ars Hungarica*, 2006/1. 445–456. o.
- Bodovics Éva: Gyermekélet és gyermekhalál a paraszti társadalomban. *Zempléni Múzsá*, 2011/1. 5–19.
- Deáky Zita: *A kisgyermekkor történeti néprajza Magyarországon*. Budapest, Századvég, 2011.
- Farkas Zoltán: *Daumier*. Budapest, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1960.
- Flusser, Vilém: *Toward a philosophy of photograph*. Reaktion Books, 2000. http://monoskop.org/images/c/c4/Flusser_Vilem_Towards_a_Philosophy_of_Photohistory.pdf [web:] [2017. 01. 24.]
- Fügedi Márta: *A gyermek a matyó családban*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1988.
- Gadamer, Hans-Georg: A kép és a szó művészete. In: Bacsó Béla (szerk.): *Kép, fenomen, valóság*. Budapest, Kijárat Kiadó, 1997. 274–284. o.
- Gazda Klára: *Gyermekvilág Esztelneken*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1980.
- Géczi János és Darvai Tibor: A gyermek képe az 1960–1980-as évek magyar nevelésügyi szak-sajtójában. Új Pedagógiai Szemle, 2010/3–4. sz. 201–237. o.
- Goffman, Erving: *The Presentation of Self in Everyday Life*. Edinburgh, University of Edinburgh – Social Sciences Research Centre, 1956.
- Golnhofer Erzsébet és Szabolcs Éva: *Gyermekkor: nézőpontok, narratívák*. Budapest, Eötvös József Kiadó, 2005.
- Hirsch Tibor: Taxidermia. Hét bőr – Három elátkozott generáció, három epizód a nagy zabálás, a test diktatúrájának világtörténetéből. *Filmvilág*, 2006/11. 12–14. o. [web:] http://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?&ev=1995&szam=06&cikk_id=8763 [2016. 09. 01.]
- Horányi Attila: Vizuális kultúra: dilemmák és feladatok. *Magyar Építőművészet Online*. <http://meonline.hu/vizualis-kultura/vizualis-kultura-dilemmak-es-feladatok/> [2017. 02. 13.]
- Ismeretlen: *Vágó Pál*. É. n. <http://www.vagopal.hu/eletrajz/index.html> [2017. 02. 12.]
- Jávor Kata: A magyar paraszti erkölcs és magatartás. In: Sárkány Mihály és Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000. 601–692. o.
- Kéri Katalin: Hervasztó jelen, virágzó jövő. Gyermekábrázolás a Nők Lapja címlapjain az 1950-es években. In: Szabolcs Éva (szerk.): *Ifjúkorok, gyermekvilágok II*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2009. 111–166. o.
- Kovács Ágnes: Magyarok Münchenben 2. Az edeskes híg derű – Peske Géza. *ArtMagazin*, 2006/3. 74–76.
- Kresz Mária: A hagyományokba való belenevelődés egy parasztfaluban. In: Ortutay Gyula (szerk.): *Néprajzi tanulmányok*. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézet, 1949. 53–92. o.
- Lyka Károly: *Közönség és művészet a századvégen 1867–1896*. Budapest, Új Idők Irodalmi Intézet Rt. (Singer és Wolfner), 1947.
- Lyka Károly: *Magyar művészetlet Münchenben*. Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1951.
- Mészáros György: Kortárs filmek fiatalságképe. *Iskolakultúra*, 2005/10. 84–96. o.

- Moles, A. Abraham: *A giccs, a boldogság művészete*. Budapest, Háttér Kiadó, 1996.
- Németh András és Pukánszky Béla: *A pedagógia problémátörténete*. Budapest, Gondolat, 2004.
- Németh Lajos: *Modern magyar művészet*. Corvina Kiadó, 1972.
- Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982. [web:] <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-646.html> [2016. 08. 29.]
- Panofsky, Erwin: *Iconography and Iconology. An Introduction to the Study of Renaissance Art*. In: Panofsky, Erwin: *Meaning in the Visual Arts*. Doubleday Anchor Books. New York, Doubleday & Company, 1955. 26–54. o.
- Pál József és Újvári Edit (szerk.): *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*. Budapest, Balassi Kiadó, 2001. [web:] http://www.balassikiado.hu/BB/netre/Net_szimbolum/szimbolumszotar.htm.
- Perneczky Géza: *Munkácsy*. Budapest, Corvina, 1970.
- Pócs Éva: Az emberi világ. Tér és idő. In: Faragó Tamás (szerk.): *Magyarország társadalom-története a 18–19. században 2*. Budapest, Dico Kiadó – Új Mandátum Kiadó. 138–146. o.
- Portik Erzsébet Edit: A felnőtt-gyermek kapcsolat képi ábrázolása a Cimbora című gyermekfolyóiratban (1922–1929). *PedActa*, 2014/2. 23–34. o.
- Pukánszky Béla: *A gyermek a 19. századi neveléstani kézikönyvekben*. Pécs, Iskolakultúra, 2005.
- Regős Andrea: A Múcsarnok első évtizedei. In: Keserü Katalin, Nagy Gabriella és Beke László (szerk.): *Múcsarnok*. Budapest, Múcsarnok, 1996. 41–65. o.
- Emese és Molnárné Aczél Eszter (szerk.): *Gyerek, kor/kép. Gyermek a magyar művészetben*. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2016.
- Révész Emese: Mítosz és valóság között. Gyermek a magyar művészetben 1880–1945 között. In: Révész Emese és Molnárné Aczél Eszter (szerk.): *Gyerek, kor/kép. Gyermek a magyar művészetben*. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum, 2016. 17–32. o.
- Salgói János (szerk.): *Bodajk története III. – Bodajk híres festői. Peske Géza és Spányi Béla*. Bodajk, Helytörténeti Szakkör – NKÖEÖK, 2007. [web:] http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Bodajk/pages/bodajk_tortenete_iii/001_peske_geza.htm [2016. 12. 28.]
- Sándor Zsuzsa: A vizuális kommunikáció vizuális nyelvi jelkészlete és ennek struktúrája. *Zempléni Múza*, 2004/2. http://www.zemplenimuzsa.hu/04_2/sandr_2.htm. [2017. 02. 13.]
- Schneider, Norbert: Művészet és társadalom: a társadalomtörténeti megközelítés. In: Rényi András (szerk.): *Érintkező felület. Rényi András honlapja*, é. n. http://www.renyiandras.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=207&Itemid=193 [2017. 02. 13.]
- Somlai Péter: *Szocializáció. A kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata*. Budapest, Corvina, 1997.
- Sz. Morvay Judit: *Asszonyok a nagycsaládban. Mátraaljai palóc asszonyok élete a múlt század második felében*. Budapest, Magvető, 1956.
- Szabó Zsófia: Lükurgosz kutyái, avagy a 17. századi holland életképfestészet példázatai a nevelésről. *Képzés és gyakorlat*, 2014/3–4. 109–120. o. [web:] http://epa.oszk.hu/02600/02641/00008/pdf/EPA02641_kepzes_es_gyakorlat_2014_03-04_109-120.pdf [2016. 09. 01.]
- Szepes Erika: Rózsa és napraforgó. *Holdkatlan*, 2016/9. [web:] <http://holdkatlan.hu/index.php/bemutato/tanulmany/4195-szepes-erika-rozsa-es-napraforgo> [2017. 02. 11.]
- Szívós Erika: *A magyar képzőművészet társadalomtörténete 1867–1918*. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2015.
- Támba Renátó (2015a): A család ábrázolása az alföldi iskola festészetében. *Valóság*, 2015/9. 6–31. o.
- Támba Renátó (2015b): A paraszti létmód tudatformáinak leképződése Koszta József leánygyermek-ábrázolásain. *Képzés és gyakorlat*, 2015/3–4. 25–41. o. [web:] http://trainingandpractice.hu/?q=hu/kepzes_es_gyakorlat/content [2016. 08. 31.]
- Támba Renátó (2016a): A tanulás és az iskolás gyermek motívuma az alföldi iskola festészetében. *Educatio*, 2016. nyár. 284–290. o.
- Támba Renátó (2016b): Az anya-gyermek kapcsolat festői ábrázolása. *Mediárium*, 2016/1. 60–70. o.
- Támba Renátó (2016c): *Gyermekkor a vásznon. A dualizmuskori gyermekszemlélet az alföldi iskola festészetében. Doktori értekezés*. Debrecen, Debreceni Egyetem BTK, 2016.
- Támba Renátó (2016d): „A művészet turistái?”. A múcsarnoki festészet társadalom- és gyermekkor-történeti aspektusai. *Partium*, 2016. tél (25. évf.). 62–65. o.
- Támba Renátó (2017): Képtudományi megközelítések a gyermekkortörténeti kutatásokban. In: Iskola a társadalmi térben és időben VII. Pécs, PTE „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola, 2017. Közlésre elfogadva.
- Tasnádi Róbert: Miről szólnak a képek? *Mediakutató*, 2012. tél. [web:] http://www.mediakutato.hu/cikk/2012_04_tel/08_mirol_szolnak_a_kepek [2016. 09. 01.]

- Tomori Viola: A magyar parasztság lélektana. In: Faragó Tamás (szerk.): *Magyarország társá-dalomtörténete a 18–19. században 2.* Budapest, Dico – Új Mandátum, 2004. 195–203. o.
- Ungvári Zrínyi Imre: A vizuális jelentés perspektívái. In: Gál László és Egyed Péter (szerk.): *Fogalom és kép 3.* Kolozsvár, Bolyai Társaság, 2013.
- Vajda Zsuzsanna és Kósa Éva: *Neveléslélektan.* Budapest, Osiris, 2005.
- Vasas Samu: *A kalotaszegi gyermek. A személyiségfejlődés hagyományai Kalotaszegen.* Kráter Kiadó – Colirom Rt., 1993.

JEGYZETEK

- 1 E fejezet részben a Partiumban megjelent írá-
somból való: *Támbla*, 2016d, 62–65. o.
- 2 A buborék a festészetben gyakorta vanitas-
motívumként, az élet rövidségének vagy épp
a halálnak a szimbólumaként jelenik meg (*Pál
és Újvári*, 2001), akárcsak Edouard Manet „*A
bubérokfűjő*” c. képén (1869).
- 3 Ehelyütt megjegyzendő: a keresztény
antropocentrizmus korántsem szerves része a
szegényparaszti élet- és természetszemléletnek,
sokkal inkább a városi (polgári) tömeg-, esetleg
magaskultúra felől érkező „kötelező” eleme a
keresztény identitásnak.
- 4 Kukuricafosztás. In: Ortutay Gyula (főszerk.,
1982): *Magyar Néprajzi Lexikon.* Akadémiai
Kiadó, Bp. [http://mek.oszk.hu/02100/02115/
html/3-973.html](http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/3-973.html). [2016.08.29.]
- 5 „Azután lecsípte a legszebb szőlőszemet, hogy
oda adja a kis Jancsinak. Hiszen minden, a
mi szép, a mi jó, az övé. Hiába, ha kicsi is, de
ő az úr a háznál s az is marad, míg majd kis
testvérke nem születik; akkor aztán majd azé
lesz a legszebb szem szőlő.
A kis kövér Jancsi elébb csak csodálkozik a szép,
piros bogyón, sohase látott még olyat, de csakham-
mar kiterjeszti utána apró vaskos kacsóit, majd
szájába is veszi azt a csodálatos piros golyócskát
s miután tapasztalja, hogy édes, lármásan köve-
teli a többit is, csak győzze neki a mama csipeget-
ni.” (*Vasárnapi Ujság*, 1900/5, 68. o.)
- 6 „Én vagyok a szőlőtő, Atyám a szőlőműves.
Minden győlővesszőt, amely nem hoz gyümölcsöt,
lemetsz rólam, azt pedig, amely terem, megtisztít-
ja, hogy még többet teremjen” (János 15,1–3)

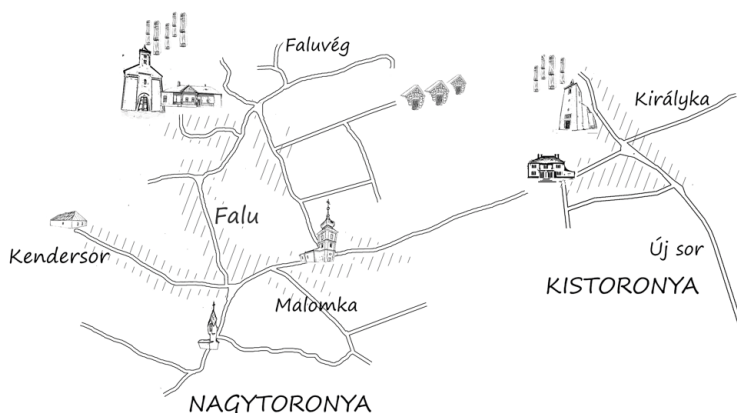

Templom és identitás: Nagy- és Kistoronya (Szlovákia)*

Két református múltú, ma vegyes felekezetű falu történeti szociográfiája

(*A történeti szociográfia útján*) Az egyházi aktivitás sok mindentől függ.¹ Egy olyan kicsiny közösségben, mint amilyen a két Toronya, talán erőteljesebben befolyásolja a jelen, a személyes kapcsolatok néha már kicsinyesnek tűnő hétköznapisága, mintsem a történeti örökség. „Mitől függ, hogy jártnak-e templomba? Megmondom én, van olyan is, hogy valaki szerelmes a papba, na, ez az igaz!” – meséli kacagva egy idős néni. Lehet, hogy igaza van, de én mégsem állhatom meg, hogy a felszín mögött ne kérdezzek rá a történelmi szerkezetek hosszú távú hatásaira.² Szeretném megérteni, milyen tényezők alakították a két Toronya református habitusát, melyek azok a települési és társadalmi örökségek, amelyek néha évszázadokon átívelő erővel, néha csak évtizedes távlatokban, de vázát adják a falvak hétköznapjainak.³ Nem történeti falumonográfiát akartam írni, hanem a jelenből kiinduló történeti szociográfiát.⁴ A jelen jelbeszédrendszeréből igyekeztem a lehető legtöbbet feljegyezni: a házak formáját, átalakulásuk fázisait és persze megfigyelni az embereket, ahol lehetett meg is szólítva őket a kert munkája közben vagy a bolt felé menet. S bár remélem, hogy az ilyenfajta szociográfiának megvan a maga tudományos legitimációja a társadalomtudományokban, megfigyeléseimet kérdőíves vizsgálattal is igyekeztem pontosabbá tenni.⁵

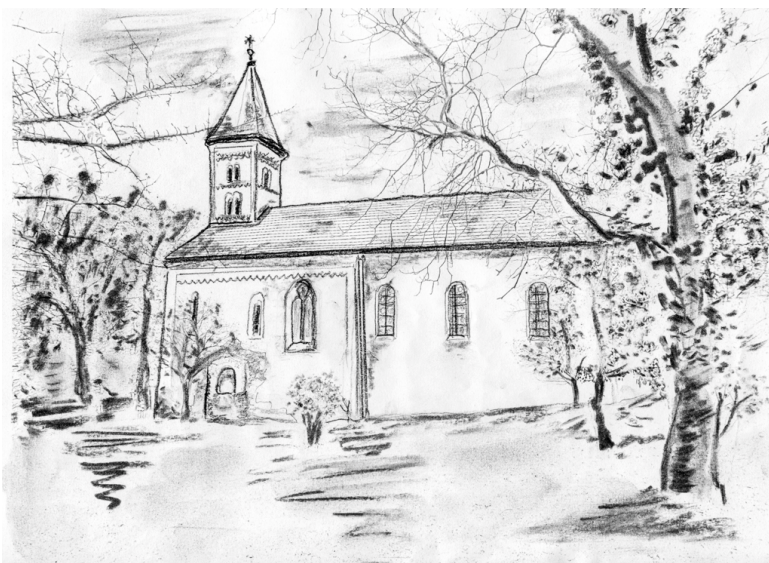
A kérdőíveknél azonban hasznosabbnak bizonyult az a tíz interjú, amelyet 2016-ban a helyszínen készítettem idős falusiakkal. Beszélgetőtársaim egy kivételével mind reformátusok és magyarok voltak. Mivel célom, hogy az ő látásmódjukból is a lehető legtöbbet adjak

Nagy- és Kistoronya térképe, ferde vonallal satírozva a történeti falumag, a templomok, illetve a szövegben előforduló fontosabb épületek, falurészek, valamint a történeti utcák (szerző rajza)

át, sok helyen szó szerint idézem majd mondataikat. Az elbeszélésekben feltáruló időtávnak persze megvannak a maga korlátai, hiszen a kétezres évek második évtizedében az élő történelmi emlékezetben már legendákká homályosultak a sorfordító nagy események: a mezőgazdaság államosítása, a kitelepítések, a kényszermunkatáborok, a zsidók elhurcolása, a háború, nem beszélve a még régebbi időkről, az első határmódosításról, vagy az amerikai kivándorlási hullámról. Az elbeszélte történelemben feltáruló emlékek nyomok a múlt felé, amelyeket lehetőségemhez és tudásomhoz mérten igyekeztem követni az anyagiasult emlékekben, a házakban és az utcaképekben, az anyakönyvekben, a presbiteri jegyzőkönyvekben, a templomi feliratokban, sírkövek és emléktáblák felírataiban, térképeken és népszámlálási adatokban, jócskán tovább merészkedve az elbeszélő múlt határain.⁶

Ha egyetlen szóval akarnám összefoglalni a két Toronyán szerzett összes tapasztalatomat, akkor azt mondanám, határon vagyunk. Határán a tájoknak, Tokaj, Bodrogeköz és a terebesi járás között, határán a református, katolikus és görögkatolikus felekezeti töm-

Nagytoronya református temploma (fotó alapján készült rajz: Horváth Ágoston)

böknek, pontosan rajta a magyar–szlovák nyelvhatáron, de legfőképp talán egy átmeneti időben vagyunk, amely a hagyományos faluközösségből a város meghatározta falusi idill, pontosabban annak képzete felé vezet.⁷ Ez az új vidéki idillkép a világ fejlettebb pontjain már jó fél évszázaddal korábban létrejött. Itt a szemünk előtt tűnik el a régi falusi világ maradéka és adja át a helyét a város és falu közti határokat fél órás autóúttá zsugorító posztmodern vidékiességek.⁸

(Egy az Isten: háromnál is több templom) A nagytoronyai református templom befalazott déli kapuja felett a harmincas évekbeli felújításkor (1936) középkori Mária kép került elő.⁹ A bizáncias ikonográfia kompozíciós merevségét a gyermekére néző édesanya szabályokat felrúgó mosolya teszi életszerűvé, egyben a rajzolat egyszerűsége okán naivan közvetlenné is. A kép előtt egy nénike szlovákul imádkozik, de ha magyarul kérde-

zik, magyarul válaszol. „Ki kellett volna jobban festeni Máriát, így alig látszik az arca!” – mutat a nemrég restaurált kép felé. Aztán hamar másra terelődik a szó, a Kassán tanuló felnőtt unokákra, a szőlőkre. Mária is csak édesanya volt, igazán megértheti a napi gondokat. Az unoka Kassán tanul a főiskolán, drága az élet, kell a pénz. Kint a szőlőben meg csak a munka van. Ha eladnák a szőlőt, lenne pénz is, kevesebb lenne a munka is. Persze közben egy tenyérnyi Toronya is eltűnne. Ezt már én gondolom hozzá. Merthogy az új tulajdonos nagy valószínűséggel kassai lenne, talán éppen az unoka egyik egyetemi tanára, orvosa, leendő munkaadója. De az is lehet, hogy a helyi sztár borászathoz kerül a szőlő, amely a maga módján ugyan a régi Toronya hagyományait viszi tovább, ha ehhez a hagyományhoz az itteni nagybirtok évszázados jelenlétét is hozzávesszük.¹⁰

Toronyát Szlovákia-szerte borairól ismerik.¹¹ A mediterrán gyökerű európai szőlőkul-túra itt éri el legfelső határát, itt találkozik az északi hegyek hallgatag hangulatával.¹² Tokaj-Hegyalja egész habitusában érezhető ez a találkozás, de különösképpen itt, a két Toronya közti domboldalon átsétálva.¹³ Fényes Elek rövid szócikkében sem mulasztja el megemlíteni, hogy Kistoronya (Nagytoronyával ellentétben) „még a Hegyaljához tartozik, s északról zárja be ezt a nevezetes bortermő vidéket.”¹⁴ De nemcsak a borvidékhez kötődik erőteljesebben Kistoronya, hanem általában a déli területek felé.¹⁵ Ez már fekvéséből is kiolvasható, hiszen a templomdombról szabad a kilátás Bodrogköz magyar falvai és a Zempléni-hegység felé. Nagytoronyának ezzel szemben mind fekvése, mind habitusa sokkal zárkózot-tabb. Elbújik egy kerek domb mögé (Fekete-hegy), amelynek vidámabb, szőlőkkel borított délkeleti oldala alig kivehető a faluból.

Mindkét településnek van református temploma, melyek közt az út gyalogosan tizenöt-húsz perc alatt megjárható. Erre gondolhattak a reformált hívek is, mikor a 16. században úgy döntöttek: elég egy prédikátort fizetnie a két gyülekezetnek.¹⁶ Nagytoronya lehetett a gazdagabb, oda került a lelkészlak. Pedig a történelem úgy hozta, hogy idővel a két falukép közül szemre és hangulatra is inkább a kistoronyai maradt tisztább reformátusnak. Nagytoronyán már a 19. század elején többségbe kerültek a katolikusok, igaz nagy részük a görög ősiált egy-házhoz tartozott (részletesen lásd később). A keleti szertartású, a falusi közegeben összeolvadó barokk és klasszicizáló elemeket felvonultató egyszerű templom a 19. század első évtizedeiben készült el (1821), a torony pedig csak 1899-ben.¹⁷ Ma mégis azt mondhatjuk, hogy ez a falu temploma. A település főutcájára néz, előtte állnak meg a járatos buszok, itt kell felkanyarodni a bolt felé. Vásáraponként a fél falu a görögkatolikus misére megy el. A szertartást a templomkertbe is kihangosítják, hogy a kisgyerekesek se maradjanak le.

Nagytoronyának van még egy harmadik temploma is, mely egészen új, a rendszerváltás után készült csak el (1994). Pedig a római katolikusok sem új jövevények. Ha máshonnan nem, onnan tudhatjuk, hogy 1772-ben az egeri püspök személyesen látogatta meg a falut, amin felbuzdulva a hívek elérkezettnek látták az időt visszaszerezni a középkori templomot. Levélben panasztolták a pozsonyi helytartó tanácsnak, hogy a protestánsok leverik a templom még meglévő Szűz Mária festményét: „A munka elvégzéséhez saját hitükbeli kömüvest bíztak meg, aki tiszteletlen szavakkal káromkodva bele is kezdett a munkába, de Isten akarta így megtorolni a rajta esett sörmelmet: az megmozdult állványról lezuhant az illető, nyakát szegte, és nemsokára szerencsétlenül meg is halt.”¹⁸ Úgy látszik azonban, nem volt foganatja a kérésüknek, mert a kálvinistákat meghagyták tulajdonukban. Ezután bő kétszáz év telt el, mire a nagytoronyai katolikusok saját templomot szentelhettek. A falu Csörgő felőli bejáratánál magasodó épület megcsavart tornya talán túlságosan is extravagáns, a rendszerváltás utáni idők posztmodern formái tobzódását idézi. A faluban úgy tudják, hogy a templom helyét eredetileg a két Toronya közt jelölték ki – ezzel is kifejezve a plébánia kétlakiságát – de végül csak itt találtak alkalmas telket.

A kistoronyai katolikusok templomügye így máig rendezetlen. Pedig a faluban számszerűleg ők vannak többségben, miközben a fogyatkozó reformátusoknak egyre nagyobb anyagi kihívás az örökölt ingatlanok fenntartása. Az egyik beszélgetőtársam keserű tréfaként említette meg, hogy előbb-utóbb a pápistáké lesz a templom. A kántori tanítólakot és iskolát már ők (értsd: az önkormányzat) használja. Rajta a felirat: materská škola, azaz óvoda. Az önkormányzat a templom mögötti temetőt is átvette volna, erdőket kínálva cserébe. Ám a temető, s vele a református közösség múltja egyelőre nem lehetett alku tárgya.

A saját egyházi temető kérdése annál inkább kényes téma, hiszen a toronyiak közösségükhöz és múltjukhoz sokkal inkább vallásukon, mint nyelvükön keresztül viszonyulnak.¹⁹ A kutatás során felvett kérdőívre válaszolók szerint a település életében a templom a legfontosabb megtartó erő, sokkal fontosabb, mint például az iskola. Az emberi kapcsolatok és a természeti környezet mellett a vallásosság a toronyiak értékvilág harmadik alappillére. Ezekhez képest a nemzeti hovatartozás kérdése – a kérdőívek szerint legalábbis – mintha nem is létezne (a kérdés persze ennél összetettebb, lásd később). Így, miközben a magyar nyelv, pláne a magyar identitás már csak az idősök elbeszéléseiben él, a református egyház, ha nem is virágzik, de működik. A lelkeszség adatai szerint Nagytoronya hetven hívőt számlál, míg Kistoronya körülbelül másfél százat. Az istentiszteleteket persze ennél lényegesen kevesebben látogatják. „Noha a kistoronyiak majd kétszer annyian vannak, de „jó kálvinista módon”, szépen otthon maradnak. A nagytoronyiakra viszont hat a helyi görögkatolikusok szinte fanatikus vallásossága. Látják, hogy a szomszéd megy a misére, ők sem akarnak lemaradni. „Sátoros ünnepeken szinte mindenki eljön” – meséli Pusztai Zoltán lelkész, aki a nagytoronyiak hívek erőteljes kérésének engedve immár minden második héten szlovákul tartja az istentiszteleteket.

(A két templom) Az egy gyülekezet – két templom ténylegesen kétféle gyülekezetet és kétféle habitust takar. A különbségeket maguktól nem szívesen emlegetik az emberek, de direkt kérdésre nem esik nehezükre a különbségtétel: „Cselédházak Kistoronyán voltak. Ők egyszerűbben is építkeztek.” „A nagytoronyiak inkább szlovákok, mi inkább tartjuk a magyarságot.” „A kistoronyiak csak összetartóbbak, ha kell, maguk összerakjuk a pénzt.” Utóbbi mondat a kétezres évek templomfelújításai kapcsán hangzott el. A kistoronyai magyarok számára nehezen megmagyarázható, hogy miközben odaát már félig szlovák az istentisztelet, a magyar állam mégis Nagytoronyát támogatja, míg nekik, a magyaroknak, saját erőből kellett összerakni a pénzt.²⁰ „Olyan, mintha más házához hordanánk a köveket. Csak egy hajszálon múltott, hogy a nagytoronyiak át nem léptek már most is a szlovákokhoz, de előbb utóbb majd megteszik.”

A kérdéses kiválás előzménye, hogy a 2009-ben létrehozott határokon átnyúló Magyar Református Egyházhoz két év múlva a Szlovákiai Református Keresztény Egyház is csatlakozott, ami a szlovák hívők között nem kis ellenérzést váltott ki.²¹ A nagytoronyiak szlovák reformátusok közt felmerült, hogy átlépnek a nagymihályi egyházkerületbe, amely már ma is szlovák nyelvű. A józan mérlegelés azonban felülírta a hirtelen felbuzdulásokat, hiszen hetven egyháztag magában aligha kapna lelkészt. A szlovák elkötelezettség azonban helyet kért magának a templombelsőben. A műemléki felújítás miatt más helyre kerülő címer kiválasztásánál nem a Magyar Református Egyház, hanem a Szlovákiai Református Keresztény Egyház címerét vették alapul, amin a bárány alatt az elhurcolt negyven prédikátor hajója is látható. A címer alatt két nyelven olvasható a bibliai idézet: „Légy hű mindhalálig.” Kistoronyán mindezzel szemben a Magyar Református Egyház hajó nélküli címere látható a szószék felett. Az már nem a hívek közötti identitások (illetve ízlések) különbségéből, hanem a műemlékvédelem nagytoronyiak jelenlétéből fakad, hogy miközben a kistoronyiak címer színes, a nagytoronyiak egyszerű, vonalrajzos.

Nagytoronya görögkatolikus templom (fotó alapján készült rajz: Horváth Ágoston)

általában vándorló céhműhelyekből kerültek ki.²² Rendszerint magaslaton állnak, térben némileg elkülönülve a falu világi részétől vagy legalábbis annak jobbágyi lakóházaitól. Nagytoronya temploma mintha ideáltípusa lenne ennek a korai keresztény világnak. A mai falutól kissé távolabb épült. A 13. századi karzat feltehetően az építető (Tolcsvay) család reprezentációs igényeit (is) szolgálta.²³ Falazóanyagáa téglá, melyekből igen mives és nagy szakudásról tanúskodó fogazatos díszeket raktak ki. A templom ráadásul a történeti tégláépítészetnek jóformán egyetlen emléke a faluban. Amennyire tudható még 19. században is kőből, kővel vegyes sárból, vályogból építették a helybeli házakat. Viszont a 13. századi tégláarchitektúrának a környékbeli templomokon több helyütt is megtaláljuk a párhuzamaikat, így például Bodrogszentesen, Csarodán vagy Karcván.²⁴

Miközben a nagytoronyai templom művészettörténeti értékeivel a környék 13. századi rangos építészeti emlékeit juttatja eszünkbe, s vele a patrónusi plébániák születésének korát, Kistoronya temploma a megszilárdult egyházszervezet relikuma. Formavilága végtelenül egyszerű, de helybelivé vált tudást tükröz. Stílusában gótikus, de a gótikából voltaképpen csak a boltozás tudományát veszi át. Minden, ami a gótikát monumentálissá teszi, minden, ami kőfaragás és technikai bravúr, az vagy eleve hiányzott vagy az idők során lekopott az épületről. Nem tudjuk, hogy pontosan mikor épülhetett az eredeti, de a 14–15. századnál aligha korábban, hiszen a falu első említése is csak 1392-ből való.²⁵ A templom falában elhelyezett feliratos kövek alapján annyit azonban biztosan tudhatunk, hogy a 17. század végén a templomot újjáépítették. A vésett betűk nehezen találják a helyüket, néhol kicsúsznak a sorból, az egyik e betűt például utólag kellett a hasas D betűben elhelyezni. Ami azonban a legfontosabb, hogy a szöveg a reformáció szellemében, anyanyelven, szól: „a néhai nemes Mihályi Kövér Mihály úr címeres, mint éltében ez eklézsiának adakozó patrónusa volt, úgy az ő halála után felesége nemzeti Balasi Ilona

A két templomban persze nem a címer az egyetlen, amely az egy gyülekezet kétféle közösség identitására utal. Sőt mondhatni, a címer a legkevésbé feltűnő, mert direkten igyekszik kifejezni egy jelenleg zajló nyelvi és identitásbeli változást. Mindeközben a két templom egész architektúrája a múltba vezető jelrendszerek hálózata, a közösség(ek) folytonosságát hirdető eleven emlékmű. A név kötelez és nem állunk messze az igazságtól, ha a két Toronya viszonyrendszerét a „nagy” és a „kis” előtag mentén próbáljuk meg értelmezni. A nagy jelzőbe sok minden belefér: az, hogy az ott álló templom régebbi, művészetileg rangosabb, ez volt a 16. századtól a református anyaközség, a 20. század derekáig itt laktak a legmódosabb patrónus családok.

Nagytoronya temploma a magyar királyság középkori történetének első évszázadait idézi. Ebben az időszakban a templomok még nem voltak mai értelemben vett közösségi épületek. Sokkal inkább hódító, kolonizációs erőt képviseltek, építőik helyi, de sokszor csak helyben birtokot szerző hatalmasságok, mestereik pedig

asszony derék költéssel volt ez istenes munkának építésében.” A felirattal szemben patrónusi pad, hasonló esetlen betűfelírással, de megkapóan szép reneszánsz virágmintás fatáblákkal. A kistoronyai templombelső ma is a 17–18. század fordulóját idézi, hangulatában pedig Bodrogeknek és a Felső-Tiszavidéknek a népi kultúrával keveredő egyházművészetét.²⁶ Főként, ha a toronyra is vetünk egy pillantást. A rendelkezésre álló leírások nem említik, hogy a torony későbbi lenne, így aztán csak találgatni tudunk, hogyan és miként kerülhetett a falazott torony belsejébe a Felső-Tiszavidék harangtoronyait idéző masszív ácsszerkezet. Egy máshol már fölőselegessé váló harangtoronyt építettek volna be, netán eredetileg itt is harangláb állt volna?²⁷

Nagytoronyán van ugyan harangláb, de az csak az 1936-os felújításkor került oda, miután a statikai vizsgálatok megállapították, hogy az eredeti torony nem bírja tovább a terhelést.²⁸ Nagyrészt a harmincas évekbeli, kisebb részben az 1800-as évekbeli felújítás

Kistoronya református temploma (fotó alapján készült rajz: Horváth Ágoston)

az oka annak, hogy a nagytoronyai templom éppen azt a korszakot és népies atmoszférát nem idézi elénk, amelyet a kistoronyai oly erőteljesen képvisel. „A harmincas években a templomot átépítették és a freskókat bedobálták a földbe” – mesélte egy idős néni, akinek az édesapja még dolgozott a templom felújításán. A korabeli fényképek tanúsága szerint valóban alapos munkát végeztek a felújítók. A falakat a csupasz tégláig leverték, a gótikus szentélyt elbontották és kelet felé jócskán megnyújtották a hajót. A karzatot legjobb tudásuk szerint márványhatású kőlapokkal borították, díszek gyanánt barokkos fonatokat festettek rá, a tetőre pedig világoskéken ragyogó eget festettek. A világításról kristálycsillár gondoskodott. A régi és szegényes kistoronyai templommal összevetve a nagytoronyaiak akkoriban joggal lehettek büszkéek a felújított templomra. A templombelső a kor divatjának megfelelő neobarokkos eleganciát sugárzott, ami azonban a református „puritán szellemtől” meglehetősen távoli ízlést képviselt.²⁹

A 20. század harmincas–negyvenes éve az a korszak, ameddig a ma élő legidősebb generáció még valamelyest vissza tud emlékezni. Egyben éppen ez az a sorsfordító két évtized, amely a helyi közösségek 18. században kialakult többfelekezetű és többnyelvű együttélésnek véget vetett. Pusztán a tény, hogy a nagytoronyaiak a harmincas években képesek voltak templomuk bővítésére, elgondolkodtató a két közösség akkori anyagi erejét illetően. Ugyancsak beszédes a temető, amely Nagytoronyán jóval több rangos sírkövet őriz ebből az időből. A legrangosabbakat egyenesen a templomkertben, az egykori Marikovszky család és rokon családjainak a neveivel. Kistoronyán beszélgetve nem találjuk nyomát ennek a falusias nemesi miliőnek. Épp ellenkezőleg, az idősek a régi világ szegénységét hangsúlyozták ki: „Mit csinálhattunk volna, dolgoztunk. Aki pedig dolgozik, az nem ér rá pénzt keresni. Egyedül a vincelereknek volt szőlője.” „Nagy volt a különbség a két falu között! Nagytoronya gazdagabb volt, többen voltak, küldték az amerikások haza a pénzt. Itt kapások voltak, a zsidóknál dolgoztak.” Adva van tehát egy kép, amely egy jómódú, de lassan elszegényedő nemesi hagyományú Nagytoronyáról és egy szegényes, kapások lakta Kistoronyáról szól. Ám, mint minden pillanatfelvétel, ez sem vetíthető vissza korlátlanul a múltba.

(Templom, település, társadalom) A legelső adat, amely a két Toronya 18. században kialakuló társadalmi szerkezetéről kezünkbe kerülhet, az a II. József féle népszegésszeírás, illetve a vele egykorú katonai térkép. Eszerint Kistoronya valóban kisebb volt: 83 portájában mintegy 374 fő élt, míg Nagytoronyán 111 házban 662-en.³⁰ A népesség rétegzettségében feltűnő a nemesség markáns jelenléte, különösen Kistoronyán. Ott a felnőtt férfiak jó harmada, Nagytoronyán mintegy 15 százaléka tartozott a nemesi rendhez. A parasztok mindkét településen körülbelül azonos súlyt képviseltek, ám Nagytoronyán voltaképpen nem ők, s nem is a nemesek, hanem a zsellérek alkották a helyi társadalom többségét. A 18. századi hierarchia csúcát (egészen a 20. századig) a nagybirtok foglalta el. Az elkobzott Rákóczi birtokokat előbb maga a Kamara vette kezelésbe, majd német nemesi családoknak adományozta.³¹ A reformátusok körülbelüli arányáról az 1811-es egyházi látogatás ad tájékoztatást, eszerint Kistoronyán 284, Nagytoronyán 223 volt a református hívek száma.³² Ez pedig azt jelenti, hogy míg előbbi községben a reformátusok erős többséget alkottak, addig a lelkeszlaknak is otthont adó anyatelepülésen emberemlékezet óta kisebbségként éltek. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a két falu reformátusainak habitusában meglévő különbségek részben erre az évszázados élményre vezethetők vissza. Nagytoronyán a kisebbségi reformátusság közösség csak úgy maradhatott fenn, ha a falu többi részétől térben és társadalmilag is élesen elkülönülő világot épít fel magának.

Mindez a faluszerkezetben is jó leolvasható. A református templom alatti telekcsoport élesen elüt a település többi részétől. A szabálytalan alakú, nagyobb kiterjedésű telkek már az 1780-ban készült urbáriumi térképen is feltűnnek és egy körülbelüli fél karéjt képezve veszik körbe magaslaton álló templomot.³³ A templomdomb alját kőfalakkal kellett megtámasztani. A fal látványa csak erősíti a református templom körüli településmag amúgy is markáns különállását: „A templom alatt csupa nemes lakott, egészen a pincesorig. A fentiek jobban elszegényedtek, ők kezdték el először eladogatni a telkeket. A lenti, Pincesor felőli részt már a háború után adták el, megneszelték, hogy úgys elveszik a birtokot, idejében eladták.” Nagytoronya nemes családjai néhány nevesebb személyiséget is adtak, akik a magyar közigazgatásban vagy a közoktatásban helyezkedtek el.³⁴ „Az utolsó Nátafalussy nemrég halt meg. Mások elmentek, Újhelyen, Debrecenben vannak, de a temetőbe még visszajárnak.”

Közvetlenül a nemesi telkek mögött telepedtek meg a muzsikus cigányok, a Konečnán (szó szerint faluvég, de a magyarok is a szlovák nevet használják). Kisnemesek és cigány muzsikusok. Így együtt felelevenítik az emlékekben a Mikszáth által kedvesen,

Móricz által szigorúan megfestett kelet-magyarországi dzsentrik világát. A mulatós, nemesi rangjára és úri életmódjára büszke, de máskülönbén földbirtokát hivatali állásokra cserélő hazai polgár típusát. Toronyán az úri közönség találkozásaihoz még egy igazi fürdőhely is rendelkezésre állt³⁵: „Nem volt nagy fürdő, tán, ha két kád volt benne, de volt egy bálterem. Ott voltak a színjátszó körök is. Mi gyerekek is sokszor mentünk fel oda, előadásokat tartottunk.” „Ilyen zenekar még Budapesten sem volt. Vasárnap kijártak az emberek kuglizni. A táncterembe meghívóval lehetett bemenni.” A templom mögött élő zenész és vályogvető cigányokra szinte mindenki emlékszik: „Mondták, nem menj oda, mert ott van a Mário, válykot vet, koszos leszel. Amúgy rendes cigányok voltak.” A hatvanas években aztán a cigányok felkerekedtek, áttelepültek Csehországba, mint mondják, befutott zenészek lettek. Néhány éve, mikor visszajöttek megnézni régi falujukat, a templomban is megfordultak, még nótát is húztak odabent. Volt, aki mosolygott, volt, aki mérgelődött, hogy nem való a templomba a cigányzene. A faluvég telkein persze nem csak cigányok éltek. A gróf majorságaiban, erdeiben, szőlőben szolgáló cselédek is megtelepedhettek itt: „A hegyen vehettek földet, akik kiestek a grófi szolgálatból. Nem is föld volt, hanem cserjés, amit ki kellett irtani. A volt grófi szolgák miatt gúnyosan »kúriának« hívták ezt a részt. Aztán felosztották a gróf földjeit, lehetett venni máshol is földet, akkor már nem jöttek ide az emberek.”

Nagytoronya erős térbeli és társadalmi tagozódásának a nemesi telkek és a faluvég kapcsolata csupán egyik helyszíne. A 20. század hatvanas éveikig jól elkülöníthető társadalmi tömbök léteztek egymás mellett: a reformátusok lakta falu, a ruszinok Kendersora és az országút mentén kialakuló majorsági falu, a majdani faluközpont öse.

A Falu nagybetűvel írva a település egyik utcája, szlovákul Široká (magyarul Széles utca, de a magyar adatközlők vagy Falut mondanak, vagy az utca szlovák nevét). Mindkét elnevezés utal egykori központos jellegére. A szalagtelkekkel övezett utcát zömmel reformátusok lakták, de nem kizárólagosan. Az országút felől induló utca a nemesi telekcsoporthoz vezet, felfelé tölcészerűen kiszélesedve. Ezt a formáját a fent elhelyezkedő kútnak köszönhetette, aminek utódja, immár nyomos kútként és az utca közepéről egy kis utcaszeletbe áthelyezve, ma is megvan. A Falu utcát már az 1780-es térkép is ábrázolja.³⁶ Lentről nézve a baloldali telekcsoporthoz Pocesuioként, azaz birtokként jelöli, csak a jobboldalra írta azt a rajzoló, hogy Nagytoronya. A „nagytoronyai sor” házai keresztezik az országutat és tovább haladnak a patak mentén.³⁷ A térkép alapján azt sejtethetjük, hogy a Falu utca bal és jobb oldala között is lehetett valamiféle társadalmi különbség, ám erre ma már senki sem emlékszik.

A Falu utcának feltűnően szabályos telkei feltehetően a kamarai, illetve egyéb, a mindenkorai földesúr birtokrendezési törekvéseinek lenyomatát is őrzik. Még inkább igaz ez a Kendersorra, amely valamikor az 1780-as években rendkívül gyors ütemben épült be (az 1780-as térképen még nem, de a néhány évvel későbbi katonai térképen már szerepel). A levéltári források minden bizonnyal megerősítenék a térképek olvasatát, miszerint a Kendersor szervezett telepítés eredménye, melynek során görögkatolikus, föld nélküli, szláv nyelvű zsellérek érkeztek a községbe. Ez a telepítés szinte megketőzte a falut, mind számában, mind identitásában: őslakosok–telepések, reformátusok–görögkatolikusok, magyarok–ruszinok (akkori nyelvhasználatban oroszok), jobbágyok, parasztok – föld nélküli zsellérek, módosak és szegények. Nagytoronya református magyarsága egy kvázi ikerfaluban élt, noha a két falurész között nem volt fizikai távolság.

A lakóhely szerinti elkülönülés idővel oldódott ugyan, de ami igen beszédes, az 1900-as évektől átnézett református házassági anyakönyvekben alig találunk vegyes házasságokat, s ha elvétele mégis akad egy-egy, ott is római katolikus (tehát nem

görögkatolikus) a hitvestárs. Ugyanennek az elkülönülésnek a településképben érzékelhető öröksége, hogy Nagytoronyán jóformán napjainkig, de legalábbis a hatvanas–hetvenes évekig fennmaradt a házak felekezeti jelölése. A Kendersoron például mind a mai napig feltűnő a kereszték, kettős kereszték kizárólagossága.

A házak felekezeti jelölését Kistoronyán már a legrégebb házakon sem igen fedezhetjük fel. Kistoronyán a felekezeti sokszínűség szinte észrevétlen a térben, aminek komoly történeti okai vannak. „Itt nincs ilyen, hogy református utca vagy katolikus. Össze vannak keveredve.” A történeti térképek szerint elkülönülő utcáról már csak azért sem beszélhetünk, mert Kistoronya voltaképpen együtcsás község volt és csupán egy telekmélységnyi kis leágazással bírt a nagytoronyai út irányába. Ha jöttek is telepes rajok, nem voltak olyan nagyszámúak, hogy az uradalom számukra külön falurészt jelöljön ki. Nem lényegtelen adat, hogy a kistoronyai református esküvők között az 1900-as évektől jelentékeny arányban találunk felekezeti vegyes házasságokat.³⁸

Általában is igaz, hogy míg Nagytoronya nemzetiségi, vallási és hierarchikus szerkezetére a csoportok közötti erőteljes határképzés és zártság volt a jellemző, Kistoronya nyitottabb falu volt. Az 1881-es nemzetiség statisztika szerint például a magyar, szlovák-rutén (tót) népesség mellett jelentős számú zsidóság, sőt még németiség is élt a községben. Mindez éles ellentéte Nagytoronyának, amely zárt kifelé is, illetve a felekezetek között is. Egy idős adatközlő így emlékezett vissza a harmincas–negyvenes évek házassági szokásaira: „Fiatalkoromban nem igen volt olyan, hogy református máshoz menjen. Ha mégis, leginkább a református fél lépett vissza.” Kistoronya ellenben legényfogó helynek számított. Az eklézsiába anyakönyvezett vőlegények rendszerint környékbeli falvakból érkeztek és nem volt ritka, hogy az illető katolikus családból származott. Az 1920-as határmódosítás után a Magyarországon maradt zempléni települések (Pálháza, Pácin, Sátoraljaiújhely) már elmaradtak, ezután a Bodroghköz és a Hegyköz magyarlakta falvai felé találunk kapcsolatokat.

	népesség	magyar	német	tót	róm. kat.	görkat.	helvét	izr.
Nagytoronya	594	266	2	326	147	257	174	11
Kistoronya	575	420	23	110	92	141	293	48

1881-es népszámlálás főbb nemzetiségi és felekezeti adatai.

Forrás: Népszámlálási Digitális Adattár – Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, <https://library.hungaricana.hu> 02.12.2016

A kistoronyai vegyes házasságok mögött feltehetően a vincelléreknél, de még inkább a nagy uradalmi, később (1920 utáni) állami szőlőkben munkát vállaló napszámosokat és állandó cselédeket sejtethetük – tehát olyan legényeket, akik jól tudták, hova házasodnak. Ez a mobil agrármunkás réteg Nagytoronyán is jelen volt, ám ott a házassági anyakönyvek szerint nem találta meg a kapcsolatot a helyi reformátusokkal. Pedig a nagytoronyai református gazdák többsége sem volt tehetős. Úgy tűnik azonban, hogy a helyi nemesek képviselte zárt, polgárius elemeket is felmutató miliője kihatott a „paraszti” gyülekezet habitusára is. A már említett harmincas évekbeli templomfelújítás nem kis részben a paraszti hagyományok elhagyását, egy polgárosuló közösség (volt nemesek)

értékrendjének átvételét jelenítette meg. Ami persze nemcsak a templomban mutatkozott meg, hanem például az (elhagyott) viseletben is: „Nálunk csak a görög- és a római katolikusok hordták a népviseletet.”

A paraszti polgárosodás útján meginduló Nagytoronya és a környező, paraszti világba jobban belesimuló Kistoronya közötti különbségek azonban inkább csak árnyalatnyiak, másként fogalmazva egy, maximum két évtizedes különbséget mutatnak csupán. Így például a statisztikai adatokból leolvasható, hogy Nagytoronyán a paraszti épületek korszerűsítése, ami a tartósabb anyagok használatában (is) tetten érhető, hamarabb kezdődött, s már az 1910-es években többségben voltak a cseréppel (bádoggal) fedett házak a zsidókkal szemben (v. deszkás).³⁹ Néhány évtized múlva azonban Kistoronyán is hasonló változások zajlottak.

A lakóházak korszerűsödése mindkét településen a paraszti logika mentén zajlott. Másként fogalmazva, egyik helyen sem látjuk nyomát a hegyaljai bortermelő községek építészetiére oly jellemző történeti urbanizációnak.⁴⁰ Ennek oka, hogy a két Toronya településképét sokkal kevésbé a helyi közösségek gazdaságilag is megerősödő, önszerveződő jellege, mint inkább a nagybirtok társadalomszervező tevékenysége határozta meg. S míg előbbi, miként a Hegyalján, a parasztház szerény léptékű urbanizációját indította el már a 18–19. században, addig utóbbi inkább a birtokközpontok innovációjában volt érdekelt.⁴¹ A nagybirtok telepítette be a 18. században a ruszin parasztokat, majd az uradalmak, majorságok, kiterjedt uradalmi szőlők idény- és állandó munkásai voltak azok, akiknek köszönhetően a két Toronya népessége állandóan növekedett.⁴² Hogy mit jelentett ez a folyamat a református közösség számára, az pontosan leolvasható Nagytoronya térszerkezetében. A 18. század eleji faluközpont még fenn volt a dombon, a templom körül. Az uradalom gazdasági épületei (malom, serfőző ház, kocsmá, cselédlakok, erdészház) azonban már lenn, a mai főutca mentén épültek fel. Az uradalmi épületek mellett kapott helyet a görögkatolikus templom is, majd itt nyitották meg boltjaikat a betelepülő zsidók, itt épült fel a görögkatolikus iskola, még később a kultúrház és a tornyos tűzoltószertár. Az uradalmat az első Csehszlovák respublika földreformja ellehetlenítette ugyan, de a faluközpont ekkor már végérvényesen a völgybe költözött.⁴³

Kistoronya uradalmi öröksége még inkább meghatározó. A falut lezáró hatalmas uradalmi pincerendszer a helyi legendák és mesék állandó táptalaja. Zemplén vármegye monográfiájában olvashatjuk: „Most gróf Hardenberg Aladárnak van itt nagyobb birtoka és kényelmes úrilaka, mely még a Rákóczyak korából való. Alatta ősrégi pinczék és folyosók vannak, melyekről némelyek azt állítják, hogy a tatárjárás alkalmával búvóhelyekül szolgáltak, míg mások a pálosok idejéből valóknak tartják.”⁴⁴ Kistoronya uradalmi borászata jelentőségében messze felülmúlta szomszédjait. 1920 után Csehszlovákia sem akarta kihasználatlanul hagyni ezt a gazdasági potenciált, ezért 1927-ben a Hardenberg-féle majorság helyén szőlészeti-borászati kutatóállomást létesített.⁴⁵ A régi világból csak a gazdasági épületeket használták fel. Az új szakértelmiségi elit számára többalakos társasházat építettek, célszerűen berendezéssel, az új köztársaság szellemében: „A régi határszinten mindenhol ilyen épületeket látni, mint ezek. A csehek építették mindegyiket.” A kutatóállomás valóban sűrítve jeleníti meg a határváltozás következményeit, az uradalom és vele a régi arisztokratikus hagyományok végét, a központilag irányított „tudományos” modernizáció kezdetét, mindannak a mély történeti változásnak az első kísérleti laboratóriumát, amely a 20. század közepén átrajzolta a falvak életmódját. Hogy mást ne mondjunk, az önkormányzatnál található falukrónika szerint az 1930-as években elsőként a kutatóállomás kapott vonalas telefont.

(Etnikai és vallási változások) A húszas évek cseh kolonizációs politikája legalább annyira volt idegen a helyi szlovákságtól, mint a magyarságtól, így csak múlt epizód maradhatott a két Toronya identitástörténetében. Nem úgy az 1938-as határmódosítás, illetve az 1945 utáni évek, amelyek helyi szinten is kiélezték a nemzeti kérdését. Még akkor is, ha tudjuk, a két Toronyán a nemzetiségi kérdés csak a felekezeti hovatartozás függvényeként értelmezhető: „Nálunk úgy volt, hogy mindenki beszélt magyarul is, meg szlovákul is. De a görögkatolikusok, azok szlovákok voltak, a reformátusok magyarok. A római katolikusok ilyenek is olyanok is, de most már ők is inkább szlovákok.” Nem csoda hát, hogy ha a vallási és nemzetiségi statisztikákat egymás mellé tesszük, előbbi (tehát a vallási adatok) hosszú távon relatív stabilitást mutattak, míg a nemzetiségi besorolásnál az emberek jobbnak látták, ha engednek az aktuális (nemzet)politikai elvárásoknak.

A felekezeti hovatartozás stabilitása valóban csak a nemzetiséghez viszonyítva nevezhető stabilnak. A dualizmus időszakában például a római katolikusok megerősödése szembeötlő, miközben a reformátusok részaránya, ha nem is meredeken, de folyamatosan csökkent. Mindeközben a népesség száma is komoly ingadozást mutat, ami az 1872–73-as nagy kolerajárvánnyal függ össze, amit főként Nagytoronya szenvedett meg: 1869-ben még 766 fő élt a faluban, 1880-ba már csak 594.⁴⁶ Ezután viszont majdnem ilyen ütemben felfelé ívelt a népesedési mutató és már a századfordulóra elérte az eredeti szintet. Ugyanezekben az évtizedekben a katolikusok aránya meredeken emelkedett. Azt feltételezhetjük, hogy ebben jelentős szerepet játszott a betelepedés. Annál is inkább, mert 1900 után a népesség növekedése lelassul, az arányeltolódások ezután már inkább a két katolikus (római katolikus – görögkatolikus) felekezet között zajlottak.

A kétféle katolikus népesség között Nagytoronyán kellett legyen némi átjárás. A különböző évtizedekben felvett számsorok váltakozó előjellel hoznak ki 50-60 fős népességtöbbltet, hol egyik, hol másik felekezet javára. A kétféle katolikus népesség keveredésének sokféle megnyilvánulása van. A helyi szlovák nyelv például jelentősen különbözik az irodalmi nyelvtől. „Az itteniek nem igazi szlovákokat beszélnek. Se nem ruszin, se nem szlovák. Mi úgy mondjuk hutorákok.” A keveredés a falu térszerkezetében is megmutatkozik: noha a Kendersort a helybéliek a görögkatolikus utcaként emlegetik, a legrégebb, 80-100 esztendőes parasztházak esetében is vegyesen találunk római és görög keresztet az épület homlokzatán. Kívülről tekintve tehát, a reformátusok számára a kétféle katolikus népesség szinte egyként jelenik meg (katolikusok, szlovákok), meglehetősen ritka, hogy éles különbséget vonjanak a görögök és a rómaiak közöttük. Ha mégis, az inkább a nemzetiségi, illetve az anyagi helyzettel függ össze: „Lenn laktak a szlovák gazdák az út mellett. Nekik volt földjük, gazdagok voltak. A Kendersor inkább szegény volt.” Hogy mennyivel élesebb a katolikus–református határvonal, mint a katolikusokon belüli, azt mindennél jobban jelzi, hogy a két katolikus felekezet közös temetőt használt, illetve használ, ami térben is viszonylag távol fekszik a református temetőtől.

Kistoronyán, mint fent bemutattuk, több volt a vegyes házasság és a térben is elmosódottabbak voltak a határok, noha a katolikus és a református temető itt is jókora távolságra esik egymástól. Kistoronya vallási szerkezetében a kolera és az azt követő feltételezhető vándormozgalom nem hozott olyan jelentős változást. A századforduló után azonban – és ezt jelzik a református anyakönyvek is – igen jelentős volt a népességbeáramlás. Olyannyira, hogy a negyvenes évekre a két település lélekszámban először a történelemben kiegyenlítődött, mintegy 800-800 fővel. Kistoronya mikrotársadalma mindeközben alapjaiban rendeződött át. A két katolikus népesség számban és részarányában is megerősödött, a 20. század negyvenes–ötvenes éveire már többségbe került. Annál is inkább,

mert a reformátusok egy jelentős része ugyanezekben az években kilépett az egyházból és Jehova követőjévé vált. Számuk 80-100 fő körülire tehető, noha pontos adatok nem állnak rendelkezésre, hiszen szektaként sokáig nem ismerték el hivatalosan létezésüket: „A jehováknak akkoriban bujdosniuk kellett, a magyarok üldözték őket. A pincékben találtakoztak.” Valószínű, hogy a harmincas években kilépők egy része visszatért a református egyházba, erre utalhat, hogy 1941-ben mintegy félszáz fővel megnövekedett a reformátusok száma.

Az országos politika jelenléte tehát a helyi vallási-felekezeti viszonyok alakulására is kihatott, mégis azt mondhatjuk, hogy a felekezetek közti hangsúlyeltolódások alapvetően demográfiai okokkal magyarázhatók. Nem úgy a nemzetiségi hovatartozás, amely szinte értelmezhetetlen a statisztikai adatok tükrében. A korábban ruszin–magyar Nagytoronya az 1910-es népszámlálás szerint már szinte teljes egészében magyar anyanyelvű (a statisztikában „tótként” bejegyzett szlovák anyanyelvűek száma 171), 1930-ban már szlovák többségű, 1941-ben megint magyar, 1949-ben pedig szinte teljes egészében szlovák. Kistoronyán kisebb kilengésekkel ugyan, de hasonló ingamozgás figyelhető meg.

Mint szerte Közép-Európában, 1944–1945 a két település életében is tragédiákkal terhes fordulatot hozott. A zsidóság deportálása számszerűleg csak néhány családot jelentett, de ez a néhány család volt az, amely mészárosként, boltosként, kocsmárosként és földbérlokként a két falu kiskereskedelmét irányította. „A mai posta volt a kocsmá, az is zsidó ház volt, a (református) templom alatt volt a hentes. Kóser módon vágott. A Pince utcában rituális fürdő is volt. Nemrég még látszottak a kövek, de már el lett planírozva. Mihaliban [Michalovce] és Nove Mestoban voltak inkább a zsidók többen.” A statisztikák szerint a két Toronyán összesen 30-40 zsidó élt a vészkorszak előtti években. Néhányuk visszatért ugyan, de hamar tovább is állt egykori falujából. Évszázados jelenlétükre csak a temető emlékeztet, kint az erdőben, már a falutól látótávolságon is túl. A sírkövek körüli két méter magas betonkerítés a vandalizmus megfékezését szolgálja. A falak azonban mást is jelezhetnek. Például emlékeztethetnek arra a társadalmi elkülönülésre, ami a falusiak (keresztények) és a zsidók között lehetett, s amely legalább annyira volt vallási, kulturális eredetű, mint életmódbeli: a mezőgazda paraszt és a kereskedő közötti távolság. A visszaemlékezések szerint a zsidók az uradalom szőlőinek bérlokként is jelen voltak a faluban, ami ismerve a zsidóság aktivitását Tokaj-Hegyalja szőlő- és borkultúrájában, korántsem volna meglepő.⁴⁷ Bővebb adatot erről azonban nem találtam.

A zsidóság deportálását néhány magyar család és családfő elhurcolása követte. „Édesapámat elvitték, meg még öt-hat magyar családfőt. Édesapámnak volt kilenc levente tanítványa, őket is vitték. Azt mondták néhány napos munkára. Évek múltán, halálos betegen térhettek csak vissza.” A nagytoronyai református temetőben felállított emlékkő őrzi neveiket. Voltak, akik nem várták meg a kitelepítést, maguktól menekültek el. A kitelepítések számbelileg nem voltak ugyan jelentősek, de a magyar közösség vezető és minthaadó személyiségeit érintette. A reszlovakizáció részeként néhány éven át a református anyakönyveket is szlovákul vezették. Óhatatlanul adódik a kérdés: vajon nem ezek az évek határozták-e meg a későbbi szülői, nagyszülői nyelvi-identitásbeli stratégiát, azt, hogy a szülő a gyerekével, nagyszülő az unokájával nem akart, vagy nem mert magyarul beszélni? A visszaemlékezések szerint Nagytoronyát érintette erőteljesebben a kitelepítés, és itt játszódott le hamarabb a nyelvvesztés folyamata is. Mikor erre konkrétan rákérdeztem az egyik adatközlőnél, határozottan nem volt a felelet: „Nem a kitelepítés volt itt a lényeg! Akik onnan visszajöttek és a családjaik is, mind református magyarok maradtak.” A válasz pikantériája persze éppen az, hogy a családban, ahol ez elhangzott a mai 30-40 éves közep-generáció már nem beszél magyarul, sőt a református egyházat is elhagyta.

A falu identitásváltását a kérdezettek igyekeztek a maga természetességében felfogni, ugyanakkor néhány elejtett megjegyzésből sejthető, hogy a kérdés mögött komoly érzelmi feszültségek vannak. „Nem mondják, de azért bántja őket, hogy ilyenek lettek a gyerekeik, unokáik. Nem jártak templomba, nem tudnak magyarul. Nehéz ezt elrendezni.” „Ismertem egy nénit, nagyon rosszul beszélt szlovákul. Na, ő magyarul beszélt az unokájához, de csak azért, hogy a szülők ne hogy ráfogják, miatta beszél hibásan az iskolában szlovákul a gyerek.” Érdekes, hogy a nagytoronyai gyülekezet évszázadokon át kisebbségi létben formálódó habitusa a 20. század kisebbségi helyzetéhez nem tudott alkalmazkodni. Talán éppen azért, mert kisebbségi létét egy olyan endogám kulturális habitusra építette, amely a modernizálódó hatvanas években, az ingázás és a fiatalok tömeges elvándorlásának idejében egyszerűen nem volt fenntartható.

Kistoronya pedig talán éppen azért maradhatott meg kompaktabb szórvány közösségként, mert legalább a 20. század elejéig visszavezethető hagyománya volt a vegyes házasságnak, az abból következő vegyes nyelvű és identitású családoknak. Kistoronya helyzete e szempontból talán könnyebb volt, de mint általában a történeti jelenségek tekintetében, itt is csupán évtizedes időeltolódásról, mintsem külön útról beszélhetünk, és a mai folyamatok ismeretében aligha kérdéses, hogy Kistoronyán is el fog tűnni a magyar nyelv. Nagytoronyán azt mondhatjuk, hogy gyakorlatilag már teljesen lezárult a nyelv- és identitásváltás. A kérdőív válaszadói közül alig öten jelölték meg a magyart anyanyelvként, ők is jellemzően a háború előtt született nemzedék tagjai. Kistoronyán a válaszadóknak több mint negyven százaléka jelölte meg anyanyelvként a magyart, ám a magyarok átlag életkora húsz évvel meghaladja a szlovákokét.

Az utolsó évtized, mikor a magyar nyelv még természetes közege volt a családon belüli kommunikációnak, az ötvenes évekre tehető. Ám a mai nyugdíjas generáció gyerekként csak a nyelvet sajátította el, nemzeti identitásában inkább szlováknak tartja magát. A nyelvi-nemzetiségi asszimiláció általános folyamatát csak árnyalja, de alapjaiban nem kérdőjelezi meg, ha megemlítjük, hogy Kistoronya szlovákká válásában nem kis része van a ténynek, hogy a környékről, illetve Kassáról beköltözők (a népesség kb. 20-30 százaléka) szinte kivétel nélkül nélkül szlovák.

A szocialista évtizedekben nemcsak a magyarok és nemcsak a reformátusok, de általában a falu minden lakója a változások addig elképzelhetetlen tempójához kellett hozzászokjon. Az ötvenes-hatvanas éveket valóságos építési láz jellemezte. A gróftól, nagygazdáktól elvett telkek kimért házhelyein gyorsan nyújtózkodtak a falvak. Kistoronya egyutcás faluból keresztutcássá növekedett. „Már régebben építkeztek lenn az új soron. Itt a Királykán csak az ötvenes évek végétől.” Nagytoronya főként az országút mentén bővült. Összességében azonban még ez a növekedési ütem sem változtatta meg alapjaiban a falvak méretét. 1945-ben a két településen összesen mintegy 280-300 lakóház állott, mely kb. 25 százalékos növekedést produkálva a hetvenes évekre 370 körülre emelkedett. A hetvenes évektől azonban már bajos volt építési engedélyhez jutni. „Letiltották az építkezést. Mindent Csörgőre akartak telepíteni. Mi úgy tudunk építkezni, hogy azoknak, akik az állami gazdaságba jártak, lehetett építkezni, másnak nem.” A helyi krónikába bejegyzett 1980-as népszámlálási adatok szerint az akkori lakásállományt nézve 1946–60 között 115, 1961–70 között 96, míg a hetvenes években mindössze 35 új lakás épült (a két Toronyát egyként számolva, hiszen 1964-ben a két települést hivatalosan egyesítették, 1990 óta újra önállóak).⁴⁸ A megtorpanás tehát egyértelmű.

Az ötvenes években született nemzedék exoduszerűen hagyta el a falut. „A mi gyerekkorunkban még kétszer fordult a busz, hogy átvigyen minket Csörgőre. De az osztályunkból egy kezemen meg tudom számolni, hányan maradtunk itthon. A legtöb-

ben Kassára mentek.” 1961-ben még 1770, 1970-ben 1603, 1980-ban 1268 fő élt a két Toronyán, de utóbbi adat is túlzó, mert a jelenlévő lakosság már csak 1208 volt. A további csökkenés pedig már akkor látszott, hogy megállíthatatlanul bekövetkezik. 1980-ban már csak 40 tíz év alatti gyerek élt a faluban.⁴⁹ A református egyházi anyakönyvekben látunk egy átmeneti időszakot is, mikor a család már a városban élt, de még a faluban kereszteltette meg a gyereket. A házasságok száma azonban a hatvanas-hetvenes évektől drasztikus visszaesést mutat, nem beszélve az 1990-es évekről, mikor elvileg házasulandó korba lépett volna a hetvenes évek nemzedéke.

A népesség csökkenése nem minden felekezetet érintett azonos mértékben. Érdekes módon a század közepe óta a legnagyobb visszaesést a kistoronyai görögkatolikusok szenvedték el, ami nagy szerepet játszhatott abban is, hogy Kistoronya összességben gyorsabb ütemben zsugorodott a szocialista évtizedekben, mint szomszédja. A rendszerváltás után azonban megfordult a helyzet, Kistoronya népessége stabilizálódott, miközben Nagytoronya minden felekezetét érintő módon fogyatkozott. Úgy tűnik azonban, hogy a népesség fogyása hamarosan leáll, illetve elfogadható szinten stabilizálódik. A két Toronyán 2011-ben összesen 119 tizennégy év alatti gyerek élt, ami a népesség pontosan tizennégy százalékát tette ki.⁵⁰ Ez a szám abszolút értékben is magasabb, mint volt 1980-ban (akkoriban 102 gyerek élt a jóval népesebb községekben). „Idén [2016. november] két keresztelő volt és nem volt temetés. Ha Isten is úgy akarja, év végéig már csak kihúzzuk valahogy. Sok-sok éve nem volt ehhez hasonló esztendő.” Házasság, keresztelő és a temetés. Az egyházközség anyakönyveiben ez a három esemény volt a három alapeleme annak a szerkezetiségnek, amely a családokban élő egyházközséget meghatározta, és bármerre is haladjon a világ, végső soron ez a három esemény fogja meghatározni a jövőt is.

	róm. kat.	görk. kat.	ref.	Össz. (+ izr., ev.)	róm. kat.	görk. kat.	ref.	Össz. (+ izr., ev. jehova)
1880	147	257	174	594	92	141	293	575
1910	219	327	195	762	132	126	291	567
1921	212	262	182	675	141	139	281	615
1930	269	263	192	749	179	163	290	702
1941	278	302	198	807	222	183	344	836
1991	156	256	105	575	121	59	129	479 (73 egyéb)
2011	132	182	79	412	147	76	123	436 (31 jehova)

Forrás: Szlovákiai Magyar Adatbank <http://telepulesek.adatbank.sk/> 03.01.2017

(Zárszó) „Szépen beindult a borocskázás. Ültettek új fajtákat, van minden évben nyitott pincék fesztivál, vonattal jönnek az emberek Kassáról.” A nagytoronyai pincesor az elmúlt évtizedben annak rendje és módja szerint mindenféle támogatásból megújult. A csúf betonoszlopok eltűntek és persze lett színpad is. A pincékbe azonban nehezebb lejutni, mint tíz éve. A régi öregek még azért jártak ki a pincébe, hogy találkozzanak ezzel-azzal, leginkább a szomszéd-dal, ha meg idegen jött, hát vele. Most viszont azt is nehéz megmondani, ki az idegen.

A kassai rendszámú csupa csillogás autóból lezserül öltözött vállalkozó száll ki. Először csak nevet esetlen szlovák kiejtésem, de látva kitartásomat lehív a pincébe. Minden olyan, mint ahogyan egy divatos bormagazinban a hangulatos pincéket ábrázolni szokás. Földbe süllyesztett világítás, csinos kőszobor „barokk Nepomuki János stílusban”, beugrások a

falban egy-egy díjat nyert tokaji aszúval. A látvány csúcspontja a hordósor, mely végképp elbűvölni hivatott az ide érkezőt. Milliókba kerül és milliókat hozhat a tokaji borospince, amely fő feladata az üzletfelek meggyőzése.

Az új Toronya itt formálódik vagy, hogy stílusosak legyünk, inkább forr a föld alatt. Aki Kassáról eljön ide, az a bor, a pincék és a táj miatt jön. A református templom alatti egykori nemesi házak már szinte mind városi tulajdonosok kezében vannak. Főorvos itt, rektor ott, vállalatvezető amott. A falusiak persze sokszor túloznak, de tény, hogy a kelet-szlovákiai értelmiséget elfogta a honvágy egy emberöltővel korábbi falusi múltja iránt. A romantikus vidéki idill, ahogyan a szociológusok nevezik a vidék új arculatát, ott van a kertekben felállított túlméretezett kemencében, amely persze csak grillezni való, a tornácra kihelyezett népművészeti dekorációban, a mosogatógéphe nem való, ezért nem is használt festett agyagedényben. De már érkezik a második „kassai” nemzedék, akit fásrstanak ezek a díszletek, és kipofozott parasztház helyett garázs kapukkal ellátott „új amerikai” családi házat épít magának.

Érdekes módon a kassaiak kitelepülése és vele a régi falu átalakulása, megint csak Nagytoronyra érte el elsőként. A pincesoron már művészeti alkotótáborokat is rendeznek, kassai vendégek mellett lengyel, belorusz és ukrán képzőművészekkel. Az alkotásaikból készült összefoglaló táblásca ott van feltűzve az egyik fa törzsére. Egy év alatt az időjárás a nyomatot kikezdi majd, s mint az évről évre ismétlődő szüret, a művészek majd megint elkészíthetik toronyai impresszióikat. A mustra művészi értékelése messze meghaladná képességet. Nekem igazából csak egy dolog tűnt fel. Hiába, hogy a pincesorról nyílik a legszebb rálátás a református templomra, hiába a felkelő nap szinte mennyei ragyogása, amely a világos templomfalakról verődik vissza, egyetlen képzőművészt sem ihletett meg a látkép. De óvatos vagyok, és nem magyarázok bele semmi többet, minthogy a művészek későn keltek, s jövőre már lesz kép a templomról is.

JEGYZETEK

- * A tanulmány az Emberi Erőforrások 4 Támogatáskezelő Egyházi és Nemzetiségi Támogatások Osztálya, Református Reformáció Emlékbizottság, a reformáció 500 éves jubileuma emlékévként, a nevezett intézmény támogatásával valósulhatott meg. Azonosító szám: REB-16-1-KUTATAS-0006.
- 1 Lásd összefoglalóan vallás és társadalom viszonyáról: Tomka Miklós: Vallás és társadalom Magyarországon. Bp., 2006.
- 2 A szociológiai jelenségek történeti elemzésének máig meghatározó hazai kiindulópontja lehet: Hajnal István: Történelem és szociológia (1939). Újra kiadta: Glatz Ferenc (szerk.), Technika, művelődés. Bp., 1993, 6 157–204.
- 3 Tökéczki László: Kálvin hatása a magyar-ságra és a magyar politikára. In Fazakas Sándor: Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról. Bp., 2009, 367–377.
- 4 A tudományos szociográfia műfajáról lásd: Sükösd Mihály: A szociográfia útjai. Kortárs, 1963/8. 1255–1258.
- 5 Bartha Ákos: Közelítések a szociográfia fogalmához, Forrás, 2013/5. 90–99. A kutatásnak a két Toronyán is alkalmazott módszertanának elméleti alapjairól lásd bővebben Tamáska Máté: Az építészeti örökségalkotás útjai – három vidéki település épített örökségének szociológiai értelmezése. PhD doktori értekezés, ELTE, Bp., 2012. A doktori értekezés adatgyűjtő fázisának részeként került sor a két Toronya kérdőíves vizsgálatára is (2007. tavasz), de az adatok kiértékelésére akkor nem került sor.
- 6 Gyáni Gábor: Emlékezés és oral history. In uő: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp., 2000.
- 7 Bagdi Róbert – Demeter Gábor: Nyelvhátár-változás, asszimilációs helyzetek és a statisztika megbízhatósága Zemplén megye példáján. Tisicum: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve XIV (2004), 359–383. Kósa

- László: Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Bp., 1998. T. Sáros Aranka: A Töketerbesei Járás népességfejlődése a dualizmus korában. Kassa, 2003.
- 16 Tátrai Patrik: Az etnikai és vallási identitás földrajzi vetületei Szlovákiában. Kisebbségkutatás, (16. évf.) 2007/2. 290–320. Tamás Edit: A szlovák–magyar–ruszin nyelvhatár a történelmi Zemplén és Ung megyében. In Katona Judit – Viga Gyula (szerk.): Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei. Miskolc, 1999, 267–284. Tökéczki László: Magyarország vallás(felekezeti) földrajzi alakulása 1945 után az 2001 között. In ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Richly Gábor (szerk.): „Taníts minket úgy számlálni napjainkat...” : Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére. Bp., 2012, 525–530. Viga Gyula: A bodrogközi kultúra és társadalom változása a 19–20. században. Bp., 2008.
- 8 Ispán Ágota Lídia: A város vidéke: a falusi lakosság életmódváltása 1945 után az urbanizáció hatására. PhD-dolgozat, ELTE, Bp., 2015. Kovách Imre: A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. Bp., 2012. Kovács Ervin: Regionális tagozódás Szlovákiában. Tér és Társadalom, (14 évf.) 2000/2–3. 239–244. Mezei István – Hardi Tamás: A szlovák közigazgatás és területfejlesztés aszimmetriái. Tér és Társadalom, (17. évf.) 2003/4. 127–155.
- 9 A templom építéstörténetének legrészletesebb dokumentációját lásd a 2004–2009 közötti felújítást tudományosan előkészítő anyagában: Jan Krcho: Architektonicko-historický výskum... (Reformovaný kostol, Veľká Trňa), Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky, číslo 226, Bratislava, 2004.
- 10 Az 1990-ben alapított J & J Ostrožovič borászat a maga 50-70 hektárnyi szőlőjével nemzetközi viszonylatban is jelentős családi üzemenk számít.
- 11 Žadanský, Juraj: Z dejín a súčasnosti, tokajského vinohradníctva a vinárstva. Trebišov, 2009.
- 12 „A vidék erdős és hegyes. [...] A légkör hirtelen nyirkossá válik. Az uralkodó szín a kékeszöld, inkább sötét árnyalatban. A levegő melankolikusan páras, az ég fátyolos, a derült napok, főként télen élesek és üvegesek és a legszebb hónap a szeptember és a január.” Hamvas Béla: Őt Génusz. In uő: A magyar Hüperion II. Bp., 2007, 7–176., idézet 28.
- 13 Balassa Iván (Balassa M. Iván szerk.): Tokaj-Hegyalja szőlője és bora. Tokaj, 1991.
- 14 Fényes Elek: Magyarország geográfiai szótára. Pest, 1951.
- 15 Boros László: Adatok Abaúj-Torna és Gömör és Kishont vármegyék 19. századi szőlő- és bor-
- gazdaságához. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIV, Miskolc, 2006, 295–309.
- 16 A két község református eklézsiájának történetéről a sárospataki levéltári források és a helybeli presbiteri jegyzőkönyvek alapján írt szakdolgozatot: Pustjai Zoltán: A Nagytoronyai Református Keresztyén Anyaegyház története. Sárospataki Református Teológiai Akadémia, 2001.
- 17 Borovszky Samu (szerk.): Zemplén Vármegye. Budapest, 1905. Zemplén megye községei fejezetet írta: Vende Aladár. Bővebben lásd a helyismereti füzetet: Žadanský, Juraj – Horník, Štefan: Obec Veľká Trňa 1220 – 1995. Veľká Trňa, 1995.
- 18 Krcho 2004, 31, lásd 10. l. l. l. l. l. Magyarul idézi Krcho Jánossal készült interjúban: Margittai Gábor, Major Anita: Arc nélküli szentek. Menteni a menthetőt: küzdelmes magyar műemlékvédelem határainkon túl (3.) Magyar Nemzet, 2006. június 24.
- 19 A kelet-közép-európai nemzetállamok fejlődésében, s különösen Szlovákiában az egyház és a nemzet összefonódása makrosztintú jelenség: Máté-Tóth András: „Szent nemzet”. A nacionalizmus mint civil vallás Kelet-Közép-Európában. In Hegedűs Rita et al. (szerk.): Tanulmányok Tomka Miklós tiszteletére. Szeged, 2007, 153–168.
- 20 Pl. Nemzeti Örökség Program, Teleki László Alapítvány támogatásai.
- 21 A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház rövid története: <http://reformata.sk/mutat/379/>, 28.11.2016.
- 22 Lásd bővebben: Tamáska Máté: Hajnal István történelemszociológiája és a középkori építészet. Építés-építésztudomány, (34 évf.) 2006/3–4. 387–406.
- 23 A környék középkori birtokviszonyairól lásd: Szűcs Jenő: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuraldom. Történelmi Szemle, (35. évf.) 1993/1–2. 1–58.
- 24 Gyurkó János: Árpád-kori templomok a Kárpát-medencében. Érd, 2006. Kollár Tibor (szerk.): Középkori egyházi építészet Szatmárban: Középkori templomok útja Szabolcs-Szatmár-Bereg és Szatmár megyékben. Nyíregyháza, 2011. Marosi Ernő: Magyar falusi templomok. Bp., 1975.
- 25 Berecz Ágnes – Tenke Sándor (sorozatszerk.): Magyar Református Egyház Javainak Tára: Szlovákiai Református Keresztyén Egyház II. Debrecen, 2007, 172–180.
- 26 Gilyén Nándor – Mendele Ferenc – Tóth János: A Felső-Tiszavidék népi építésze. Bp., 1975. (Szakrális épületek fejezetet írta Gilyén N.).
- 27 Az 1811-es vizitáció szerint a templom harangja az 1700-as évek közepén került a toronyba, lehetséges, hogy ennek kapcsán kellett megerősíteni vagy (megépíteni?) a toronyt. A forrásra hivatkozott: Žadanský, Juraj: Načft dejín obce Malá Trňa. Malá Trňa (évszám nélkül, 2006 körül).

- 28 Bővebben: Krcho 2004, lásd 10. lábjegyzet.
- 29 A katolikus és protestáns építészeti közötti különbségekről lásd: Kleineisler János: *Házak, emberek, társadalmak*. Budapest, 1981. A magyar kálvinista építészeti azonban annyiban más, mint a nyugat-európai, hogy míg ott a puritanizmus tudatosan vállalt értékrend, mely jelentős tökefelhalmozás mellett is megtartotta hatását, addig nálunk a kálvinizmus kisebbségi egyházként a 17–19. században szűkös anyagi lehetőségei mellett alakította ki egyszerű, a népi építészeti formavilágával rokon építészeti karakterét. A magyar protestantizmus szellemiségéről, illetve gazdasági lehetőségeiről lásd Kovács György: *Protestantizmus és kapitalizmus: Magyar gazdaság- és eszmetörténeti tanulások*. Szeged, 2011.
- 30 Közli: Népszámlálási Digitális Adattár – Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, <https://library.hungaricana.hu>, 28.11.2016.
- 31 Végül több birtokváltás után az utolsó tulajdonosok az 1920-as impériumváltás előtt Nagytoronyán a Széchenyiek, Kistoronyán a Hardenbergerek voltak. Csátár István – Ölvedi János: *A visszatért Felvidék*. Adattár. Bp., 1939, 45., 57.
- 32 Közli: Žadanský 2006, 18, lásd 28. lábjegyzet.
- 33 *Mappa possessionis Nagy Toronya*. Országos Széchenyi Könyvtár [TK 813], 1780. Megtekinthető: <https://maps.hungaricana.hu/hu>, 28.11.2016.
- 34 „Marikovszky (Marichovszky) M. György 1611-ben nyert czimeres nemeslevelet, mely Zemplén és Gömör vármegyékben hirdettetett ki. Az 1754-55. évi összeírásban György és János vannak Zemplén vármegye nemesei közé felvéve. Nagy és Kistoronyán volt birtokos. Pál, jelenleg terebesi orvos.” Borovszky 1905, 534, lásd 18. lábjegyzet. További tisztségeket betöltő családtagokat említi meg: Csikvári Antal (szerk.): *Zemplén vármegye: Vármegyei Szociográfiák* 11. Bp., 1940, 144. Illetve az 1945 utáni időkből: Szőke József – Viczián János (szerk.): *Ki kicsoda Kassától Prágáig*. Szekszárd, 1993, 224.
- 35 A fürdőhely az európai nemesség történetében kiemelten fontos intézmény már a középkortól kezdve, de széleskörű elterjedése a mobilitási lehetőségek bővülésével a 19. században következett be. A hagyományos fürdőhely kiemelt funkciói között tartozott a társadalmi érintkezések, a kulturális élet fellendítése is. Lásd: *Orte und Landschaften der Muße, Freizeit und Erholung*. Konferencia: 2016. szeptember 21–24. ARKUM 43, az előadások kötetben előreláthatóan 2017-ben jelennek majd meg.
- 36 *Mappa possessionis Nagy Toronya*. OSZK TK 813, 1780.
- 37 A két Toronya a 18. század elején is népes községnek számított. Az 1720-as adózási összeírás alapján a nevek többsége magyar hangzású. MNL online adatbázisa: <http://adatbazisokonline.hu/>, 02.12.2016.
- 38 Kistoronyán 1900 és 1920 között mintegy negyven házasság kötöttet, ennek kb. negyede (11) vegyes (ide értve a Nagytoronyáról történő néhány beházasodást is). Érdekes továbbá, hogy míg közvetlenül a századfordulón még ritka volt a vegyes házasság, utána 1906–1909 között nem volt házasság, majd a vegyes házasságok a tízes években általánossá válnak. Ennek okairól egyelőre csak kérdéseket tudnánk feltenni. Forrás: *Református Egyház Anyagkönyve, Nagytoronyai Lelkészi Hivatal*.
- 39 Cserép, pala v. bádóg: NT 58 KT 11; zsendely v. deszka NT 31 KT 60; nád v. Zsuo NT 90, KT 48. Összesen: NT 179, KT 119. 1910. Évi Népszámlálás 5. Részletes demográfia (1916), <https://library.hungaricana.hu>, 02.12.2016.
- 40 A térség népi építészetről lásd: Cseri Miklós – Balassa M. Iván – Viga Gyula: *Népi Építészeti a Kárpát-Medence észak-keleti térségében*. Miskolc–Szentendre, 1999.
- 41 Az uradalmak építészetéről, hazai irodalmáról lásd részletesen Tamáska Máté: *Falvak az uradalmak helyén*. Bp., 2013. Nagytoronya és Kistoronya ugyanakkor nem nevezhető klasszikus értelemben uradalmi falunak, inkább olyan paraszti községnek, amelyek szerkezetét az uradalmi majorság alapvetően befolyásolta.
- 42 Viga Gyula: *A gazdaság, társadalom és kultúra változása a Bodrogköz 18–20. századi műveltségében*. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XLI Miskolc, 2002, 389–405., 397.
- 43 A Csehszlovák földreformról lásd: Simon Attila: *Telepítések Dél-Szlovákiában a két világháború között*. Korall, 2004. 18. sz. 30–47.
- 44 Borovszky 1905, 68, lásd 18. lábjegyzet.
- 45 A kutatóállomásról lásd: Juraj, Žadanský – Ján Brindza: *Tokajské vinohradníctvo a vinárstvo na Slovensku*. Nitra, 2002.
- 46 A leginkább érintett vármegyék közt ott találjuk Torna, Nógrád, Sáros, Bács, Borsod, Ung, Abaúj, Bereg és Gömör mellett Zemplént is. Máday Lajos: *Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban (1872–1873)*. KSH NKI kutatási jelentései 9. Bp., 1982, 31.
- 47 Mislovics Erzsébet: *Vázlatok a középkori és 18. századi magyarországi zsidóság történetéből*. Aetas, (24. évf.) 2009/4. 139–155.
- 48 A statisztikai adatokat a falukrónikából emeltem át, melyet a polgármesteri hivatalban őriznek és vezetnek.
- 49 Uo.
- 50 Szlovákiai népszámlálási adatok megtekinthető: <https://slovak.statistics.sk/DATAcube> adatbázisban, 02.12.2016.

Horthy és Nagy-Britannia

A külpolitikai gondolkodás alapja szükségszerűen a történelem, a történeti ismeretek ezért nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy elkerülhessük azokat a hibákat és buktatókat, amelyek nemzetközi környezetünk meg nem értéséből, vagy épp félreismeréséből fakadnak. Nehéz lenne tagadni, hogy nálunk sajnos van is szomorú hagyománya a külvilág iránti tájékozódás elhanyagolásának... S ez mindig megbosszulja magát. A jeles történész, Arday Lajos 2016-ban publikált tanulmánykötetének a különleges értéket mindenekelőtt az adja a recenzens szemében, hogy nagy segítséget nyújt nemzetközi látóköreink kibővítéséhez, történelmi perspektívát kínálva napjaink eseményeinek jobb megértéséhez.

A negyedszázad „termését” közreadó kötet ugyanakkor igen nehéz kihívás elé állítja e sorok szerzőjét, hiszen az írások tematikájukban roppant szerteágazóak, és jellegükben is eltérők. Túlnyomó többségük Közép-Európával, annak nemzeteivel és kisebbségeivel foglalkozik, kitekintve az egykori Jugoszlávia térségére is. A recenzens azonban nem érzi magát kompetensnek e területen, ezért a kötet gazdag kínálatából két olyan témakörre összpontosítja figyelmét, amelyekhez saját kutatásai alapján is hozzá tud szólni. Ezek egyike Horthy Miklós angol–amerikai megítélése, a másik pedig a nemzet, állam, nacionalizmus elméleti kérdéseinek a köre.

Arday a huszadik századi brit–magyar kapcsolatok történetének kiváló szakértője aki „*Az Egyesült Királyság és Magyarország*” címmel már terjedelmes kötetet adott közre e tárgykörben (Mundus Kiadó, 2005), „*Térkép, csata után*” című munkájában pedig úttörő módon, londoni levéltári kutatásaira alapozva tárta fel és mutatta be a brit külpolitikának a trianoni rendezésben játszott szerepét. (General Press, 2009, bővített kiadás). Horthy Miklós angol és amerikai megítélésével kapcsolatos tanulmányát tavaly megjelent kötetébe illesztette bele. (*Horthy Miklós angol–amerikai megítélése*) Mivel Horthy történelmi szerepéről igen élénk vita bontakozott ki az utóbbi években, talán nem téves az a feltételezés, hogy a „brit kapcsolat” alaposabb megismerése gazdagíthatja az erről folytatott diskurzust.

Arday munkája jól dokumentálja, hogy a kormányzót a harmincas évek közepéig, de bizonyos fókig egészen a II. világháború kitöréséig alapvetően kedvezően ítélték meg Nagy-Britanniában. E vélekedés – s ez is jól kitűnik az alapos tanulmányból – párosult azzal, hogy Horthy maga is nagy tisztelettel viseltetett Nagy-Britannia iránt; nem túlzás azt állítani, hogy egész életében csodálta Angliát. Ennek az attitűdnek a gyökerei hosszú tengerésztszti pályafutásáig vezethetők vissza. Állomáshelyein, így különösen Konstantinápolyban a tengerésztsztek és diplomaták társasági életében elsősorban épp angolokkal barátkozott – így kötött személyes ismeretséget a magyar politikában később igen fontos szerephez jutó Thomas Hohlerrel is. Az adriai Pólában [Pula] a később világhírűvé vált írótól, James Joyce-tól vett angol nyelvórákat.

Szinte bizonyosnak tekinthető tehát – s Arday is ezt sugallja –, hogy Horthynak a britekkel kialakított informális kapcsolatai nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az 1919 augusztusának első napjaiban Budapestre küldött Szövetséges Katonai Misszió angol és amerikai tagjai kezdettől fogva rokonszenvvel tekintettek rá. Harry Bandholtz amerikai tábornok úgy írta őt le, mint egy „patriotizmussal átitatott, vitathatatlanul egyenes és becsületes tisztet”. Arday utal arra, hogy az antantmisszió tagjai maguk is úgy látták, a Tanácsköztársaság leverése után bizonyos mértékű megtorlás elfogadható, és igyekeztek Horthy felelősségét csökkenteni a különítményesek tevékenységéről készí-

tett beszámolóikban. A párizsi békekonferencia által októberben hazánkba küldött Sir George Clerk-ra ugyancsak kedvező benyomást tett Horthy, noha a brit megbízott igen jó viszonyt ápolt az egykori cseh emigráció vezetőivel, különösen Edvard Benešsel. Clerk úgy fogalmazott, hogy „teljes mértékben bizik Horthy tengernagy őszinteségében; [ő] olyan hadsereg főparancsnoka, amely valóban nemzeti és az államot szolgálja”. Clerk pozitív értékelést adott Horthy november 16-i budapesti bevonulásáról is, amelyet Bandholtz „méltóságteljesként” jellemzett, hozzátéve, hogy sor került ugyan letartóztatásokra, „ám jóval kisebb számban, mint ahogyan várható volt”.

E ponton érdemes emlékeztetni arra, hogy Nagy-Britannia hagyományosan meglehetősen érdektelenséget tanúsított térségünk iránt, de a francia befolyás csaknem kizárólagossá válásának a veszélye aggodalommal töltötte el. Ez motiválta arra, hogy érdeklődéssel forduljon Magyarország felé, amelyet közvetlenül fenyegettek a francia érdekszférába vont utódállamok. E keretbe illeszthető a Horthyval kialakított kapcsolat is. 1920 januárjában érkezett Budapestre – Nagy-Britannia főmegbízottjaként – Horthy régi ismerőse, Thomas Hohler. Figyelemre méltó, hogy az első bizalmas beszélgetésükről Londonba küldött jelentésében ő úgy összegezte benyomásait, hogy Horthy a válságos belpolitikai helyzetben „iránymutatást vár Őfelsége kormányától, mert Nagy-Britannia az egyedüli, melyben neki és országának bizalma van”. A brit diplomata „mérsékeltnek, megfontoltnak és józannak” nevezte az egykori tengernagyot. Jóval kritikusabb véleményt formált viszont a Labour Party parlamenti küldöttsége, amely 1920. májusban járt Pesten: nemcsak Horthyt tartotta alkalmatlannak, hanem magának Hohlernek a leváltását is sürgette, személyes elfogultsággal vádolva őt.

A munkáspárti kritika azonban mit sem változtatott azon a tényen, amelyet Arday is evidenciaként kezel, nevezetesen, hogy az 1920. március elsején tartott kormányzóválasztáson Horthy volt a britek jelöltje. Sőt! Athelstan-Johnson brit diplomata úgy fogalmazott, Horthy „valójában a mi teremtményünk”, mert ő volt „közel s távol a legalkalmasabb személy Magyarország belső viszonyainak a konszolidálására”. Érdemes megemlíteni, hogy hasonlóan látta ezt visszaemlékezésében John F. Montgomery is, aki 1933-tól képviselte az Egyesült Államokat hazánkban: „Horthyt nagyrészt Nagy-Britannia jóvoltából választották az ország kormányzójává” – állította.

Az 1921-ben lezajlott „királypuccsok” meggyőzték Hohler és felettesét, lord Curzon külügyminisztert arról, hogy jó választás volt Horthy mellé állni. Hohler gratulált a kormányzónak, amiért határozottan szembefordult a trónját követelő IV. Károlyval, és kijelentette: „Az incidens története a magyar kormány és a magyar nép politikai ítélőképességének bizonyítéka”. Tegyük ehhez hozzá, hogy a brit külpolitika jelentős szerepet játszott a Habsburg-restauráció veszélye miatt azonnal katonai akcióval fenyegető csehek „lecsendesítésében”.

A Bethlen István nevével összekapcsolódó húszas évek joggal minősíthetők tehát az angol befolyás magyarországi csúcspontjának; valójában a brit–magyar kapcsolatok olyan szintre jutottak, amelyet sem azelőtt, sem azóta nem értek el. A Horthyról alapos monográfiát író Thomas Sakmyster megalapozottan hangsúlyozta: „A brit politikusok többsége a Horthy-rendszert egyébként is angol találmánynak tartotta, és most megnyugvással konstataulta, hogy e rendszer valóban a lehető legjobb megoldásnak bizonyult Európa olyan részén, ahol a demokratikus hagyományok sohasem tudtak gyökeret ereszteni”. (*Admirális fehér lovon*, 2001) Horthy a maga részéről törekedett arra, hogy minden Magyarországra látogató fontosabb brit személyiséget személyesen fogadjon, következetesen hangsúlyozva előttük Anglia iránt érzett barátságát. Emlékezetes, hogy

London támogatta Magyarország felvételét a Népszövetségbe (1922), s elsősorban angol segítséggel sikerült a gazdasági talpra álláshoz nélkülözhetetlen népszövetségi kölcsönt elnyerni 1923-ban. Ehhez hozzájárult, ezt is érdemes megemlíteni, Bethlen István sikeres londoni látogatása, amely ellen a trianoni diktátumnál bábkodó Seton-Watson hiába tiltakozott. London vitte keresztül, hogy a „kisantant” államai ne vehessenek részt Magyarország pénzügyi ellenőrzésében.

Arday részletesen beszámol arról, hogy 1924-ben Hohlernek helyzetjelentést kellett készítenie a magyar konszolidációról. Ebben a diplomata elég lesújtó képet festett a képviselőházzal, amelynek a tevékenységére a pártok közötti marakodás és személyes veszekedések nyomták rá a bélyegüket. Horthyt is elmarasztalta azért, hogy kiállt a választójog korlátozása, különösen pedig a nyílt szavazás vidéki alkalmazása mellett – London következetesen igyekezett a magyar vezetést rávenni a demokratikus jogok kiszélesítésére. A jelentés ugyanakkor azt is megállapítja, dicsérőleg, hogy a kormányzó „az idő és az események előrehaladtával fokozatosan visszaszorult szigorúan alkotmányos pozíciójába; „most, hogy a kormány teljesen normálisan működik Bethlen gróf irányításával, a kormányzó alig több mint névleges vezető, bár mindent élénk figyelemmel kísér”. Ezt az értékelést, amint erre Arday is rámutat, a Foreign Office-ban lényegében elfogadták. Joggal állapította meg már Juhász Gyula is a korszak magyar külpolitikájáról készített „klasszikus” összefoglalásában, hogy a bethleni konszolidáció fontos eleme volt az angolszász országokkal való kapcsolatok megerősítése. (*Magyarország külpolitikája, 1919–1945*, 1968) Romsics Ignác szerint lényegében háromféle Horthy-kép alakult ki a közgondolkodásban: a konzervatívok körében az „országmentő”, a baloldaliak körében a „véreskezű”, a legitimisták körében pedig a „trónbitorló”. (*Horthy Miklós emlékezete*, BBC History, 2014. július). A brit források fényében bátran kijelenthető, hogy a húszas években Londonban elsősorban „országmentőként” tekintettek Horthyra, még ha kapcsolódtak is kritikai elemek ehhez az értékeléshez.

Horthy és Bethlen visszafogottságát, megfontoltságát méltatta a brit kormányzat Lord Rothermere 1927-es akciója kapcsán is, amelyben a sajtómágnás a *Daily Mail*-ben megjelentetett cikkével („Magyarország helye a nap alatt”) kampányt indított a trianoni határok revíziója érdekében. Horthy (és Bethlen) nyilvánvalóvá tette, hogy bár nem mondanak le az igazságtalan határok megváltoztatásáról, s Nagy-Britanniára potenciális támogatóként tekintenek, semmilyen szerepük nincs a lord fellépésében. Nem tudják, mi indította őt erre, s hivatalosan még a köszönetüket sem fejezték ki – üzente Horthy Londonba. A brit kormányzat reagálásának lényege az Arday által idézett dokumentum alapján: „Ez hasznos. Kétségtelenné teszi, hogy Magyarország urai tudatában vannak annak, hogy Rothermere lord nem töri át a jeget, és hogy valójában árthat az ügyeknek...” A brit diplomácia sokat segített a szerencsétlen frankhamisítási ügy elcsitításában is.

Bethlen távozása, 1931 után viszont a brit–magyar kapcsolatok fokozatosan gyengülni kezdtek, nyilvánvaló összefüggésben a magyar külpolitika új, Németország felé tájékozódó irányvonalával. Arday kifejezésével: London „leírta” Magyarországot. (*Magyar–angol kapcsolatok a századfordulótól az 1950-es évekig*, Mundus, 2005). E megállapítás alapvetően helytálló, de a recenzens azért valamivel óvatosabban fogalmazna. Az évtized közepén még nem „hült ki” teljesen e kapcsolat: 1936-ban Austen Chamberlain volt külügyminiszter (Neville Chamberlain féltestvére) közép-európai útja során Horthyval is tárgyalt és a területi revíziót illetően kijelentette: „Várjon türelemmel, megígérhetem, ha az alkalmas pillanat eljön, Anglia segíteni fogja Önöket”.

Lélekben Horthy sem szakított az angolokkal. Turbucz Dávid fogalmazásában a Nagy-Britannia iránt érzett csodálat továbbra is a kormányzó külpolitikai nézeteinek

fontos eleme maradt. (Horthy Miklós, Napvilág, 2011) Jól tükrözi ezt, hogy amikor 1936 augusztusában Horthy első ízben találkozott Hitlerrel, kifejezetten figyelmeztette őt: óvakodjon a Nagy-Britanniával való haditengerészeti vetélkedéstől, és azt tanácsolta neki, hogy lépjen szövetségre Londonnal. E figyelmeztetést – a Führer nagy bosszúságára – 1938 augusztusában, Kielben tett látogatása alkalmából is megismételte, s a németek harcias terveiről titokban még tájékoztatta is a brit kormányt. Arday felidézi, hogy londoni követünk, Barcza György egyértelművé tette a briteknek: „ha választani kell, sokkal szívesebben látja Magyarországot brit befolyás alatt, semmint hogy német jár-szalagra kerüljön”. Barcza megpróbált kijárni egy hivatalos londoni meghívást Horthy számára, a harmincas évek végén azonban ennek már nem volt sok politikai realitása. Horthy angolbarátsága ugyanakkor egyre jobban ingerelte a nyilas szélsőjobboldalt.

Arday elemzése nagyon pontosan érzékelteti, hogy a magyar kormányzó és körének érzelmeiben és szándékaiban angolbarát, cselekedeteiben viszont egyre inkább németbarát politikája milyen ellentmondásos helyzetet eredményezett. A háború előtti utolsó brit követ, Sir Owen O'Malley ugyancsak Horthy tisztelője volt, és Londonba küldött jelentéseiben nagyon kedvezően nyilatkozott róla, ám az angolbarát Teleki halálának napján a családott diplomata a jóváhagyott jugoszláviai katonai akció hírére valósággal a kormányzó szemébe vágta: „Ha sakálként jár a német oroszán mögött... úgy országa ne reméljen sem megértést, sem rokonszenvet, sem kegyelmet a győztes Nagy-Britanniától és az Egyesült Államoktól.” Innentől fogva többé már nem számoltak Horthyval Londonban... Arday munkája segítséget nyújt abban, hogy a két világháború közötti magyar külpolitikát árnyaltabban értékelhessük.

A „Nép, nemzet, állam, nemzetállam, nacionalizmus” című tanulmány a recenziens olvasatában kulcsanyagnak tekinthető, mert mintegy elméleti alapul szolgál a kötet többi írásában tárgyalt kelet-közép-európai és balkáni nemzeti kérdések elemzéséhez. Arday itt – teljesen indokoltan – arra tesz kísérletet, hogy először is az alapfogalmakat tisztázza. Tudjuk, ez persze igencsak nehéz feladat, hiszen a legélesebb viták épp e fogalmak „helyes” értelmezéséről zajlanak; találóan írja a szerző, hogy „a meghatározások sűrű erdejéből nehezen talál világos kivezető utat az, aki egyértelmű különbségeket akar tenni az etnikum, a nép és a nemzet között.” A recenziens szerint e bonyolult feladat akár nagyobb terjedelmű és több részletre kitekintő kifejtést is megérdemelt volna, de a legfontosabb kérdések megválaszolásával így sem marad adós a szerző.

Arday abból indul ki, hogy Romsics Ignác meghatározása az etnikumról megegyezik a „nép” fogalmával: „... származási csoportok olyan együttese, amely a nemzet ismerveivel még nem rendelkezik, csupán a nemzetvé válás lehetőségével”. De hogyan viszonyul egymáshoz nép és nemzet? A két fogalom különbségét a szerző a következőképp határozza meg: „A nemzet a nép egy minőségileg más, magasabb formája, amely elválaszthatatlan az állam fogalmától”. (E gondolatmeneten haladva szerző a baszkokat, ruszinokat vagy épp a kurdokat azért minősíti népnak, mert még nem jutottak el az államalapításig.) A nemzet és az állam ilyen szoros összekapcsolását a recenziens problematikusnak látja, hiszen ismerünk állam nélküli nemzeteket – olyanokat is, amelyeknek sohasem volt saját államuk, és olyanokat is, amelyek hosszabb időre is elveszítették államukat, mint a lengyelek, akik azonban nemzeti mivoltukat így is megőrizték. Bármilyen szoros a nemzet és az állam közötti kapcsolat, elválaszthatatlanságról nem beszélhetünk.

E ponton e sorok szerzője érdemesnek tartja felidézni a neves kortárs konzervatív gondolkodó, Roger Scruton nemzet-értelmezését. Ő abból indul ki, hogy a „nép” mint olyan nem létezik, vele szemben viszont a „nemzet” nem absztrakció. Történelmileg adott realitás, amely „a legitim rend ígéretét hordozza magában”. (Mi a konzervatíviz-

mus?, Osiris, 1995) Scruton a nemzetet a társadalmi tagság két másik lehetséges formájával állítja szembe, a törzsszel és a vallással, megállapítva, hogy az előbbi nemcsak jóval toleránsabb a két utóbbinál, hanem az egyedüli forma, amely képes fenntartani a demokratikus berendezkedést és a törvények uralmát. (*A nemzetek szükségességéről*, Helikon, 2005)

A nemzetekkel foglalkozó szakirodalom „fősodrával” összhangban Arday is megkülönbözteti a „francia” és a „német” nemzetfogalmat: az előbbi az állampolgárok közösségére épülő *politikai*, az utóbbi pedig a közös eredetre, hagyományokra, és „legfőképpen” a nyelvre alapozódó *kulturális* nemzetet jelöli. A nyelv fontosságát emeli ki Schöpflin György is, rámutatva arra, hogy térségünkben épp ez a „leghatékonyabb politikai erőforrás”; ezért törekedett az értelmiség mindig is a nyelv fölötti ellenőrzésre. (*A modern nemzet*, Attraktor, 2003) Arday a „nemzetállamot” a nemzet „időleges hatalmi szervezeteként” definiálja, amelyet alulról az (etno)regionalista törekvések, fölülről pedig az integrációs szervezetek gyengítnek. Joggal utal arra, hogy a nemzetállam a globalizáció hatására „folyamatosan veszít erejéből”, de azért azt is fűzzük hozzá, hogy ez a hatás nem kizárólag egyirányú: e folyamat, mintegy ellenreakcióként, meg is erősítheti a nemzeti identitásokat.

A nacionalizmus fogalmát Arday kissé szűkszavúan tárgyalja. E kérdés már csak azért is több figyelmet érdemelne, mert hazánkban ezzel – Németh László találó szavaival – „olyan visszaélés folyik, amely fölé egy nemzeti idegbénulással”. (*Utolsó széttekintés*, Magvető, 1980) Arday idézi Hugh Seton-Watson, aki különbséget tesz a nacionalizmus két jelentése között: az egyik „a nemzetek jellegéről” szóló doktrínát lát benne, a másik pedig olyan szervezett politikai mozgalmat, amely a nemzeti célok megvalósítására irányul. Ez jó kiindulópont, hiszen a nacionalizmus kifejezés valóban utalhat egy sajátos eszmerendszerre vagy egy politikai mozgalomra. A tanulmány röviden felidézi Ernest Gellner sokszor idézett meghatározását is, miszerint a nacionalizmus olyan elv, amely azt tartja, hogy a politikai és a nemzeti síknak egymást fednie kell. Ez persze több dilemmát is felvet. A recenzens szerint mindenképp érdemes utalni a neves angol kutató, Anthony D. Smith álláspontjára is: a nacionalizmus eszméje szerint az emberek csak nemzeti keretben élvezhetik a szabadságot, ezért a nemzetnek kell minden politikai hatalom forrásának lennie. Látható, hogy a nacionalizmus itt már egy normatív tartalmat is kap – érdemes tehát eltűnődni azon, hogy a nemzettel szembeni lojalitás mire kötelez és milyen dilemmákat vet fel... Ez azonban már nyilvánvalóan túllépne azon, amire Arday a kötetben vállalkozott, ez tehát nem kritikaként fogalmazódik meg.

Ha csak e két, a recenzióban kiemelt témakörre gondolunk, máris bőven van alap arra, hogy Arday munkáját az olvasók figyelmébe ajánljuk. De ezek mellett érdekes és fontos tanulmányokat kapunk Közép-Európáról és a Visegrádi Négyekről, a szomszédos országokban élő magyarokról, az autonómia-modellekről és kisebbségi autonómiákról, a Balkánról és Ukrajnáról. Néhány írás a kötet utolsó szerkezeti egységében angol nyelven is hozzáférhető. E munka tovább gazdagítja tehát Arday Lajos kiemelkedő történelmi életművét – s minket, olvasókat pedig olyan ismeretekkel gazdagít, amelyekre nagy – a változékony nemzetközi helyzetben egyre nagyobb – szükségünk van.

(*Arday Lajos: Nemzetállamok és kisebbségek. Történelem és identitás Közép-Európában*, Budapest, 2016, L'Harmattan, 468 p.)

David Karas

„Barátság-vonal” –
a gyász és depresszió ellen

Patrick Arbore szükségét érezte, hogy a szokásos lelkisegély-vonalak mellett más lehetőséget is felkínáljon az időseknek – mely inkább beszélgetés, mint meggyőzés

Észak-Kaliforniában egy kistelepülésen élő asszony hirtelen elvesztette a férjét, akivel fél évszázadot töltött együtt. Földrajzi elszigeteltsége csak növelte a magányosságát.

Egy szociális munkás javaslatára felhívta a „Barátság-vonalat”; ami egy válságkezelő forródrót, illetve kevésbé sürgős hívások esetén egy „érzelmi melegséget” adó vonal – kifejezetten az idős emberek igényeire szabva.

„Reményvesztett és lehangolt volt – és teljesen magára maradt” – meséli Patrick Arbore, a Barátság-vonal alapítója, a San Francisco-i Öregedéskutató Intézet időskori lelkisegély és gyászfeldolgozási központjának igazgatója. – „Pont az ilyen embereket szeretnénk elérni.”

Az asszony történetét elmesélő Arbore doktor és csapata később értesült arról, hogy a nő esetében a Barátság-vonal felhívása kulcsfontosságúnak bizonyult abban, hogy meg tudjon küzdeni az életében beállt gyökeres változással.

„Rendszerint ilyen hívásokat szoktunk kapni” – mondja. – „Meghallgatjuk az embereket, és ez sokat jelent... Hisszük, hogy kapcsolataink kötnek minket az élethez.”

Az Egyesült Államokban a Barátság-vonal az egyetlen hiteles, huszonnégy órában működő, ingyenesen hívható válság-megelőző program idősök számára. A hívásokat fizetett munkatársak és önkéntesek fogadják, akik előzetesen képzést kapnak, hogy felismerjék

a depresszió és az öngyilkossági szándék jeleit. Segédkeznek az idős emberekkel való kapcsolattartásban is.

Az Öregedéskutató Intézet adatai szerint a 65 és 84 év közötti emberek csaknem kétszer akkora valószínűséggel követnek el öngyilkosságot, mint a 15 és 24 év közöttiek. A kockázat pedig még magasabb a 85 éven felüliek esetében. Arbore elmondása szerint a Barátság-vonalnál havonta átlagosan hét hívás során szereznek tudomást olyan válsághelyzetről, ahol azonnali segítségre van szükség.

A Barátság-vonal terve először 1973-ban merült fel, amikor Patrick Arbore öregedéssel és lelki egészséggel kapcsolatos tanulmányait végezte. Annak ellenére, hogy a San Francisco-öböl környékén igen magas volt akkoriban az idősök körében az öngyilkosságok aránya, az egészségügyi szakemberek nem tapasztalták, hogy a hagyományos lelkisegély-nyújtó központokhoz érkező hívások száma is ezt tükrözte volna.

Arbore meg volt győződve arról, hogy szükséges egy forródrót, ami kifejezetten idős embereknek szól, amely inkább beszélgetést jelent, semmint győzködést – mely „sokkal inkább hívogatóbb módja lenne a kapcsolatteremtésnek, mint a hagyományos lelkisegély-vonalak. Kezdetben egyedül ő fogadta a hívásokat.

„Jó pár éven át a lakásbeli telefonomat használtam” – meséli. – „Ez szinte huszonnégy órás szolgálatot jelentett számomra. Sok éven keresztül tényleg csak szerelemből csináltam.”

Miután a Barátság-vonal túlnőtt Arbore lakásán, civil szervezeti formában kezdett el működni. Később összeolvadt az Öregedéskutató Intézettel, mely „az idősök és a fogyatékkal élő emberek méltóságának, függetlenségének és jó közérzetének megőrzését” tűzte ki céljául.

Az első időszakban a segélyvonal körülbelül ötven-száz hívást kapott havonta. Az 1990-es években a számot már ingyenesen hívhatták, és országosan elérhetővé vált; jelenleg hozzávetőlegesen 8000 és 8500 között mozog a havi hívások száma.

„Fokozatosan ért bennünket a felismerés, hogy mennyivel több idős ember van körülöttünk, mint a korábban” – mondja Arbore, utalván a második világháború után született „baby boom” nemzedékre és a szolgálat iránti növekvő igényre.

A Barátság-vonal munkatársai maguk is felhívhatják az idős és a fogyatékos embereket, egyrészt, hogy ellenőrizzék, minden rendben van-e, másrészt, hogy alkalmat adjanak egy kis beszélgetésre – nemegyszer a nap bizonyos óráiban, amikor legerősebben jelentkezik a bánat vagy az elszigeteltség érzése. Néhány esetben még abban is megállapodnak, hogy ha ők nem hívják fel adott időpontig a Barátság-vonalat, akkor valaki kapcsolatba lép velük – mintegy a legvégén, vészhelyzetben –, hogy megbizonyosodjanak róla, hogy jól vannak.

„Mi valóban hiszünk benne, hogy még akár egy ember is, aki tartalmasan elbeszélget egy magányos öreggel, értelmet adhat az életnek” – mondja Arbore.

Patrick Arbore még mindig szenvedéllyel tud beszélni arról, amit több mint negyven éve elkezdett. Annak ellenére, hogy nemrégiben egy állami támogatás váratlan elmaradása miatt megcsappantak a források, a magánadományok és néhány várható együttműködés továbbra is életben tartják a vonalat.

Greacian Goeke¹ először 1986-ban – egyetemista korában – került kapcsolatba Arbore-ral, miután apja öngyilkos lett, és egy barátja azt javasolta, hogy hívja föl a szakembert. Bár a lány kezdetben habozott, pusztán már a beszélgetésből kiderült számára, hogy a megfelelő emberhez fordult.

„Abban a percben, ahogy meghallottam Patrick hangját a telefonban – meséli – kialakult köztünk a kapcsolat – egy azonnali felis-

merés, hogy itt van valaki, aki tényleg képes megérteni engem.”

Goeke Arbore egy olyan támogató csoportjában vett részt, melyben a résztvevők öngyilkosságot elkövetett szeretteiket gyászolták – időnként még ma is elmegy egy-egy foglalkozásra. Dicséri Arbore elkötelezettségét és odaadását.

„Élete maga a szolgálat és az odafordulás – mondja Goeke. Patrick egyike a legérzékenyebb és a legnagyobb beleérző-képességgel rendelkező embereknek, akik megtört és reményüket veszített embertársaikat segítik. Amikor vele vagyunk, mindig tudjuk, hogy létezik út, ami tovább visz.”

(*Christian Science Monitor*)

Thomas Nagel

A tudatosság mint illúzió

Daniel C. Dennett: *A baktériumoktól Bachig és vissza: Az elme fejlődése (From Bacteria to Bach and Back: The Evolution of Minds*, W. W. Norton, 2017, 496 oldal) című könyvének recenziója

Daniel Dennett filozófus ötven éven keresztül annak a nagyszabású feladatnak szentelte idejét és erejét, hogy kiábrándítsa az emberiséget; a tudomány eszközeit felhasználva akart megszabadítani bennünket az általa érzéki csalódásnak vélt dolgoktól – az illúzióktól, melyektől nehéz megválnunk, lévén, hogy olyan természetesek. *A baktériumoktól Bachig és vissza* című könyvében – mely szám szerint a tizennyolcadik (egyedüli szerzőként a tizenharmadik) – Dennett értékes és rá jellemzően világos összegzést ad világnézetéről. Bár a szerző tudományos adatok tömkelegét használja fel alátámasztásul, elismeri, hogy sok minden, amit mond, inkább találgatás, semmint tapasztalati vagy filozófiai úton bizonyított tény.

Dennett mindig jó beszélgetőpartner. Csillapíthatatlan vágy fűti a tudományos ismeretek iránt, és az általam ismert emberek közül

1 A jelenleg hatvanas éveiben járó Greacian Goeke zene- és mozgásterápiát tanít a San Francisco-ból menti régióban idős emberek számára.

egyike a legjobbaknak, akik mindezek jelentőségét világos és lényegre törő formában képesek átadni és elmagyarázni. Szellemesen és elegánsan ír; különösen pedig ebben a könyvben – melyben leplezetlenül részrehajló – minden igyekezetével azon van, hogy a nézőpontjával szembeni ellenérzés okait megragadja és hatástalanítsa. Tudatában van annak, hogy merőben ellenkezik a józan ésszel azoknak a dolgoknak egy része, amelyről szeretné, ha elhinnénk. Írásom végén majd el fogom magyarázni, miért gondolom, hogy kudarcra van ítélve egész elgondolása, először azonban hadd ismeressem az érvelés menetét, melyben sok igazság és jó meglátás van.

A könyv a történelem menetét követi. A prebiotikus világtól az emberi elméig és civilizációig viszi el olvasóját. A legfontosabb magyarázati módszerként a természetes kiválasztódás általi fejlődés különböző – biológiai és kulturális – formáira támaszkodik. Dennett erősen ragaszkodik ahhoz a feltételezéshez, mi szerint mi csak fizikai tárgyak vagyunk, és bármiféle ezzel ellenkező jelenség csak ezzel az igazsággal összhangban magyarázható meg. Bach vagy Picasso teremtő zsenije, és Bach negyedik Brandenburgi versenyének hallgatása vagy Picasso *Lány a tükör előtt* című képének megtekintése közben nyert tudatos tapasztalatunk mind fizikai események sorozatának eredményeként jöttek létre, melyek a földfelszínen végbemenő kémiai folyamatokkal kezdődtek még az egyséjtűek megjelenése előtt. Dennett két megoldatlan problémával találja magát szemben ezen az ösvényen elindulva: a kezdetekben az élet eredetével, és a későbbiekben az emberi kultúra eredetével. De ez még nem akadályozza meg fejtegetéseiben.

A feladat, amelyet Dennett kitűzött magának, azzal a híres megkülönböztetéssel körvonalazható, amelyet Wilfrid Sellars amerikai filozófus tett – a világlátás kétféle módja – a hétköznapi gondolkodásmód („manifest image”) és a tudományos gondolkodásmód (scientific image) között. A hétköznapi gondolkodásmód szerint Dennett szerint a világ:

„Tele van más emberekkel, növényekkel, állatokkal, bútorokkal, házakkal és autókkal... színekkel, szivárvánnyal, naplementével, hangokkal és frizurákkal, sportsikerekkel, pénzzel, gondokkal, lehetőségekkel és hibákkal és még sok más hasonlóval. Ez az a számtalan »dolog«, melyet könnyű felismernünk, megmutatnunk, szeretnünk vagy gyűlölnünk, és sok esetben irányítanunk vagy éppen létrehozunk... ez a »saját szemünkkel« látott világ.”

Másrészről a tudományos gondolkodásmód szerint a világot „molekulák, atomok, elektronok és kvarkok² népesítik be, gravitáció van, és ki tudja, még mi minden (sötét energia, húrok? bránok?)”

Dennett értelmezésében ez az, ahogy a világ önmagában van, nem pedig csak értünk; a feladat pedig abban áll, hogy tudományos magyarázatot adjunk arra, hogy a molekulák világa hogyan tudja magában foglalni a hozzánk hasonló lényeket, összetett fizikai tárgyakat, amelyek annyira különböznek egymástól.

Nagymértékben kitágítja Sellar álláspontját azzal a megfigyelésével, hogy a hétköznapi gondolkodásmód fogalma általánosítható, és ily módon nemcsak az emberekre, hanem minden más élőlényre alkalmazható, egészen a baktériumokig. Minden organizmusnak vannak biológiai érzékelői és fizikai reakciói, melyek lehetővé teszik számukra, hogy környezetüknek csak bizonyos jegyeit fedezzék fel, és ezekre adjanak megfelelő választ – Dennett affordanciáknak,⁴ azaz „megengedhetőségeknek” („affordances”) nevezi ezeket –, melyek táplálóak, ártalmatlanok, biztonságosak, veszélyesek; energiafor-

2 A kvarkok azok az elemi részecskék, amelyekből a mezonok és a barionok felépülnek. A spinjük $\frac{1}{2}$, tehát fermionok. A kvarkok részt vesznek mind az erős, mind az elektromágneses, mind a gyenge kölcsönhatásban.

3 A hürelmélet és az M-elmélet két egymásra épülő részecskefizikai modell, mely a részecskéket nem pontszerű, hanem kiterjedt objektumokként kezeli (húrok, membránok, azaz bránok).

4 A pszichológiában az affordancia a tárgyak észlelésének olyan eleme, amely a használati tulajdonságokat kapcsolja hozzá az észlelt jellemzőkhöz.

rást jelentenek vagy szaporodási lehetőséget; illetve lehetséges ragadozókként vagy zsákmányként jönnek számításba.

Mivel minden egyes élőlény számára, legyen az akár növény vagy állat, a fenti dolgok határozzák meg világukat, ezek szembeszökőek és fontosak számukra; a többit figyelmen kívül hagyhatják. Bármilyen fiziológiai mechanizmusok legyenek is a háttérben, a hétköznapi gondolkodásmód tartalma abban mutatkozik meg, hogy mit csinálnak az élőlények, és hogyan reagálnak környezetükre; ez nem szükségszerűen jelenti azt, hogy az élőlények tudatában vannak környezetüknek. De legkorábbi formájában ez az első lépés a tudatosság útján.

Az ezeket az eredményeket létrehozó evolúció hosszadalmas folyamata először biológiai, majd – a mi esetünkben – kulturális; csak a legvégén veszi át részben az irányítást az intelligens tervezés, melyre az emberi elme és az emberi civilizáció egyedülálló képességei adnak lehetőséget. De mint ahogy Dennett mondja, a bioszférában már a kezdetektől kezdve mindenütt a tervezés jelei figyelhetők meg – a DNS-ben megtestesülő genetikai kódtól az egysejtűek anyagcseréjén át az emberi látorendszer működéséig – egy olyan tervezésé, mely nem akaratlagos és nem függ a megértéstől.

Dennett egyik legfontosabb állítása, hogy alapvetően sem az ember, sem pedig a többi élőlény nem érti, hogy milyen módon küzd és verseng az életben maradásért vagy az utódok létrehozásáért. Ez a megértés nélküli hozzáértés (kompetencia), mely nyilvánvalóan igaz olyan élőlények esetében, mint a baktériumok és a fák, melyek egyáltalán nem rendelkeznek értelemmel; de ugyanúgy igaz ez a magunkfajta teremtményekre, akik sok mindent megértünk. Annak a nagy részét, amit teszünk, és amit a testünk tesz – megemészti az ételt, megmozgat bizonyos izmokat, ha meg akarunk fogni egy kilincset, vagy értelmes mondatokká alakítja a dobhártyánkat érő hanghullámokat – olyan okokból tesszük, melyek nem *tőlünk* erednek. Ezek inkább – Dennett kifejezésével élve – „sza-

badon lebegő racionálék” („flee-floating reasons”), amelyek a természetes kiválasztódás nyomására jönnek létre; ez utóbbi hatására váltak e viselkedésformák és folyamatok „repertoárunk” részévé. Megvannak az okok, hogy miért jöttek létre és maradtak fenn ezek a minták, de mi nem ismerjük ezeket, és nem is kell ismernünk őket ahhoz, hogy az életműködésünket biztosító kompetenciákat megmutassuk.

Azokat a mechanizmusokat sem kell megértenünk, melyek ezeknek a kompetenciáknak az alapjául szolgálnak. Egy szemléletes metaforában Dennett azt állítja, hogy hétköznapi gondolkodásmód, mely a mindennapjaink világát írja le, felhasználók érzéki csalódásainak sorozatából áll össze „*hasonlóan a »kattint és odahúz« ikonok leleményes felhasználói illúziójához, a kicsike sárgásbarna mappákhoz, melyekbe fájlokat lehet beejteni, és számítógépünk képernyőjének többi egyre inkább megszokottabbá váló alkalmazásához. Elképesztően bonyolult, ami a számítógép képernyője mögött zajlik, de a felhasználóknak nem szükséges tudniuk erről; épp ezért a felhasználói felületek intelligens tervezői egyszerűsítették a megengedhető választási lehetőségeket, különösen szembetűnővé téve őket az emberi szem számára, s mindezt figyelemfelhívó hanghatásokkal kiegészítve. Valójában a számítógép belsejében semmilyen kézzelfogható rész nem felel meg annak a kicsinyke sárgásbarna mappának, amit a képernyőn látunk.*”

A szerző állítása szerint minden egyes faj hétköznapi gondolkodásmódja „egy felhasználói illúzió”, melyet kiválóan megtervezett az evolúció” a felhasználói szükségletek függvényében. Az „illúzió” szó ellenére nem szándékozik elvitatni a hétköznapi gondolkodásmódot alkotó dolgok valóságosságát; a dolgok, melyeket látunk, hallunk és melyekkel kapcsolatba lépünk, „nem *pusztán* kitalációk, hanem különböző változatai annak, ami ténylegesen létezik: valóságos minták”. A mögöttük lévő valóságot azonban, amely önmagában létezik és nem csak értünk vagy

más élőlényekért, végső soron pontosan csak a tudományos gondolkodásmóddal lehet megjeleníteni – a fizika, a kémia, a molekuláris biológia és a neurofiziológia nyelvén.

A mi felhasználói illúzióinkat nem egy intelligens felülettervező alkotta, mint a számítógép képernyőjének kicsi ikonjait. Szinte mindegyikük – mint például az emberekről, az arcukról, a hangjukról és cselekedeteikről alkotott képünk, bizonyos dolgok ízletesként, kényelmesként, míg más dolgoknak undorítóként vagy veszélyesként való érzékelése – az „alulról felfelé” építkező tervezés termékei, melyet inkább a természetes kiválasztódás szerinti evolúció elméletén keresztül lehet megérteni, semmint az egy intelligens lény általi felülről lefelé haladó tervezéssel. Darwin megmutatta számunkra egy – Dennett kifejezését használva – „furcsán visszajára fordított érvelésben”, hogyan küzdjük le abbéli ösztönös hajlamunkat, hogy a kompetenciát és a tervezést mindig az értelemmel próbáljuk összekapcsolni, és hogyan helyettesítsük azt a természetes kiválasztódásról szóló magyarázattal – véletlen változatok, utánszók és túlélések különböző módjainak értelmetlen folyamatával.

Ami pedig a mögötte lévő mechanizmusokat illeti, mára általános képet nyerhettünk lehetséges működésükről egy másik, furcsán visszajára fordított érvelés alapján Alan Turingnak, a számítógép atyjának köszönhetően, aki látta, hogy egy értelem nélküli gép hogyan képes számtani feladatok tökéletes elvégzésére anélkül, hogy tudná, mit csinál. Ez alkalmazható mindenféle számításra és műveleti ellenőrzésre, természetes és mesterséges rendszerek esetében egyaránt, mert a gép kompetenciája nem a megértés függvénye. Dennett azt állítja, hogy ha ezt a két felismerést összepárosítjuk, akkor láthatjuk, hogy „*a világon minden szellemi teljesítmény és értelem végső soron értelemre nem támaszkodó kompetenciákból ered, melyek az idők folyamán egyre alkalmasabb – és ennél fogva értőbb – rendszerekké adódtak össze. Ez tényleg egy furcsa megfordítása az érveknek, mely a Darwin előtti, az elme elsőségén alapuló*

teremtéskép helyére végre-valahára a – saját magunknak mint intelligens tervezőknek – az utoljára kifejlődő elme képével megkoronázott végső evolúciója kerül.”

Majd hozzátesszi:

„Turing maga is az élet fájának egyik ága, és az általa létrehozott dolgok, legyenek akár kézzelfoghatóak, akár elvontak, közvetve a vak darwini folyamatok termékei, ugyanúgy, mint a pókhálók vagy a hódok építette gátak...”

Ennek a folyamatnak elengedhetetlen állomása és csúcspontja a kulturális evolúció, amelynek nagy része ugyanúgy nem az értelemre támaszkodik, mint a biológiai evolúció. Dennett idézi Peter Godfrey-Smith meghatározását, amelyből világossá válik, hogy az evolúció fogalma szélesebb körben is alkalmazható:

A természetes kiválasztódás útján végbemennő evolúció változást jelent egy populációban köszönhetően (i) a populáció tagjainak jellegzetességeiben történő változásnak, (ii) amely különböző mértékű szaporodást okoz, és (iii) amely örökletes.

A biológia esetében a változást a DNS-mutációk okozzák, és ez – ivaros vagy ivartalan –szaporodás útján öröklődik. De ugyanez a minta érvényes a magatartás-változásra is, mely mögött nem állnak genetikai okok, és amely csak abban az értelemben örökletes, hogy a populáció többi tagja utánozhatja, legyen az akár egy játék, egy szó, valamilyen babona vagy divathóbort.

Így már arra a területre értünk, amelyet Richard Dawkins⁵ emlékeztető módon „mémeknek” keresztelt el, Dennett pedig rámutat, hogy az elmélet valóban hasznos a kultúra létrejöttének és evolúciójának leírásában. A „mémeket” az alábbi módon határozza meg:

„(Nagyjából) egy bizonyos fajta viselkedési módot jelentenek, amelyet utánozni, továbbadni, tanítani, kerülni, megbélyegezni lehet, emlé-

5 Clinton Richard Dawkins brit etológus, evolúciós biológus és népszerű tudományos író. A memetika Richard Dawkins elmélete alapján 1976-ban született (proto-)tudomány. Az elnevezés a mimézis (utánzás) és a genetika (örökléstan) szavak kombinációjából ered. Az elmélet szerint mindenkiben több tízezer aprócska kulturális információs csomag (mém) található, melyek igyekeznek reprodukálni és örökíteni magukat.

kezhettünk rá, felvághatunk vele, kinevethetjük, kigúnyolhatjuk, betilthatjuk, vagy éppen szentesíthetjük.”

Olyan dolgokat foglalnak magukba, mint a fordítva viselt baseball sapka mémje, vagy egy bizonyos alakúra épített boltív mémje; a legjobb példák azonban a szavak. Egy szónak a vírusokhoz hasonlóan vírusgazdára van szüksége a szaporodáshoz, és csak akkor képes a túlélésre, ha végül más vírusgazdához kerül, azaz olyan emberekhez, akik utánzás során megtanulják azt:

„A vírusokhoz hasonlóan úgy van megtervezve (főként az evolúció által), hogy kiválsza és fokozza saját másolódását, és minden jel, amelyet létrehoz, egy-egy leszármazottja. A jelek őseitől származó jelzések egy csoportja egy típust hoz létre, mely ily módon a fajnak felel meg.”

A típus és a jel közti különbség a nyelvfilozófiából származik: a „töporthyű” szó egy típus, melynek bármely egyedi szóban való elhangzása, írásbeli megjelenése vagy gondolati előfordulása jelnek számít. A különböző jelek eltérhetnek megjelenésükben – mondhatjuk azt, hogy „töporthyű” vagy azt is, hogy „teper-tő” – ami összekapcsolja őket, az a különböző beszélők azon észlelési képessége, mellyel valamennyi esetben felismerik a típust. Emiatt képesek megérteni egymást az ugyanazt a nyelvet különböző akcentussal beszélő vagy gépeléskor különböző betűtípusokat használó emberek.

Egy gyerek úgy sajátítja el anyanyelvét, hogy fogalma sincs annak működéséről. Dennett úgy véli, hogy – feltételezhetően – nyelv alighanem hasonlóképpen spontán módon keletkezett, kezdetben talán a nyelvileg még meg nem formált gondolatokhoz akaratlanul társított hangok útján. (De nemcsak hangokról beszélhetünk, hanem gesztusokról is: mint Dennett megjegyzi, nagyon nehezen tudunk kézmozdulatok nélkül beszélni, mely arról árulkodik, hogy a legkorábbi nyelv valószínűleg nem kizárólag beszédhangokra épült.) Végül ezek a mémek egyesültek, hogy – a mai formájukban ismert – nyelveket hozzanak létre: emberek sokasága által használt bonyolult szerkezeteket,

melyekben határtalan kifejezőképesség rejlik.

A nyelv lehetővé teszi számunkra a tér és idő határainak átlépését azáltal, hogy arról kommunikálunk, ami nincs jelen, lehetőséget ad hatalmas megosztott tudásanyagok felhalmozására, továbbá arra, hogy mindezt – az írás révén – ne csak az egyéni elmékben tároljuk; ennek eredménye a civilizációt alkotó sok-sok elme között elterjedt végtelen nagyságú közös tudásanyag és rengeteg fajta alkalmazás. A nyelv arra is képessé tesz bennünket, hogy figyelmünket saját gondolataink felé fordítsuk, és szándékosan fejlesszük őket egyfajta felülről lefelé építő kreativitás jegyében, mely a tudományt, a művészetet, a műszaki tudományokat és az intézményi tervezést jellemzi.

Az ilyen fentről haladó kutatás és fejlesztés azonban csak jól megalapozott kompetenciák mellett lehetséges, melynek kifejlődése jórészt alulról felfelé történt, a természetes kiválasztódás útján történő kulturális evolúció eredményeként. Anélkül, hogy alábecsülnénk az egyéni zsenialitás gyümölcseit, Dennett arra kéri olvasóit, hogy ne feledkezzenek meg mindennek az elengedhetetlen előfeltételéről, az egymással versengő mémek évezredek óta folyó harcáról, melyet jól példáz a nyelvek alapvetően nem tervezett evolúciója, fennmaradása, illetve kihalása.

Természetesen ezt az emberi agy biológiai fejlődése tette lehetővé, együtt az agynak és a kultúrának – az elmúlt 50 000 évben történő – koevolúciójával, azaz szimmetrikus szelekciós kölcsönhatásával; ezen a ponton azonban már csak találgathatunk. Dennett új kutatási eredményeket hoz fel annak a nézetnek az alátámasztására, mely szerint az agy felépítése az idegsejtek alulról felfelé zajló versenyének és koalíció-képződésének a terméke – részben a mémek támadására adott válaszként. Bármilyenek is legyen azonban a részletek, ha Dennettnak igaza van abban, hogy fizikai tárgyak vagyunk, ebből az következik, hogy megértési képességeink összesége, minden érték, észlelés és gondolat, melyek a hétköznapi gondol-

kodásmóddal ajándékoznak meg bennünket, és lehetővé teszik számunkra a tudományos gondolkodásmód kialakítását, a központi idegrendszer termékei.

Ez elvisz bennünket a tudatosság kérdéséhez, mellyel kapcsolatban Dennett egy sajátos és nyíltan paradox álláspontot vall magáénak. A világról és önmagunkról alkotott hétköznapi képünknek nemcsak testi mivoltunk és a központi idegrendszer alkotják jelentős részét, de saját tudatunk is – aprólékosan kimunkált érzékszervi, érzelmi és kognitív jegyeivel –, továbbá embertársaink és sok nem emberi faj tudata is. Összhangban a hétköznapi gondolkodásmódról szóló általános nézetével, Dennett úgy tartja, hogy a tudat nem része a valóságnak oly módon, mint az agy. Inkább egy különösen szembeűnő és hatásos felhasználói illúzióknak tekinti, olyan illúzióknak, mely nélkülözhetetlen egymással való kapcsolatainkban, saját magunk megfigyelésében és irányításában, de ennek ellenére mégiscsak egy illúzió.

Joggal kérdezhethetjük, hogy hogyan lehet a tudat illúzió, hiszen minden illúzió maga is egy tudatos tapasztalat – látszat, mely nem felel meg a valóságnak. Ezért nem tűnhet úgy számomra, hogy tudatos vagyok, bár nem vagyok az: mint Descartes híres megjegyzéséből tudjuk, saját tudatom valósága az egyetlen dolog, melyben nem csalhatkozhatok. Az a mód, ahogyan Descartes áthidalja ezt a nyilvánvaló ellentmondást, álláspontja lényegéig visz el bennünket, mely az első személyű nézőpont tekintélyt vitatja el általánosságban a tudatot és az elmét illetően.

Olyan természetellenes ez a nézet, hogy nehéz átadni, de van valami közös benne a behaviorizmussal, amely uralkodó pszichológiai irányzat volt a múlt század közepén. Dennett szerint a mi elméletünk az egyéni belső étellel bíró tudatos lényekről – melyek nem írhatók le pusztán fizikai értelemben – hasznos elképzelésnek számít, mely lehetőséget ad nekünk annak megjósolására, hogy hogyan fognak viselkedni és kölcsönhatásba lépni. Megalkotta a tudat objektív

tudományát takaró „heterofenomenológia” (heterophenomenology”) kifejezést, annak leírására, hogy mindegyikünk (szigorúan hamisan) egy belső mentális színházat tulajdonít másoknak – amely tele van színek, formák, ízek, hangok, bútorok és tájak képeinek érzéki megtapasztalásával –, s amely világukról alkotott képzeiteiket tartalmazza. Dennett szerint azonban a valóság az, hogy az emberi viselkedés alapjául szolgáló képzetek az idegi struktúrákban található, melyekről nagyon keveset tudunk. Ugyanez mondható el a saját elménkről alkotott hasonló elképzelésről is. Ez utóbbi nem ragad meg egyfajta belső valóságot, hanem arra az igényünkre vezethető vissza, hogy különböző kompetenciáinkat és rendelkezéseinket hozzátvetőlegesen és felfogható módon közöljük másokkal (vagy néha éppen elrejtjük őket).

„Furcsa módon, akkor saját elménk első személyű nézőpontja nem annyira különbözik attól a második személyű nézőponttól, amellyel mások elméjét szemléljük: nem látjuk, halljuk vagy érezzük azt a bonyolult idegi gépezetet, mely az agyunkban zakatol, helyette egy világosabb, letisztult változattal – egy felhasználó-barát illúzióval – kell megelégednünk, mely olyan ismerősnek tűnik számunkra, hogy nemcsak valóságnak gondoljuk, hanem minden valóság közül a legkevésbé kétségbe vonható és legbensőségesebb módon ismert valóságnak.”

A probléma abban rejlik, hogy Dennett végkövetkeztetése szerint nemcsak, hogy sokkal több minden rejlik viselkedési kompetenciáink mögött, mint amennyi feltáru az első személyű nézőpontból – ami természetesen igaz –, hanem hogy *az égvilágon bármi*, ami első személyben feltáru, pusztán csak az idegi gépezet egy „verziója”. Azaz, amikor ránézek az amerikai zászlóra, úgy tűnhet számomra, hogy piros csíkok vannak az egyéni látómezőmben, de ez érzéki csalódás: az egyetlen valóság – melynek az előbbi „egy világosabb, letisztult változata” – az, hogy a látókéregemben egy fizikai folyamat megy végbe, melyet nem tudok leírni.

A Marx Brothers híres sora jut eszembe: „Kinek fogsz hinni, nekem, vagy a hazug szemeidnek?” Dennett arra kér minket, hogy

fordítsunk hátat annak, ami teljesen nyilvánvaló – hogy a tudatunkban rögtön tisztában vagyunk valóságos egyéni tapasztalatainkkal, legyen szó színről, ízről, hangról vagy akár tapintásról, melyek nem teljesen írhatók le idegi kifejezésekkel, még ha van is idegi okuk (vagy talán idegi és tapasztalati oldalról is megközelíthetők). Azért hív minket erre, mert ezeknek a jelenségeknek a valószínűsége összegegyeztetetetlen azzal a tudományos materializmussal, mely nézetei szerint megszabja a valóság külső határait. Arisztotelész szavaival élve „mindenáron védelmezi álláspontját”.

Ha helyesen értem őt, ez azt kívánja tőlünk, hogy behaviorista módon – viselkedésünk alapján – értelmezzük önmagunkat: amikor úgy tűnik számomra, hogy szubjektív tudatos tapasztalatot élek át, ez a tapasztalat pusztán a képzelet szüleménye, mely abban nyilvánul meg, amit beállítottságunk révén mondunk. Dennett szerint a piros csíkok, melyek látómezőmben jelennek meg, amikor a zászlóra nézek, csupán az effajta képzelődésnek a „szándékolt tárgyai”, ahogy a Mikulás is a szándékolt tárgya a gyerek benne való hitének. Egyik sem valóságos. Ne felejtjük el, hogy még a fáknak és a baktériumoknak is van stratégiájuk, mely létezését a környezetükhöz való viszonyuk alapján tapasztalhatunk meg. Kiderül, hogy ugyanez igaz ránk is: a hétköznapi képzeteink egyáltalán nem számítanak képzeteknek.

Semmi ok nincs arra, hogy ilyen szellemi kinszenvedéseken menjünk át a tudomány nevében. A természettudományok látványos fejlődése a tizenhetedik század óta áltál vált lehetőséggé, hogy kizárták a szellemi lelki dolgokat a hatáskörükből. Nincs semmi miszticizmus abban az állításban, hogy a valóság nemcsak arra korlátozódik, amit a fizika meg tud magyarázni: ez annak a beismerése, hogy még igencsak messze vagyunk egy mindent megmagyarázó elmélettől, és hogy a tudománynak ki kell tárnia a kapuit, hogy olyan fajta tényeket is befogadjon, melyek alapjaiban különböznek attól, aminek megmagyarázására a fizika hivatott. Nem szabad, hogy nyugtalanítsanak bennünket az ezzel

járó mélyreható következmények, különösen Dennett kedvenc természettudománya, a biológia esetében: az evolúció elméletébe, mely jelenlegi formájában egy tisztán fizikára épülő elmélet, esetlegesen nem fizikai tényeknek is be kellene épülniük, hogy magyarázatot adhassunk a tudat működésére, amennyiben ez nem egy illúzió, mint ő gondolja. A materializmus továbbra is elterjedt nézet marad, a tudomány azonban nem jut előrébb azáltal, hogy egy uralkodó elmülethez igazítja az adatokat.

Jó néhány olyan témát érint még a könyv, amelyre nem tértem ki: oktatás, információelmélet, prebiotikus kémia, a jelentés elemzése, a valószínűség fogalma és szerepe a pszichológiában, az elmetípusok osztályozása és a mesterséges intelligencia. Sok tanulsággal szolgálnak számunkra Dennett bölcs gondolatai a mesterséges intelligencia történetéről és lehetőségeiről, illetve arról, hogy miként kezeljük fejlődését és hozzá való viszonyunkat. Az alábbi következtetésre jut:

„A valódi veszély nézeteim szerint nem abban rejlik, hogy nálunk intelligensebb gépek fogják elvitatni tőlünk sorsunk irányítóinak a szerepét, hanem hogy mi túlbecsüljük legmodernebb gondolkodóeszközeink felfogóképességét, és túl korán átadjuk nekik az irányítást, mely messze meghaladja képességeiket.

Csak remélni tudjuk, hogy új gondolkodó szervünket továbbra is élőködőnek fogják tervezni, hogy eszköz legyen, ne pedig munkatárs. Egyetlen – létrehozói által beléplántált – »veleszületett« céljának annak kellene lennie, hogy építő jelleggel és világosan válaszoljon felhasználója igényeinek megfelelően.”

Dennett az egyik oldalon foglal helyet az emberi elme valódi természetéről szóló régi vitában, mely Descartes-ig megy vissza. Tisztelettel adózik Descartes-nak, hivatkozván az általa „karterziánus gravitációnak” nevezett jelenség hatalmára, azaz az első személyű nézőpont súlyára; továbbá „karterziánus színháznak” nevezi a tudat állítólagos illúziókra épülő birodalmát [melyben a néző az én nézőpontjából figyelni az elme színpadára érkező szereplőket]. Nem kétséges,

hogy még sok ideig el fog tartani a vita; a megértés elősegítésének egyetlen módja, hogy a résztvevők a lehető legteljesebb mértékben kibontsák és megvédjék egymással ellenkező elméleteiket – ahogy ezt Dennett is tette. Még azok az olvasók is, akik számára valószínűleg tünik könyvének alapszemlélete, sok érdekeset fedezhetnek fel benne.

(*The New York Review of Books*)

Eamon Duffy

Rejtély – vagy csalás?

A Raymond Clemens szerkesztésében Deborah Harkness előszavával megjelent *Voynich-kézirat* (Beinecke Library / Yale University Press, 2016, 304 oldal) recenziója

1969-ben Amerika legjelentősebb, középkori kéziratokkal foglalkozó könyvkereskedője, a bécsi születésű gyűjtő, Hans Peter Kraus egy nevezetes kötetet adományozott a Yale Egyetem Beinecke Könyvtárának. A 17 centiméter széles és 25 centiméter magas könyvecske, mely – a reneszánsz időkben a mai olcsó papírkötés megfelelőjének számító – puha fehér pergamenbe (egészen biztosan nem eredeti borítójába) lett kötve, Beinecke MS 408 katalógusszámmal került be az állományba.

Első látásra érthetetlen a kéziratot övező hírnév, mivel egy jelentéktelen külsejű, sőt kissé ütött-kopott könyvről van szó: 234 oldal 18 „koncba”, azaz ívbe hajtvá, melyek mindegyike egy és hat közötti számú dupla lapból, ún. bifóliumból áll. Középkori kéziratok esetében rendkívül szokatlan módon a Beinecke MS 408 tizenegy nagyobb, „kihajtható” oldalt is tartalmaz, melyeken asztronómiainak vagy asztrológiaiának tűnő ábrák szerepelnek. A könyv elkészülte után – nem tudni, mikor – minden egyes ívet tintával számoztak meg a jobb oldalán (szaknyelven a rectón).

A kötet első 130 oldalát egy fűvészkönyvnek tűnő rész foglalja el, oldalanként egy-egy nagy méretű, bár kissé elnagyolt rajzzal, mely egy növény gyökerét, szárát, virágát és leveleit mutatja be; körülötte felismerhetetlen nyelven, de kecses dőltségű kézírással írt terjedelmes szöveget helyeztek el gondosan ügyelvén arra, hogy véletlenül se takarja el a képnek semelyik részletét sem. Ezt a „fűvészkönyvet” nagy kihajtható oldalak sora követi kör alakú, állatövi vagy asztrológiai ábrákkal díszítve, majd ezután egy tíz ívből álló rész jön még felismerhetlenebb szöveggel, melyet medencékben, illetve kék és zöld vizű csatornáknak fürdő meztelen, kövér nők csoportjait mutató – minden erotikától mentes – rajzok tarkítanak: ezek a kézirat egyes tanulmányozóinak feltételezése szerint a test működésének, mint például a szaporodásnak a jelképes ábrázolásai lehetnek.

Több asztronómiai ábrával ellátott nagy kihajtható oldalak egy további csoportja után még egy gyűjtemény következik tele gyógynövények képeivel. Ez utóbbiban számos apró rajzot találunk egy-egy oldal szögébe beleágyazva, az oldalak szélén pedig gyógyszereszek téglereje emlékeztető kis tárgyakat látni – feltehetően a kéziratnak ez a része visszautal a korábbi „fűvészkönyvre”, és orvosi receptgyűjteménynek szánták. A könyv záró fejezete huszonhárom oldal sűrűn teleírt, illusztráció nélküli szövegből áll, mely mindössze pár soros, csillaggal – aszteriszkkal – elválasztott rövid bekezdésekből tevődik össze.

Kraus egy kereskedelmi spekulációs üggyellett, 1961-ben vásárolta meg ezt az elképesztő kéziratot 7 200 000 forintért (24 500 dollárért), illetve bármely jövőbeli nyereségből való fele részesedésért. A könyv eladója Anne Nill, aki a kézirat felfedezőjének, a figyelemre méltó lengyel-litván könyvkereskedőnek és kalandornak, Wilfrid Michael Voynichnak titkárnője, tudományos munkatársa és végső soron örököse is volt. Az 1864-ben született, és a Moszkvai Egyetemen jogi és vegyészdiplomát szerző

Voynichot 1885-ben tartóztatták le, mint lengyel nacionalistát forradalmi tevékenységéért; öt évet töltött szibériai száműzetésben. Hamis útlevel segítségével Mongólián át menekülve, zsebében egy fillér nélkül jutott el Angliába; még szemüvegét és mellényét is áruba bocsátotta, hogy útja során fizetni tudjon. Londonban Voynich az első időkben ismét – a szintén ide menekült – ukrán politikai agitátor, Szergej „Szyepnyak” Kravcsinszkij forradalmi köreiből csatlakozott; majd összeharagkozott Richard Garnetttel, a British Museum olvasótermének vezetőjével; az intézmény a tizenkilencedik század végén, a száműzetésben élő oroszok és más kelet-európaiak törzshelyének számított.

Garnett javaslatára Voynich – több szakterületet felölelő hatalmas tudását, az egész világra kiterjedő személyes kapcsolatait és nyelvi adottságait felhasználva – ritka könyvek adásvételével kezdett foglalkozni, mely területen gátlástalan és sikeres vállalkozóként igen gyorsan megvetette a lábát. A kevésbé befutott antikváriusok és régimódi gyűjtők által ellenségesen vagy lenézéssel kezelt, sugárzó egyéniségű Voynich hihetetlen bibliográfiai részletességgel zsúfolta tele katalógusait – emiatt szinte mindentudó hírében állt, és hamarosan elindult a meggazdagodás útján. Kezdetben ősnyomtatványokra (incunabulumokra) – 1501 előtt készült kiadványokra – szakosodva tekintélyes gyűjtőknek és könyvtáraknak adott el, többek között a British Museumnak is, mely nyolcadik katalógusának egész tartalmát megvásárolta. Az ebből a vételből származó könyvek, melyek ma az Egyesült Királyság Nemzeti Könyvtárában (British Library) közös polcon foglalnak helyet, betekintést adnak Voynich – először a Soho téren lévő, később a Piccadilly elegánsabb környékére költözött – boltjának gazdag készletébe.

Meglehetősen homályos ismereteink vannak arról, hogy pontosan milyen körülmények között került Voynich kezébe a Beinecke MS 408; annyi bizonyos, hogy eredetileg Athanasius Kircher, tizenhetedik

századi jezsuita polihisztor és tudós könyvtárából származó könyvek és kéziratok közé tartozik. Kircher könyvei szerencsésen elkerülték azt a sorsot, hogy az új olasz állam elkobozza őket az egyházzal való szembenállása idején – az Itália 1871-es egyesítése utáni években –, hasonlóan a Collegio Romano, a római jezsuita egyetem könyvtárának más ritkaságaihoz; ahol Kircher negyven éven át volt professzor. E rejtve őrzött jezsuita kincsekből több mint háromszáz darab végül a Vatikáni Könyvtárba került; 1912-ben azonban Voynichnak, aki rendszeresen járta Olaszországot ősnyomtatványok és kéziratok után kutatva, sikerült néhányat megvásárolnia. Ezek egyike, melyet Voynich a korábbi Collegio Romano-gyűjtemény „rút kiskacsájának” nevezett, volt a jövőbeli Beinecke MS 408.

Ha Voynich a rút kiskacsa névvel illette szerzeményét, akkor minden kétséget kizárólag biztos volt abban, hogy az kivételesen gyönyörű hatyúvá fog változni az idők folyamán; azt hitte, hogy a zűrzavaros szöveg óriási jelentőségű tudományos értekezést rejt az érett középkor valamelyik nagy elméjének a tollából. Ebben a hiszemben eredt egy levél nyomába, melyet Johannes Marcus Marci, a híres prágai orvos írt Kirchernek 1665. augusztus 19-én, és mely a kézirat belsejébe volt becsúsztatva. Marci levelében azt állította, hogy a kézirat a tizenharmadik századi angol ferences természettudós és alkimista, Roger Bacon műve, és hogy nem sokkal azelőtt szerezték meg II. Rudolf császár könyvtára számára hatalmas összegért – hatszáz aranydukátért.

A Baconhoz fűződő állítólagos kapcsolat alaptalannak bizonyult; viszont valószínűsíthetőek a császári udvarba vezető szálak, ismerve Rudolf alkímia, asztrológia, mágia és mindenfajta okkult tudomány iránti heves érdeklődését, és nem különben a miatt a kézirat első lapján (szabad szemmel ma már nem) látható aláírás miatt, mely Jacobus Hořčický de Tepenec (kb. 1575–1622) császári udvari gyógyszerésztől származik, akit 1608-ban Rudolf nemesi címmel ajándéko-

zott meg. Marci azzal a szándékkal küldte el Kirchnernek a kéziratot, hogy rábírja a szöveg kisilabizálására.

Ez nem az első ilyesfajta kérés volt. Marci a könyvet egy másik cseh alkimista, Georgius Barschius könyvtárából szerezte. 1637-ben Barschius maga is lemásolt néhány részletet a kéziratból és elküldte Kirchnernek, aki – sok minden más mellett – a keleti nyelvek szakértője volt, és akinek a *Lingua Aegyptiaca Restituta* ('Az egyiptomi nyelv életre keltése', 1643) című írása alapműnek tekinthető az egyiptomi hieroglifák tanulmányozásában. Ezért Barschius abban reménykedett, hogy „Egyiptom e mindentudó Ödipusza” épp a megfelelő ember arra, hogy megfejtse rejtjeles kéziratát, „a Szfinx egyfajta rejtvényét”, melyről feltételezte, hogy – az alkimiáról és mágiáról szóló értekezésekhez hasonlóan – biztosan szintén kóddal vagy titkosírással van írva. Kircher elmesélte egy másik Prágai székhelyű jezsuita matematikusnak, Theodor Moretusnak, hogy már tényleg megpróbálkozott a szöveg megfejtésével – de sikertelenül: a margón látható korábbi próbálkozás nyomai, melyek a latin ábécé betűit akarták megfeleltetni a kézirat titkoszatos betűinek valószínűleg egy dekódolásra irányuló kísérlet emlékét őrzik.

Voynichot mindez rendkívüli módon fellelkesítette. Csak keveset tudott II. Rudolf udvaráról, és nagyobb részét az is egy, a prágai udvarban folyó természettudományi és alkimista kutatásokról szóló közkedvelt történelmi regényből származott, mely 1904-ben jelent meg Henry Carrington Bolton, amerikai vegyész, életrajzíró és tudománytörténész tollából. Bolton könyve, *A tudomány bolondságai II. Rudolf udvarában, 1576–1612* (*The Follies of Science at the Court of Rudolf II, 1576–1612*) kiemelt helyen foglalkozik az angol szemfényvesztővel és alkimistával, John Dee-vel, aki segédjével, a „kristálygömb-jós” Edward Kelley-vel együtt éveket töltött azzal, hogy megkíséreljen az angyalokkal beszélni, ezáltal sajátítva el azt az egyetemes nyelvet, melyet Ádám beszélt a Paradicsomban a bűnbeesés előtt.

Dee naplójában szerepel néhány misztikus ábécét használó részlet, melyek kifejezetten azzal a céllal íródtak, hogy ezt a nyelvet használják. Voynich számára ez adta titkoszatos új szerzeményéhez a valóságos hátteret; Dee jelenléte a Rudolffkor Prágájában lehetséges kapocsnak tűnt a rébuszokban megírt Roger Bacon-szöveg, és annak az alkimista császár udvarába érkezése között.

Voynich buzgón nekilátott kézirata népszerűsítésének – ennek értékét közel 30 000 000 millió forinttra (100 000 dollárra) becsülte, és mindig „a Roger Bacon-féle rejtjeles kéziratként” emlegette. Üzleti tevékenysége egyre inkább az Egyesült Államokba tevődött át, főleg az első világháború kitörése után; gyakori amerikai útján minden tőle telhetőt megtett, hogy egekig magasztalja felfedezését. „Amikor itt lesz az ideje – nyilatkozta a New York Times-nak –, be fogom bizonyítani a világnak, hogy a középkori fekete mágia nyomán született felfedezések messze meghaladták a huszadik századi tudományt.”

A kézirat megfejtésére irányuló saját próbálkozásait kiegészítendő, egyes oldalakról fényképeket készített az érdeklődők számára. A háború alatt Voynichnak olyannyira vesszőparipájává vált a titkosírás megfejtése, hogy felmerült a gyanú, hogy az amerikai biztonsági rendszert ellen kémkedik; mindenesetre az ún. Roger Bacon-kézirat kisilabizálása meglehetősen nagy érdeklődést keltett tudományos körökben. Kiváló középkorkutatók karolták fel lelkesen az ügyet, köztük a chicagói székhelyű filológus, John Matthews Manly, aki Voynich felfedezéséről, mint „a világ legrejtélyesebb kéziratáról” adott hírt a tekintélyes *Harper's Magazine* egy cikkében 1921-ben.

Még nagyobb port kavart William Romaine Newbold, a Pennsylvania Egyetem jó nevű középkorkutatója és orvostörténésze, aki egyetemeken és tudományos ismeretterjesztő előadásokon állt elő azzal a bejelentésével, hogy sikerült feltörnie ennek a titkoszatos kéziratnak a kódját, melyből tényleg csodálatra méltó dolgok derülnek ki. Ezek

közé tartozott az az állítás, mi szerint Bacon a tizenharmadik században már értette és alkalmazta mind a biológiai (más néven öszszetett) mikroszkópot, mind a távcsövet, és hogy segítségükkel jócskán elébe ment a huszadik századi tudósok felfedezéseinek a csírasejteket, ondósejteket és a szerves életműködés egyéb jelenségeit tekintve.

Még olyan világszínvonalú tudósok is komolyan vették Newbold állításait a kézirat állítólagos megfejtéséről, mint Étienne Gilson, a középkori történelem és filozófia neves francia szakértője, de valójában félreértések és megalapozatlan feltevések bonyolult halmazáról volt csupán szó. Newbold egész rendszere megdőlt 1931-ben a közép-korral foglalkozó *Speculum* folyóirat egy kíméletlenül leleplező cikkében, mely nem másnak, mint John Matthews Manlynek a tollából származott; Manly addigra már teljesen kiábrándult a Voynich-kézirat megfejthetőségéből. Voynich egy évvel korábban meghalt rákban; Newbold elméletének megcáfolása és magának a kéziratnak a megszerzhetetlensége ellenére (Voynich özvegye, Ethel akkoriban egy páncélszekrény mélyén őrizte) nemigen akart alábbhagyni a rejtélyessége iránti érdeklődés. Bár Manly elvetette Newbold állításait, a Voynich-kézirat továbbra is bővületében tartotta. Az első világháború alatt maga is az Egyesült Államok hadseregében dolgozott titkosírás-szakértőként. 1916-ban összeharátkozott William F. Friedmannel, Amerika legtehetségesebb kódkészítőjével és kódtörőjével, akit a világ legnevesebb titkosírás-szakértőjeként tartottak számon.

Abban az időben Friedman egy magánkézben lévő kutatóintézet titkosítási osztályán tevékenykedett, melyet George Fabyan milliomos textilgyáros alapított a Chicago közeli Riverbankban. Fabyan lelkesen hitt abban az elképzelésben, hogy Shakespeare műveit valójában Francis Bacon filozófus és államférfi írta (nincs köze Roger Baconhoz). A riverbanki intézet kódtörőinek vezetője, Elisabeth Wells Gallup volt a fő szószólója az ún. Bacon-elméletnek, mi szerint Bacon

nemcsak Shakespeare összes műveinek szerzője, hanem Christopher Marlowe darabjai, valamint Robert Burton nagy lélegzetvételi *A melankólia anatómiája* (*The Anatomy of Melancholy*, 1621) című tudományos, filozófiai és irodalmi alkotás is az ő tollából származik. Mivel Elisabeth Wells Gallup mélyen meg volt győződve arról, hogy ezek az álneven írott művek hemzsegnek a titkos üzenetektől, rögeszmés találékonysággal fektette be energiáit kislabizálásukba. Friedman és felesége, Elizabeth – akik kezdetben maguk is Gallup segítőként dolgoztak – elutasították hajmeresztő feltételezéseit; a világháború utáni amerikai kriptológia azonban tele volt összeesküvés-elméletekkel és ősi szövegek rejtett titkainak ígézetével.

Friedman, aki végül a Nemzetbiztonsági Ügynökség (National Security Agency, NSA) kriptológiai osztályának a vezetője lett, egyike volt azoknak, akik Voynichtól fényképmásolatokat kértek kéziratról. Élete végéig nem tudott szabadulni a vágytól, hogy talán sikerül azt megfejtenie, és így – valószínűleg – a legnagyobb magánarchívum született meg az ezzel kapcsolatos anyagokból. A második világháború alatt Friedman csapata állt az események középpontjában, amikor az amerikai hírszerzés feltörte a „Purple” (’lila’) nevű titkos japán kódot; 1944-től kezdve azonban sikerült időt szakítania egy külön kutatócsoport létrehozására, mely a Voynich-kézirat megfejtésének szentelte idejét, és rendszeres találkozókat tartott az Arlington Hallban, mely a brit kódtörő-központként ismert Bletchley Park amerikai megfelelője volt.

A második világháború után Friedman rangos tudományos szemináriumok sorát hívta össze a kézirat megvitatására. Sok más szakértő mellett John Tiltman dandártábornokot, a neves brit kriptográfust, a Brit Hírszerzési Központ (British Intelligence Headquarters, GCHQ) igazgatóhelyettesét is bevonta a tevékenységbe. Tiltman javaslatára a Nemzetbiztonsági Ügynökség egy fiatal szakértője, Mary D’Imperiot nevezték ki a betegeskedő Friedman munkájának folyta-

tására; 1978-ban végül a Nemzetbiztonsági Ügynökség égisze alatt jelentette meg a mindmáig legmegbízhatóbbnak tartott elemzést: *A Voynich-kézirat mint elegáns rejtély (The Voynich Manuscript: An Elegant Enigma)* címmel.

Mindez azonban sok hűhó volt semmiért. Voynich ritka kincse továbbra is őrizte titkait; és 1969-ben – Friedman halálának az évében – amikor Kraus a kéziratot a Yale Egyetemnek ajándékozta, Friedman már maga is arra a következtetésre jutott, hogy a Voynich-kézirat nem titkos kóddal írott szöveg, hanem inkább egy egyetemes mesterséges nyelv megteremtésére irányuló kísérlet a tizenhatodik század elejéről.

Ez a kéziratot övező nem szűnő érdeklődés állt annak a spekulatív vásárlásnak a háttérében, melynek során Kraus 1961-ben megszerezte azt. Voynich-hoz hasonlóan ő is úgy gondolta, hogy a „rút kiskacsa” egy nap aranytojást tojó tyúkká válhat. Hogy a kézirát ne veszítsen kereskedelmi értékéből, Kraus elutasított minden kérést, a kézirát tudományos vizsgálatára vagy kiállításokon való bemutatására. 47 millió forintot (160 000 dolláros) áron dobta piacra, de a tudósok és a titkosírás-szakértők növekvő elragadtatottsága ellenére sem akadt vevője a műnek. Ezért 1969-ben úgy határozott, hogy felhagy eredeti elképzelésével, és – méltóságát megőrzendő – a Yale könyvtárnak adományozta Voynich „rút kiskacsáját”.

Maga a tény, hogy a Voynich-kézirat egy nagy egyetem könyvtárába került letétbe, végre lehetővé tette az alapos tudományos elemzést; a Yale őrizetében eltöltött négy és fél évtized során egyes dolgok bizonyossá váltak, néhány feltételezést viszont teljesen elvetettek. A pergamen állapotának, a könyvet tartalmazó kötés varrásának, az írásához és díszítéséhez használt tintáknak és festékeknek a kimerítő tudományos elemzése egyértelműen cáfolta, hogy a kézirát a tizenharmadik századból származna, vagy hogy Roger Bacon munkája lenne. Számos oldal szénizotópos kormeghatározása a könyv anyagát határozottan az 1430-as évek kö-

rüli időre teszi. A velinpapír (pergamen) jó minőségű (és épp ezért drága) borjúbőrből készült; a középkori Európában rendszerint ezt használták a könyvkészítők. (A kecskebőr pergamen ezzel szemben a délnémet vagy olasz származási hely mellett szólt volna – a kézirát tanulmányozói közül sokan ennek a hívei voltak.) Ugyanígy mindez határozottan kizárja annak lehetőségét is, hogy a kézirát a középkor utáni időszakban készült hamisítvány volna – elképzelhetetlen, hogy egy ekkora vállalkozáshoz szükséges hatalmas mennyiségű üres pergamen fenn tudott volna maradni a tizenötödik század elejéről. A lapok állapotának egyformasága azt sejteti, hogy egyetlen forrásból származnak, és legalább tizennégy vagy tizenöt teljes borjúbőrrre lett volna szükség a könyv elkészítéséhez. Ennek következtében nagy valószínűséggel állítható, hogy a kézirát röviddel a pergamen elkészülte után írták és illusztrálták a tizenötödik század első harmadában. Kecses dőlt betűs kézírása – melyen nyoma sincs semmiféle javításnak – összegegyeztetetlennek tűnik azzal az elképzeléssel, hogy mégiscsak egy korábbi középkori szöveg gondos másolata lehet. Ha a kézirát létrejöttének időpontját a tizenötödik század elejére tesszük, akkor kizárjuk azt a nem túl meggyőző – bár egyes művészettörténészek, mint például Erwin Panofsky által is hihetőnek vélt – gondolatot, hogy a kézirátban olyan növények rajza szerepel, mint a paprika és a napraforgó, melyek az Újvilág felfedezése előtt ismeretlenek voltak Európában.

A folyamatosan növekvő általános érdeklődés mellett a tudományos érdeklődés sem hagyott alább. A Beinecke Könyvtár weboldalán tett látogatások több mint tíz százaléka a Voynich-kézirattal kapcsolatos, mint ahogy a weboldal megtekintőinek majdnem ötven százaléka a kinagyítható „zoom-viewer”-en keresztül is szemügyre akarja venni a könyv egyes lapjait. Amikor Umberto Eco, a szemiotika nagy tudósa, középkorkutató, a legnépszerűbb középkori krimi, *A Rózsa neve* szerzője,

a Yale Egyetemen adott elő a Beinecke Könyvtár ötvenéves fennállása alkalmából, a Voynich-kézirat volt az egyetlen, amire kíváncsi volt az ott őrzött számos kincs közül. Mindezen talán meg sem lepődünk egy olyan korszakban, amikor Dan Brown regényeiről úgy vélik, hogy ősi titkokról lebbentették fel a fátylat. A Yale Egyetem nyomdájában készülő eredeti méretű, színes facsimile – kiegészítve szakemberek tollából származó, a kézirat történetét, anyagait, megfejtésének nehézségeit és hatását bemutató ismeretterjesztő tanulmányokkal – kétségek nélkül még tágabb körök számára kínálja fel a lehetőséget, hogy megismerkedjenek rejtélyeivel, műkedvelő, s nemkülönbön hozzáértő kísérletek sokaságát indítva el megfejtésére.

De még ha elég bizonyosak is lehetnének abban, hogy a kézirat nem modern hamisítvány, ebből semmiképpen sem következik, hogy az valójában nem valamiféle közepkorból származó ugratás. Négy évszázadnyi kísérletezés egy tapodtat sem vitt közelebb a szöveg megfejtéséhez, megértéséhez vagy lefordításához. Kifogott a huszadik századi kriptológia legjelesebb szakértőin, és a körültekintő számítógépes elemzések sora sem vezetett célhoz; a szöveg nem adja meg magát. Az arra irányuló próbálkozások, hogy a kabbalizmus, a hermetikus filozófia vagy az alkimia jelrendszereiben találjanak párhuzamokat a szöveggel, több különbséget, mint hasonlóságot eredményeztek. Mi van akkor, ha a könyv rejtélyessége csak megtévesztés, a mutatós külső alatt pedig soha semmilyen jelentés nem lakozott?

Ezt a feltevést nagyban alátámasztja a kézirat legnagyobb egybefüggő része, a fűvészkönyv felületesen kiszínezett növényábrázolásaival. Nem akadt még olyan, az illusztrációkat tanulmányozó szakember, akinek meggyőzően sikerült volna azonosítania akár egyet is bármelyik ismert növényvel. A középkori fűvészkönyvek ritkán alapultak a természet pontos megfigyelésén, de a Voynich-kézirat növényei még a középkori növényábrázolás szabályai szerint

is biológiai képtelenségeknek számítanak – akár együttesen, akár külön-külön nézve őket. Gyökerek és ágak ágaznak ketté, majd csatlakoznak megint egyetlen ággá (5. ívrét bal oldala, 22., 23., 40., 52. ívrét), két külön szár nő össze egyetlen oldalággá vagy végződik ugyanabban az egyetlen levélben (23. ívrét), karcú száruk szökkennek elő – az elfürészelt fatörzsekhez hasonlóan – kettévágott gyökerek vastag sima felületén lévő lyukakból (14., 16. ívrét, 16. ívrét bal oldala, 19. ívrét, 39. ívrét bal oldala, 45. ívrét bal oldala), és szűrös levelek tükrözik vissza pontosan ugyanazon növény gyökéretének lehetetlen formáit (54. ívrét).

Más szóval, a fűvészkönyvben szereplő „növények” soha nem léteztek, és soha nem is létezhetek a természetben: a képzelet szüleményei. Ha pedig a képek azok, akkor a szöveg valószínűleg úgyszintén. Még ha a tapasztalatlan megfigyelő szemével vizsgáljuk is a Beinecke MS 408 bármelyik lapját, az egymást követő szavakban és sorokban előforduló azonos jelek és „betűcsoportok” miatt feltűnik a szöveg erősen ismétlődő jellege. A Voynich-kéziratnak ez a tulajdonsága már sokaknak szemet szűrt. Ez az egyik oka annak a feltételezésnek, hogy a szöveg valójában nem is igazi nyelven íródott, hanem – ravasz formába rejtett – elegánsan megírt értelmetlen halandzsza, mely bizonyos számú jel állandó ismételtetésével jött létre.

Hogyan követhettek el ekkora átverést? Ha a Voynich-kézirat pusztá terjedelmére, költségeire és bonyolultságára gondolunk, ezek kizárják annak lehetőségét, hogy azért állították volna össze, hogy a bolondját járássák az olvasóval: elég nehéz elképzelni egy olyan csattanót, mely ilyen mértékű előkészületet igényel. Ez – a lehetséges magyarázatok közül – az elmebaj vagy nyereszkes vágy felé tereli a gyanút. Az örült elmeállapot nem zárható ki teljesen: a mániák sokféle formát ölthetnek; egy ilyen gyűjtemény létrehozója lehet akár egy tehetős megszállott, aki meg van győződve róla, hogy nagy titkok tudója.

A legvalószínűbb indítóoknak minden bizonnyal a pénznek kell lennie. A Voynich-kézirat napjainkig nyúló története, továbbá az a hatalmas mennyiségű idő és erőfeszítés, melyet a huszadik század legnagyobb elméi fektettek megfejtésébe, bőséges tanúbizonysággal szolgálnak arról, hogy emberi természetünket megbabonázza a titkos tudás felfedezésének lehetősége. A tizenhatodik században II. Rudolf hatszáz aranydukátot fizetett egy sima szavú embernek a

Beinecke MS 408-ért. Könnyen lehetséges, hogy a tizenötödik század elején valahol Európában egy másik – rejtett igazságokat kereső, vastag pénztárcájú – ember került egy ugyanilyen merész vállalkozó szellemmel megáldott szélhámos kelepccéjébe. Valószínűleg soha nem fogjuk megtudni. De talán Voynich „rút kiskacsájának” lapjairól évszázadok óta csak a csúfondáros nevetés hápog vissza ránk.

(The New York Review of Books)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Egedy Gergely történész, Budapest

Erős Vilmos történész, egyetemi docens, Debrecen

Szabados György PhD történész, Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár

Szász Lajos történész, református lelkész, Budapest

Tamáskó Máté PhD építészet-szociológus, a Magyar Nemzeti Levéltár kutatója, Budapest

Támbo Renátó gyermekkor-kutató, író, nevelő (RHI), Budapest

Varga Csaba emeritusz professzor, jogfilozófus, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

Varga Csaba: Természetjog? Jog? Emberi rend, emberi esendőség 1

SZÁZADOK

Szabados György: Szkítia három tartományáról –

A magyar krónikás hagyomány egy fejezete 12

Szász Lajos: „Nemcsak egyházi, de magyar nemzeti érdek” –

Magyar reformátusok csatlakozása az Amerikai Episzkopális Egyházhoz

az 1920-as években 22

Erős Vilmos: „A magyarság létét tápláló népi forrás”. Szabó Istvánnak

a magyar parasztság középkori történetével kapcsolatos munkái 33

MŰHELY

Támba Renátó: Gyermek, kép, társadalom. A paraszti gyermekélet

megjelenítése a műcsarnoki festők képein 64

Tamáská Máté: Templom és identitás: Nagy- és Kistoronya (Szlovákia)

Két református múltú, ma vegyes felekezetű falu történeti szociográfiája 92

NAPLÓ

Egedy Gergely: Horthy és Nagy-Britannia. 109

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

David Karas: „Barátság-vonal” – a gyász és depresszió ellen (114) *Thomas*

Nagel: A tudatosság mint illúzió (115) *Eamon Duffy*: Rejtély – vagy csalás? (122)

KÉPEK

Károlyi András grafikái

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2017. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 32 640 Ft helyett 22 800 Ft
Fél évre: 16 860 Ft helyett 12 120 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 24 240 Ft helyett 18 000 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9660 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 24 600 Ft helyett 18 240 Ft
Fél évre: 12 660 Ft helyett 9840 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 16 440 Ft helyett 10 920 Ft
Fél évre: 8400 Ft helyett 5760 Ft

Akciónk a 2017. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
 - interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

A 2015. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 500 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 790 Ft • Előfizetéssel: 700 Ft

nka
Nemzeti Kulturális Alap

